

ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

АПРЕЛ-ИЮНЬ
2022 ЙИЛ
№2 (25)

Хазрати Усмон Куръони Тошкентга олиб келиш
комиссия аъзолари: чапдан ўннга раис Ризоуддин
Фахриддин, Кашшоф Таржимонов, Захриддин Аълам
Қосим, Шамсиддин хожи Нуриддинхўжа ўгли.

Тошкентдаги Хазрати Имом
мажмуида сақланаётган
Усмон Куръони

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2022 йил №2 (25)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор

Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор

Жамшид Жўразода – т.ф.д., профессор

Кудияров Алишер – т.ф.н., доцент

Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик

Муҳаммаджон Алиқожиев – т.ф.н., доцент

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Наим Каримов – ф.ф.д., академик

Нурмонжон Ғафуров – т.ф.д., профессор

Улуғбек Абдуллаев – т.ф.д., профессор

Эргаш Юсупов – т.ф.н., доцент

Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Шухрат Қаҳҳоров

Техник муҳаррир:

Азизбек Маҳкамов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 23.12.2021 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8, Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 400 дона.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 3

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет

«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўғалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Ҳазрати Усмон Қуръонининг Тошкентга олиб келиниши тарихидан 2

ҲУЖЖАТЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАР

Р.Т.Шамсутдинов, Ш.Ходжиев

Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасаси минорасини
сақлаб қолишга доир 19

Ж.Иминов

Бокудаги I съезд ҳақида Россия ва Туркистон матбуоти 25

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ МЕРОСИДАН

А.Маҳкамов

Элчи Абдурахим Юсуфзода фаолиятига доир ҳужжат ва материаллар 33

Р.Т.Шамсутдинов, Ш.Қаҳҳоров

Чўлпон таҳриридан ўтган шеър: «Газет чиқди, йўлдошлар!» 37

ЎЗБЕКИСТОН МУЗЕЙЛАРИ ФАОЛИЯТИДАН

С.Боймирзаев

Ўзбекистон тарихи давлат музейида фонд ишининг
ташкилий масалалари 45

«КАТТА ТЕРРОР» ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ

Р.Шамситдинов

Таниқли жадидчи Мажит Қодировнинг фаолияти ҳақида
ҳужжат ва материаллар 53

ТАЪЛИМ ВА ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ ТАРИХИДАН

Р.Т.Шамсутдинов, Д.Ҳомидов

Туркистон муфтийси Заҳриддин Аълам – қатағон қурбони 68

Умид Бекмуҳаммад

Академик Зиё Бунёдов – ўзбек ва озарбайжон дўстлиги тимсоли 86

О.Ш.Канимкулов

Фарғона водийси тарихи ва археологиясини ўрганишда академик
Яҳё Фуломовнинг ўрни 93

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ

К.Н.Балтабаева

Политические репрессии среди казахов на территории республик
Средней Азии в 20 – 50-е годы XX века (в свете новых
архивных источников). 98

Баҳодир Раҳмонов, Бегали Мўминов

«Сайёҳ» – эзгулик садоси 110

ҲАЗРАТИ УСМОН ҚУРЪОНИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНГА КЕЛТИРИЛИШИ ТАРИХИДАН

Тошкентдаги Ҳазрати Имом мажмуида сақланаётган Усмон Қуръони

Ушбу масала бўйича биринчи бор андижонлик тараққийпарвар, исломишунос, диний идораларда масъул вазифаларда фаолият кўрсатган, 1937 – 1938 йиллардаги «Катта қиргин» вақтида қатагон қилиниб, ЎзССР НКВДси учлиги томонидан отувга ҳукм этилган Заҳриддин Аълам Қосимов машғул бўлган. Ҳазрати Усмон Қуръонининг Тошкентга келтирилиши тафсилоти унинг «Туркистон» газетасининг 1923 йил 14 февраль, 20 июнь сонларида чоп этилган мақолаларида берилган. Бу вақтда у Тошкентда диний вақф мудири бўлган. Заҳриддин Аълам Уфадан Қуръони каримни Тошкентга олиб келиш комиссиясининг фаол аъзоси эди. Усмон Қуръонининг Тошкентга келтирилиши тарихининг айрим қирралари Шайх Исмоил Махдум шайх Охунд Намангоний 1971 йилда нашр эттирган «Усмон Мусҳафи тарихи» китобида, А.Э.Шмидтнинг «Биография, научная переписка, избранные труды, библиография» китобида, шу муаллиф ҳақидаги «Некоторые малоизвестные эпизоды из биографии А.Э.Шмидта», Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институту катта илмий ходими, профессор Ҳамид Зиёевнинг «Ҳидоят» журналининг 2005 йил 5-сонида эълон қилинган мақоласи, шу институтнинг катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Р.Н.Шигабудиновнинг «А.Э.Шмидт и Коран Османа: возвращение мусульманской святыни в контексте политики, науки и религии» номли мақоласида баҳоли қудрат ёритилган. Биз ана шу манбалар ва бошқа архив ҳужжатларига асосланиб Ҳазрати Усмон Қуръонининг Тошкентга келтирилишига оид айрим ҳолатлар ҳақида фикр юритишни лозим билдик.

Буюк Амир Темури Сурия ва Ироққа қилган ҳарбий юриши чоғида исломнинг мўътабар китоби – Усмон Қуръонини Самарқандга келтирган. Бу муқаддас манба узоқ йиллар давомида Самарқанд шаҳрининг четидаги машҳур Хўжа Аҳрор Валий масжидида сақланган.

1868 йили чор Россиясининг «жаҳонгир» генерали фон Кауфман Қуръони каримни Петербургда жўнатган ва у октябр тўнтаринида қадар подшо кутубхонасида сақланган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг ўша йилнинг майида Москвада Бутунроссия мусулмонларининг биринчи съезди бўлиб ўтган, унда Туркистондаги жаидчилик ҳаракатида катта нуфузга эга бўлган, Андижонда рус ва ўзбек тилида газета чиқаришида фаол қатнашган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ҳам иштирок этган. Съезд миллий шўро марказий органини тузган. Унинг таркибига Туркистондан Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва Шодиаҳмедов киритилган.

империя сиёсатини рад этишини эълон қилди, мустамлака ва қарам халқлар билан муносабатларни тенгҳуқуқчилик ва ўзаро ҳурмат асосида қуриш истаги билдирилди. Бу тарихий ҳужжатлар собиқ Россия империяси, Шарқ мамлакатлари мусулмон аҳолисига катта таъсир кўрсатди. Мусулмонлар Бутунроссия қурултойининг ўз таълим тизимини, диний ва ҳарбий муассасаларни яратиш тўғрисидаги талабини рад этган Муваққат ҳукуматнинг иккиланишлари мусулмонларни газаблантирганди. 1917 йил декабрь ойида Петроградда бўлиб ўтган мусулмонлар қурултойида халифа Усмон Қуръони (бир пайтлар чор ҳокимияти томонидан мусодара қилинган) мусулмонларга қайтарилиши, Оренбургдаги Карвонсарой масжиди ва Қозондаги Суюмбике минораси ҳамда Кавказ ва Ўрта Осиёдаги бошқа шунга ўхшаш иншоотларнинг тикланиши мусулмонларда ижобий таассурот қолдирди.¹ Резолюцияда шундай дейилади: «Ҳо-

Санкт-Петербургдаги Невский проспекти ва Садовая кўчаси бурчагида жойлашган Россия миллий кутубхонаси (собиқ Империя кутубхонаси). Шу жойда 1868 йилдан 1917 йил декабригача Ҳазрати Усмон Қуръони сақланган.

В.И.Ленин ва И.В.Сталин имзолари қўйилган 1917 йил 2 (15) ноябрдаги Россия халқлари ҳуқуқлари декларациясида ва Халқ Комиссарлари Советининг 1917 йил 20 ноябр (3 декабр) даги «Россия ва Шарқнинг барча меҳнаткаш мусулмонларига» мурожаатида Совет ҳукумати Чор ва Муваққат ҳукуматлар олиб борган

зирда давлат халқ кутубхонасида бутун мусулмон оламининг илоҳий, битмас-туганмас табаррук ёдгорлиги – Усмон Қуръони сақланмоқда. Мусулмонларнинг муқаддас ёдгорлиги мусулмонларнинг ўз қўлида бўлишини бутун

¹ Густерин П.В. Политика Советского государства на мусульманском Востоке в 1917 – 1921 гг. // Вопросы истории. 2010. №1. – С.92 – 100.

Самарқанддаги Хожа Аҳрор Валий масжидида Ҳазрати Усмон Қуръони сақланган

Россия мусулмонлари истайди. Россия барча мусулмонларнинг энг яхши орзу-умидлари рўёбга чиқишидан келиб чиқиб Петроград миллий округи ўлка мусулмонлари съезди яқдиллик билан қарор қилди: 1. Барча мусулмонларнинг мулки – Муқаддас Усмон Қуръони зудлик билан мусулмонлар тасарруфида бўлиши керак. 2. Ҳазрати Усмон Қуръони ўлка съезди Ички Россия ва Сибирь мусулмон миллий парламенти томонидан Уфа шаҳрига топширилиши керак. 3. Ушбу қарорни ижро этиши съезд раисига, Бутунроссия мусулмонлари ҳарбий шўроси раиси ўринбосари Усмон Гидаятович Тоқумбетовга ҳамда Миллий парламент аъзоси Керим Муҳамедович Саидовга топширилсин. 4 декабрда Халқ Комиссарлари Совети Усмон Қуръонини мусулмонларга қайтариб бериши учун розилик берди.¹

РСФСР Халқ Комиссарлари Совети томонидан 1917 йил 9 декабрда Бутунроссия мусулмонлари съездига «Муқаддас Усмон Қуръонини топшириши тўғрисида» хабар эълон қилинган. Петроград округи ўлка мусулмонларидан Халқ Комиссарлари Советига Россия мусулмонлари-

нинг барчаси илтимосларини ижро этиши мақсадида ҳозирда Давлат оммавий кутубхонасидаги Муқаддас Усмон Қуръонини мусулмонлар ихтиёрига бериши илтимос қилинган.

Съезднинг бу қарорини ижро этиши съезд раиси Бутунроссия мусулмонлари ҳарбий шўроси раиси ўртоқ Усмон Гидаятович Тоқумбетовга ва миллий парламент аъзоси Керим Муҳамедович Саидовга топширилсин.

Халқ Комиссарлари Совети зудлик билан Муқаддас Усмон Қуръонини ўша мусулмонлар съездига топширишига қарор қилган. Хужжат Халқ Комиссарлари Совети раиси В.Ульянов (Ленин), Совет ишлари бошқарувчиси Бончъ-Бруевич, котиб Н.Горбуновлар томонидан имзоланган.

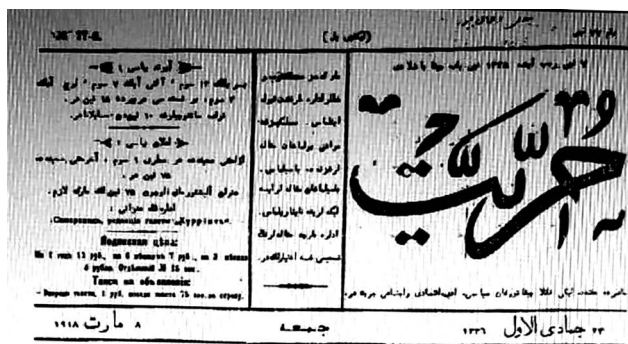
1917 йил 14 декабрда Петроград миллий округи ўлка мусулмонлари съезди Миллатлар иши бўйича халқ комиссарлигига мурожаат қилиб ислом дини ва мусулмонларнинг муқаддас ёдгорлиги – Қуръони каримни Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари миллий парламентида қайтариб беришни сўраган. РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.И.Ленин 1917 йил 19 декабрда Усмон Қуръонини Петроград миллий округи ўлка мусулмонлар съездида бериши ҳақида қарор қабул қилган. 1918 йил бошларида Ҳазрати Усмон

¹ Исхоков С.М. Общественно-политическая жизнь петроградских и московских мусульман // Петербургский исторический журнал. 2014. №1. – С.121 – 125.

Қуръони Бутунроссия мусулмонлари советига берилган ва Уфага олиб келинган.

Бу ҳақда Туркистонда чиқаётган «Хуррият» газетасининг 1918 йил 8 мартдаги 77-сонида қуйидаги ахборот берилган:

Ҳазрати Усмон Мусҳафи

«Ярим асрдан бери Петербург музей хонасинда сақланмоқда бўлган Ҳазрати Усмон Мусҳафи шарифи 19 январда улуғ бир аскарый ҳайъат ила Уфага келтирилди. Ҳайъат бошинда Петербург мўътабаротиндан Амин Афанди Мақсудов бор эди. Бу Мусҳафи шариф мусулмон аскарлари миллий идора тарафиндан сайланган ҳайъат ва бошқа мўътабарони исломия тарафиндан тантанали суратда қарши олинди. Мусҳафи шарифни диния назоратина топширмақ маросими ҳам ниҳоятда тантанали суратда ижро этилиб, таъсирли нутқлар сўйланди.

(Матнда узиллиш бор) Самарқанддан олинуб, Петербургқа юборилган эди. Бу кунда бир неча зотларнинг ташаббуси билан янадан ўз қўлимизга олинди. Ҳозир бизнинг кўз олдимизда бу Мусҳафи шарифнинг қайда сақламоқ масъаласи турадир. Ҳар бир ишга ўзининг маълум (?) бир таёғин туртиб келган туркистонлик қардошлар, шояд, бу тўғрида ҳам жанжал чиқармай қолмаслар. Шу хусусда кичик бўлса ҳам ўртага биргина қавмият низоси тушмай қолмас. Жумладан, бири ўзим аввалги тарихий ерин ёқлаб: «Мутлақо Самарқандга қайтарилурға керак», – деб қайтарғучилардан бўлсам-да, лекин Туркистондаги ҳозирги ҳаётнинг боришини ўйлаб Уфада диния назоратинда сақланиб турмоқ тарафини тақвия қиламан, чунки мундай буюк асарларнинг душмани кўп бўлғонидек, ўғурловчиси ҳам кўп бўлур. Шунинг учун бўлса

керак, бу кунда бу Мусҳафи шариф ўртада аскарлар қарамоғинда сақланмақдadir.

Ушбу кунда бу Мусҳафи шарифни туркистонликлар тарафиндан талаб этилиши, манимча, маъқул эмасдир. Чунки ҳозир Туркистонда мундай қийматли асарни сақламоқ учун миллий музей хонамиз йўқ. Туркистон ўзига келиб, ҳаёт табиий йўлига тушса, Туркистонда миллий музей хоналар очилса, ул чоғда биз талаб этмаган тақдирда ҳам, иншааллоҳ, Идилбўйи мусулмонлари Мусҳафи шарифни бизга топшурурлар. Мунга ҳеч бир шак йўқ». **Мирмуҳсин Шермуҳаммедов.¹**

«Туркистон» газетасининг 1923 йил 14 февраль сонида Ҳазрати Усмон Қуръонини Самарқандга олиб келиш ва уни сақлаш учун Шердор мадрасасининг ичиди бир бино солинишига бўлган ҳаракат ҳақида мақола эълон қилинган.

«Туркистон» газетаси Ҳазрати Усмон Қуръонини Уфадан Тошкентга келтириш ҳақида мана бу хабарни берган эди:

Ҳазрат Усмон Қуръонини келтириш учун

Русия ислом уламоларининг Уфада тўпланган қурултойининг қарорига биноан Уфадаги Ҳазрати Усмон Қуръонини Туркистонга келтириш учун 19 нчи июнда Тошканд Маҳкамаи шаръияси Заҳириддин Аълам бошлиқ бир ҳайъат юборди.

¹ Мирмуҳсин Шермуҳаммедов (1895 – 1929) – ёзувчи ва журналист, «Турон», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон», «Хуррият» газеталарида фаолият кўрсатган, «Бефарзанд Очилдибой» романи муаллифи. Мирмуҳсин Шермуҳаммедов 1920 йил 1 – 8 сентябрь кунлари Боку шаҳрида бўлиб ўтган Шарқ халқларининг биринчи съездига вакил этиб сайланган. Москвадаги РГАСПИ – РИСТДА архиви 544-фонд, 2-рўйхат, 8-ишда Ўрта Осиёдан борган вакиллар рўйхати келтирилган. Тартиб рақами бўйича 368-Мунавварқори Абдурашидхонов, 371-Солиҳ Махсум Аслинхўжаев, 374-Усмонхўжа Мусахўжаев, 375-Нурмуҳаммад Холмуҳаммедов, 376-Ҳикматулла Мағзумов, 377-Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, 378-Тошпўлатбек Норбўтабеков, 380-Мансурхон Ризаев, 381-Салимхон Тиллахонов, 382-Абдулла Ёқубов, 386-Собир Исломовлар қайд этилган. Қаранг: Шамсутдинов Р. Қатагон қилинган юртдошларни хотирлаб. – Тошкент: Akadempnashr, 2018. – Б.44; Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Шўролар ҳокимияти ҳам миллий масала» номли мақоласи «Туркистон» газетасида чоп этилган. 1929 йил 14 августда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг 1920 йил Бокуда бўлган Шарқ халқларининг қурултойида вакил бўлиб қатнашгани ҳақида» мақоласи ҳам эълон қилинган. Бизнингча, Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг босиб ўтган ҳаёт йўлини ва унинг ўзбек журналистикасига қўшган ҳиссасини алоҳида тадқиқ этиш шу куннинг долзарб вазифаларидандир.

تاشكە نىتدە

«زرت عوسمان قورائىنى كىلتىرش
ئوچون»

روسىدە اسلام عولاملارىنىڭ ئوقۇدا
تسويلاشقان قورولتايمىنىڭ قەرارىگە
بەنايەت، ئوقۇداقى «زرت عوسمان
قورائىنى توركىستان» گە كەلتىرش، ئو-
چون ۱۹ ئىچى ايدىدە تاشكە نىدە مەھكە-
مەئى شەرىئەتسى زىددىيەتتە ئەلەم
باشلىق بىر ھەيئەت يوباردى.

«Туркистон», 1923 йил 20 июнь,
146-сон, 3-бет

1923 йил 10 июнда Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси ўринбосари Недирбой Айтаков Москва шаҳри Неглинная кўчаси 8-уйда жойлашган Ўрта Осиё комстаришнинг Туркистондаги ваколатхонасига 175-сонли телеграмма йўллаган. Унда Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиевнинг 6 июнда Усмон Қуръонини қабул қилиб олиш учун Туркистон Республикасининг жуда обрўли вакиллари юборилмоқда деган ха-

Ҳазрати Усмон Қуръонини Тошкентга олиб келиш комиссия аъзолари. Чапдан ўннга: раис Ризоуддин Фахриддин, Кашшоф Таржионов, Зоҳириддин Қосим, Шамсиддин Ҳожи Нуриддинхўжа ўғли

бари йўлланган. Ундан хулоса шуки, Ҳазрати Усмон Қуръони Туркистонга келтирилишига Туркистон давлатининг раҳбари Иномжон Хидиралиев бевосита раҳнамолик қилган.

1923 йили Туркистон Республикаси (Тошкент ва Жиззах уламоларининг мурожаатлари) илтимосига кўра совет ҳокимияти Қуръонни Тошкентга юборишга қарор қилади. 1923 йил июнида Уфада мусулмон руҳонийларининг қурултойи ўтказилган, унинг қарорларидан бири муқаддас Усмон Қуръонини Туркистон Республикаси талаби бўйича Туркистоннинг мусулмонларига беришга қарор қилиниши бўлган. Россия Федерацияси давлат архиви (РФДА)да, Россия ижтимоий, сиёсий ташкилотлар давлат архиви (РИСТДА)да Ҳазрати Усмон Қуръонини Туркистонга қайтариб олиб келиш жараёнини акс эттирувчи бир туркум ҳужжат ва материаллар сақланмоқда. Уларни бирма-бир келтиришни лозим билдик.

Туркистон ўлкаси мусулмон делегатларининг Қуръоннинг Туркистон Республикасига берилиши тўғрисида Миллатлар иши халқ комиссарлигига йўллаган аризаси. Миллатлар иши халқ комиссарлигига. Туркистон ўлкаси Сирдарё область мусулмонлар ишлари бошқармаси делегатларидан

Ариза

Чор самодержавияси ҳукмронлиги даврида мазлум Туркистон ўлкасидаги кўплаб ноёб қадриятлар тақиқ остига олинган эди. Муқаддас Қуръоннинг ҳукумат томонидан Петроградга олиб кетилиши халқ кўз ўнгида ҳокимиятнинг энг катта айби деб аталиши ҳеч қандай хато эмас эди. Мазлум халқларга тўла эркинлик берган буюк рус инқилоби бу Қуръонни Уфадаги Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари марказий диний ишлари бўлимига топшириш имкониятини берди. Шу соҳада совет ҳокимияти тантанали равишда қабул қилган резолюция асосида Бутунроссия мусулмон руҳонийларининг Ички Россия ва Сибирь қурултойи жорий йилнинг 14 июндаги йиғилишида муқаддас Усмон Қуръонини қайтариш тўғрисидаги масалани ҳал этиб, уни яқдиллик билан Туркистон маркази ҳисобланган Тошкентдаги Маҳкамаи

шаръияга бериш ҳақидаги қарори қабул қилинди.

Туркистон Маҳкамаи шаръияси бу ҳақдаги телеграммани олиб, бизни зудлик билан Қуръони каримни қабул қилишга юборди ва уни юборганлар номига марказий ҳукуматдан миннатдорчилик ва ҳурмат билдиришни буюрди.

Туркистон мусулмонларининг эътиборини совет ҳокимиятига янада кўпроқ жалб қилиш, аксилинқилобчиларга ҳалокатли зарба бериш мақсадида Қуръонни олиб келиш маросимини янада тантанали равишда ўтказиш, Қизил Армия ҳимояси остидаги махсус аралаш комиссия ҳамроҳлигида алоҳида вагонда ташиш ва илож бўлса яқинлашиб келаётган мусулмонлар байрами вақтида Қуръонни топшириш мақсадга мувофиқдир, шунингдек, мусулмонлар Тошкентдаги Маҳкамаи шаръияга Қуръони каримни кўчириш ва сақлаш тўғрисидаги Бутунроссия мусулмон руҳонийлари қурултойининг қарорини интиқлик билан кутмоқдалар. **Имзолар:** 1) *Заҳириддин Қосим*; 2) *Шамсиддин ҳожи Нуриддин хўжа ўғли. Аслига тўғри. Комиссия секретари М.Р.*[имзо]¹

Туркистон Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиевнинг қарорига мувофиқ ижрокўм раиси ўринбосари Султон Хўжаев, таниқли шарқшунос, Ўрта Осиё тарихи ва маданиятининг йирик тадқиқотчиси А.Э.Шмидт Қуръонни қабул қилиб олиш учун Москвага юборилган.

Асли андижонлик бўлган Заҳириддин Қосим Аълам 1922 йилдан ўзбек тилида араб имлосида чиққан «Туркистон» номли газетанинг 1923 йил февраль – июнь сонларида Ҳазрати Усмон Қуръонининг Уфадан Туркистонга келтирилиши ҳақида маълумот берган. «Туркистон» газетасининг 1923 йил 20 июндаги сонидида Ҳазрати Усмон Қуръонини келтириш учун Тошкент Маҳкамаи шаръияси раҳбари Заҳириддин Аълам бошлиқ ҳайъат Уфага юборилгани қайд этилган. Ҳазрати Усмон (р.а.) Қуръонини Самарқандга олиб келиш, уни сақлаш учун Шердор мадрасасининг ичида бир бино солинаётгани қайд этилган.

Мусулмонлар марказий диний бошқармасининг 1923 йил 24 июндаги қарори

10 июнь куни Уфада очилган мусулмон руҳонийларининг қурултойида Тошкентдаги Туркистон мусулмонлари диний бошқармаси ва Москвадаги Туркистон ҳукумати вакиллари, шунингдек, Туркистон диний бошқармаси делегати томонидан тақдим этилган тақдимнома муносабати билан Россия ва Сибирь диний бошқарув конгресси марказий ҳукуматининг шу йил 14 июндаги йиғилишида қабул қилинган қарорини эътиборга олган ҳолда юқорида қайд этилган Қуръонни Туркистон мусулмонлари диний бошқармасига беришга қарор қилди. Бу қарорни амалга ошириш Марказий мусулмонлар диний бошқармаси зиммасига юклатилди.

Қарор қилинди:

1. Қуръонни топшириш бўйича съезд қарорини бажариш юзасидан барча чораларни кўриш зарур.
2. Съездни ўтказиш учун марказий ҳукумат томонидан вакил қилинган Абдулла Гисматуллинга ҳамда Туркистон ҳукуматига қуйидагилар маълум қилинсин: а) Қуръонни алоҳида вагонда қўриқчи ҳамроҳлигида жўнатиш; б) марказий ҳокимият томонидан тайинланган масъул шахс назорати остида Қуръонни Уфадан белгиланган манзилга олиб бориш; в) Марказий диний бошқармага Усмон Қуръонни топшириш учун уни қабул қиладиган Туркистон делегациясига марказий ҳокимиятнинг расмий розилиги зарур; г) Мусулмонлар диний бошқармаси Қуръонни уч кишидан иборат махсус комиссия билан бирга олиб боришни маъқул деб ҳисоблайди; д) Қуръонни олиб келиш ва йўлда кузатиш учун барча харажатлар Туркистон ҳукумати томонидан тўланиши керак.
3. Қуръони каримни манзилгача кузатиб бориш учун комиссия таркибига Мусулмонлар диний бошқармаси раиси тавсия этган номзодлар – Ризоуддин Фахруддинов (раис) ва астраханлик муҳтасиб Абдурахмон Умарни, шу билан бирга, уларга ҳамроҳлик қилиш учун раиснинг ихтиёрига кўра бир шахсни олиш имконияти яратилсин. Мазкур қарорнинг нусхаси А.Гисматуллин

¹ РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 1 – 2-варақлар.

ва Абдурахмон Умарга берилсин. Раис /имзо/
Нусхаси тўғри: /имзо/ Аслига тўғри /имзо/¹

**Марказий мусулмонлар диний
идорасининг Қуръонни Уфадан Тошкентга
келтириш ва комиссия аъзоларига
26/VI-23 санасидаги шаҳодатнома хати
ва Миллатлар иши халқ комиссарлигига
ёзилган мактуби**

Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари
марказий диний бошқармаси
26/VI 1923 йил № 3938 Уфа шаҳри. Миллатлар
иши халқ комиссарлигига

Марказ қарорининг нусхаси шу билан бирга
юборилсин. Мусулмонлар диний идорасининг
жорий йил 24 июндаги қарори 2-банди ижроси
ва ўртоқ зиммасига қандай вазифани юклаш
маъқул бўлиши тўғрисида тегишли буйруқ бе-
ришни сўрайди. Гисматуллин Абдулла. Илова:
24/VI-23-санадаги қарори нусхаси. 1 нусхада.
Мусулмонлар диний бошқармасининг аъзоси:
Таржиманов. Котиб [имзо]

**Маҳкамаи шаръиянинг
Сирдарё область бошқармаси**

1923 йил 17 – 23 июль №66. Нусхадан таржима.

Шаҳодатнома

Ушбу Заҳириддин Қосимийга шунинг учун
берилдики, Маҳкамаи шаръия кенгашининг
Тошкентдаги 17 июлдаги қарорига мувофиқ у
Бутунроссия мусулмонлари қурултойининг Ус-
мон Қуръони ҳақида ва Қуръонни Туркистон-
даги Маҳкамаи шаръияга олиб келиш чорала-
рини кўриш ҳақидаги қарорларини бажариш
учун туркистонлик вакиллар билан бирга Уфа-
га юборилади.

Муваққат раис: (Мулла Абдулҳофизхон),
Котиб: Илёт Ҳожи. Мен таржиманинг тўғрили-
гини тасдиқлайман. Миллатлар иши халқ ко-
миссарлиги таркибида Мусулмонлар орасида

¹ ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Россия Федерацияси Давлат архиви – РФДА), 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 6-варақ.

турли диний йўналишлар оқимларни ўрганиш
комиссияси котиби Маҳкамаи шаръия Сирдарё
области бошқармаси.

1923 йил 17 июль

№67. Нусхадан таржима.

Шаҳодатнома

Ушбу Шамсиддин Нуриддин Ҳожи ўғлига бе-
рилдики, у Маҳкамаи шаръия кенгашининг 17
июлдаги Усмон Қуръонини Туркистонга олиб
келиш чора-тадбирларини кўриш ҳақидаги
қарорини бажариш учун Туркистон Марказий
Ижроия Комитети вакиллари билан бирга Уфа-
га юборилмоқда.

Муваққат раис. Котиб. Мен таржиманинг
тўғрилигини тасдиқлайман.

**Қуръонни Уфадан Тошкентга олиб кетиш
масаласи бўйича Миллатлар иши халқ
комиссарлигининг йиғилиши**

*Миллатлар иши халқ комиссарлигида
«Усмон Қуръонини юбориш тўғрисидаги маса-
лалар муҳокамаси» бўйича йиғилиш 30/VI-23*

Иштирок этдилар: Клинер, Гисматуллин,
Заҳириддин Қосим Аълам², Муҳаммадхўжа
Норхўжаев³, Шамсиддинхожи Хўжаев, Каш-
шоф Таржимонов⁴, Султон Хўжаев. Раис – ўртоқ

² Зоҳириддин Қосим Аълам (1867 – 1937) – Андижон шаҳрида зиё-
ли оиласида туғилган. Эски усулдаги мактаб ва мадрасада таҳсил олган,
ислом ҳуқуқшуноси, унвони аълам. Туркистон мухториятини қўллаб-қув-
ватлаган. 1923 – 1936 йилларда Туркистон, Ўзбекистон диний назоратида
ҳодим лавозимида ишлаган. 1923 йилда Уфа шаҳридан Усмон Мусҳа-
фини олиб келишдаги делегацияга бош бўлган. 1936 йилда аксилинқи-
лобчиликда айбланиб қамоққа олинган, 1937 йилда олий жазога ҳукм
қилинган. «Нашри маориф»нинг раҳбарларидан бири, Чўлпоннинг Фои-
қа исми сингисининг эсдалигида шундай ёзилган: «Тошкентда акам
кўпроқ Зоҳириддин Аъламнинг уйларида бўлар, отамиз вафотидан кейин
у киши билан жуда яқинлашиб қолган. Зоҳириддин Аълам асли Анди-
жондан бўлиб, 20-йилларда Тошкентга бориб қолган. Бизга узоқроқ қа-
риндош, аниқроғи, амакимиз Абдурахмон хожи аёлининг тоғаси бўлган».
Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент:
Ўзбекистон, 2008. – Б.187. Зоҳириддин Аълам ҳақиқатан ҳам андижон-
лик эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлардан айримларини келтираимиз.
«Қизил байроқ» газетаси 1922 йил 6 июль сонидан Андижоний Зоҳириддин
муаллифлигида мақола эълон қилинган: «Андижоний Зоҳириддин. Маҳ-
камаи шаръиялар (Фарғонадаги Маҳкамаи шаръияларни танқид)»; 1922
йил 20 июль сонидан «Андижоний Зоҳириддин» номи билан «Ёндашмоқ
керак» (Уламолар билан ёшлар ўртасидаги муносабат масаласи) мақо-
ласи берилган.

³ Муҳаммадхўжа Норхўжаев – таникли педагог, бир неча йиллар мо-
байнида САГУда дарс берган, 1930 йилда вафот этган.

⁴ Кашшоф Таржимонов (1877 – 1943) – уламо, мударрис, Туркистон
мусулмонлари диний бошқармаси қозилар суди ўринбосари.

Зоҳириддин Қосим Аълам

ора-тадбирлари тўғрисида ўртоқ Гисматуллиннинг маърузаси.

Клингер, Котиб – ўртоқ Гисматуллин. **Тинглан-ди:** Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг 25/VIII-23 санасидаги Маҳмакаи шаръия тимсолида Тошкентдаги Туркистон мусулмонларига Усмон Қуръони топширилиши ҳақидаги қарорини бажариш чо-

Қарор қилинди:

1) Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг 25 июль 23 йилдаги қарорини амалга ошириш учун ҳозирда Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари Марказий диний бошқармасида сақланаётган Усмон Қуръонини Тошкентдаги Маҳмакаи шаръия тимсолида Туркистон мусулмонларига топшириш учун муфтийлар таркибидан Ризоуддин Фахруддинов Муҳтасиб¹, Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари марказий диний идорасидан Абдурахмон Умаров, фуқаро Заҳириддин Қосим Аълам, муфтий Муҳаммадхўжа Норхўжаев, Тошкентдаги Маҳмакаи шаръиядан фуқаро Шамсуддин ҳожи Хўжаев, Туркистон Марказий Ижроия Комитети аъзоси ўртоқ Султон Хўжаев ва Миллатлар иши халқ комиссарлиги ваколатли ходими Гисматуллинлардан иборат комиссия тузилди.

2) Комиссия раиси – муфтий Ризоуддин Фахруддинов. Раис ўринбосари – Заҳириддин Қосим Аълам, комиссия котиби – Абдурахмон Умаров².

3) Қуръонни олиб кетиш йўлида Тошкентдаги Маҳмакаи шаръияга топширилмагунча у ҳеч кимга кўрсатилмаслиги керак. Қуръон ҳаминша

¹ Ризоуддин Фахриддинов (1859 – 1936) – маърифатпарвар олим, тарихчи, уламо.

² Абдурахмон Умаров (1867 – 1933) – татар маърифатчиларидан, нашриётчи, журналист, олим, 1926 йил Маккаи мукарамдаги Бутундунё ислом конгрессида совет делегацияси котиби сифатида иштирок этган, Туркистондан Абдувоҳид Қориев ҳам бу анжуманда қатнашган. Улар яқин дўст бўлишган. 1930 йили советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб Архангельск области Малая Карелия қишлоғига сургун қилинган, шу жойда 1933 йил мартада вафот этган, 1989 йил майда реабилитация қилинган.

муфтий Ризоуддин Фахруддинов ва Заҳириддин Қосим Аъламнинг ёнида бўлсин, соқчилар вагоннинг иккала учида ҳам бўлиши керак. Уфа шаҳридаги Марказий диний бошқармадан Қуръони карим олинган ва Тошкент шаҳридаги Маҳмакаи шаръияга

Ризоуддин Фахруддинов
(1859 – 1936)

қўйилганда тузилган далолатномалар комиссиянинг барча аъзолари томонидан имзоланиши ҳамда комиссиянинг барча аъзолари мандатларининг нусхалари илова қилиниши лозим. Далолатномалар 4 нусхада тузилади: бири Уфа шаҳридаги марказий диний бошқарма учун, иккинчиси Тошкентдаги Маҳмакаи шаръия учун, учинчиси Миллатлар иши халқ комиссарлиги учун ва тўртинчиси юқорида тилга олинган Қуръон илгари сақланган Петроград шаҳридаги давлат кутубхонаси учун. Раис Клингер, Котиб Гисматуллин. *Норхўжаев* (Муҳаммадхўжа Нархўжаев), *Заҳириддин* (Заҳириддин). *Қ. Таржиманов*³

Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми мажлисининг Туркистон мусулмонларига Қуръонни бериш тўғрисидаги баённомасидан кўчирма

1923-07-25

*Нусхалари ўртоқ Гисматуллинга,
Миллатлар иши халқ комиссарлигига*

Бутунроссия Советлар Марказий Ижроия Комитети Президиуми мажлисининг 1923 йил 25 июлдаги 39-сонли баённомасидан кўчирма. Эшитилди: Қуръоннинг Туркистон мусулмонларига топширилиши ҳақида. Қарор қилинди: Чор ҳукумати томонидан Туркистондан олиб кетилган, ҳозирда Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари марказий диний бошқармасида сақланаётган Қуръон Тошкентдаги Маҳмакаи шаръия вакили бўлган Туркистон мусулмонларига топширилсин. Ушбу қарорнинг ижроси

³ РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 15-варақ.

Миллатлар иши халқ комиссарлигига топширилсин. Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети котиби (Енукидзе). Аслига тўғри [имзо] 28/VIII-23¹

**Қуръон билан келган делегация ҳақида
Марказий Комитетга телеграммалар
Москва РКП (б) МК Рудзутакка**

Туркистон музейлари ва қадимий ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси (Турккомстарис) ташаббуси билан Туркистон Марказий Ижроия Комитети томонидан тасдиқланган, Туркистон Республикаси баъзи ходимларининг розилиги билан Туркистон МИК маблағлари орқали туркистонликлар томонидан Усмон Қуръонининг жойлаштириш учун музейга қайтарилиши Маҳкамаи шаръия муллалари таъсирини кучайтиришга ёрдам бериши ва Қуръондан фойдаланиш орқали советларга қарши ишларда фойдаланиш учун маблағ олишдек мақсадга эга бўлиши мумкин. Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг Миллатлар иши халқ комиссарлигининг Қуръонни Маҳкамаи шаръия руҳонийларига топшириш тўғрисидаги қарори – бу муллаларнинг хийла-найранглиридан қочиш учун ҳеч нарса сабаб бўлмаган хатодир. Қуръон совет ҳокимиятига Қуръон ёрдамида аҳоли ўртасида диндорликни кучайтиришга раҳбарлик қилади. Сиздан Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг Миллатлар иши халқ комиссарлигининг бир пайтлар хусусий шахсларга сотилган Қуръонни руҳонийларга топшириш ҳақидаги қарорини бекор қилиш чораларини кўришингизни сўраймиз. Қуръон ҳозирда Эски шаҳар масжиди музейида. Уни Туркистон музейида сақлашда қолдиришни лозим деб биламиз. 777/с 13/VIII-23

Ўрта Осиё бюроси (Любимов), Туркистон Компартияси Марказий Комитети (Светлов) имзо.²

ТЕЛЕГРАФ

Тошкент. Ўрта Осиё бюроси Любимовга. 14/VIII-23. Москвадан. Телеграмма рақами 74904. Такдим этиш вақти: соат 13.21. Чернов томони-

¹РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 13-варақ.

²РИСТДА, 62-фонд, 2-рўйхат, 37-иш, 16-, 17-, 33-, 34-варақлар.

дан қабул қилинган Рудзутакнинг кўрсатмаси билан шуни маълум қиламанки, Тошкентга келтирилган Қуръон 2970-сонли музейга эмас, балки Туркистон мусулмонларига топширилсин. *Марказий Комитет котибининг ўринбосари А.Глаголев. Ишга туширилсин [имзо] 14/VIII*

**«Маҳкамаи шаръия» раёсати
Йиғилишининг Уфа шаҳридан Қуръонни
келтириш бўйича комиссия тузиш
тўғрисидаги баённомасидан кўчирма**

1923-08-14

Маҳкамаи шаръия раёсатининг 1923 йил 14 августдаги фавқулодда мажлисининг Казиев ва айрим аъзолар иштирокидаги 30-сонли баённомасидан кўчирма. Иштирок этдилар: Абдул-Ҳофиз Маҳдум, Мулла Сиддиқ Охун, Мулла Солиҳ Маҳдум Заҳириддин, Мулла Пир Муҳаммад Аълам қози, Ғулом қози, Абдраҳмон Хожа қози, Зиёуддин қози, Мулла Галимхон қози. Аъзолар: Мулла Солиҳ қори ва мулла Абдулқодир Мударрис, ташқаридан: Жалолиддинхон, Мунавварқори, Мурод Хожа эшон Аъзамхон, Тўра Абдулмаликхон.

Раис – Абдул-Ҳофиз Маҳдум. Котиб – Абдул-Малик Хон.

Эшитилди: 1) Қуръонни қабул қилиш комиссиясини сайлаш; 2) Комиссия аъзоларининг сони; 3) Комиссия аъзоси ким бўлади?

Қарор қилинди:

1) Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг 1923 йил 25 июлдаги қарори ижросини таъминлаш ва Уфада ўтказилган Бутунроссия мусулмон руҳонийлари қурултойининг Қуръонни Туркистон мусулмонларига бериш тўғрисидаги қарори асосида Тошкентдаги Маҳкамаи шаръияга топшириш бўйича комиссия сайлашга қарор қилинди; 2) Маҳкамаи шаръия аъзоларидан ва амалдордан 4 киши танланди: Мунавварқори марказий вақф бошқармасидан ва Тошкент шаҳар вақф бўлими Мурод Хўжа эшондан; 3) Овоз бериш йўли билан сайланганлар: 1) Мулла Ғулом Қози; 2) Мулла Ғуломхон Қози; 3) Мулла Иброҳимхон Хўжа Қози; 4) Мулла Абдул-Ҳофизхон Маҳдум. Нусха асл нусха билан ҳақиқийдир. Маҳкамаи шаръия Абдул-Малик

Хоннинг котиби. Нусхадан таржимани тасдиқлайман. *Миллатлар иши халқ комиссарлиги қошидаги Турли хил диний йўналишларни ўрганиш бўйича комиссия котиби* [имзо].¹

**Усмон Қуръони ҳақида Марказий
Комитетнинг Москвадан Тошкентга
телеграммаси
ТЕЛЕГРАММА**

РКП (б) МКнинг Ўрта Осиё бюросига
Нусхаси: РКП (б) Марказий Комитетига

Марказий Комитет Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг Қуръонни Туркистон мусулмонлари диний бошқармасига топшириш тўғрисидаги қарорини бажариш, Қуръон хавфсизлигини кафолатлаш чораларини кўришни таклиф қилади. Шунингдек, Усмон Қуръонини зиёрат қилишни хоҳловчиларни билвосита ёки тўғридан-тўғри пул тўлаш шаклида руҳонийлар томонидан товламачиликка йўл қўйилмасин. Шошилишч равишда телеграф орқали ижро этилсин.

Ар 3268/с Марказий Комитет котиби <<Мухр: РКП Котибияти бюроси. Рудзутак 21 /VIII/23 Россия ижтимоий-сиёсий тарихи давлат архиви (РИСДА) РГАСПИ, 17-фонд, 33-рўйхат, 282-иш, 123-варақ.

**Усмон Қуръони бўйича Бутунроссия
Марказий Ижроия Комитети мажлиси
баённомасидан кўчирма**

<<Мухр: МК РКП Котибияти бюроси.
Сана 16/VIII 23 №8375/с>>

Миллатлар иши халқ комиссарлиги Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиумининг 1923 йил 25 июлдаги йиғилиши 39-сонли баённомасидан.

**Қуръонни Туркистон мусулмонлари
ихтиёрига бериш тўғрисида**

Чор ҳукумати томонидан Туркистондан олиб келинган, ҳозирда Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари марказий диний бошқармасида сақланаётган Қуръон Тошкентдаги Туркистон мусулмонлари Маҳкамаи шаръиясига бериб

¹ РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 17-варақ.

юборилсин. Ушбу қарорнинг ижросини таъминлаш Миллатлар иши халқ комиссарлигига топширилсин. 6727-сон VIII-23 йил. Кўчирма тўғри.

Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети котиби учун /имзо/ Аслига тўғри (имзо) <<Мухр: Миллатлар халқ комиссарлиги>>²

**Қуръон ҳақида Москвадан Тошкентга
телеграмма**

1923-08-13

2970/с, 13 VIII 23, Телеграмма, Тошкент,
Ўрта Осиё бюроси, Любимовга

Рудзутакнинг фармойиши бўйича хабар қиламан. Тошкентга келган Қуръонни музейга эмас, Туркистон мусулмонларига топшириш керак.

Марказий Комитет котибининг ёрдамчиси
Глаг

**Клингернинг³ Усмон Қуръонининг
Тошкентга қайтарилгани ҳақида
Рудзутакка⁴ ёзган мактуби РСФСР
Миллатлар иши халқ комиссарлиги**

1923 йил 21 август

№128/с Тел. №2-76-38 Шошилишч. РКП (б)
Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси котиби
ўртоқ Рудзутакка
Сана 21/8-23 Ҳурматли ўртоқ.

Сиз билан икки марта Усмон Қуръони ҳақида оғзаки гаплашганимиздаги саволга қайтадиган бўлсам, эътиборингизни қуйидаги ҳолатларга қаратишни ўз бурчим деб биламан:

1. Чор ҳукумати томонидан Туркистондан Петербургга олиб келинган Усмоний Қуръони

Ян Эрнестович Рудзутак
(1887 – 1938)

² РГАСПИ, ф.17, оп.33, д.282, л.120.

³ Клингер Густав Каспарович (1876 – 1943) – 1924 йил майдан 1931 йил январигача Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитетиде миллатлар бўлими мудирини бўлиб хизмат қилган.

⁴ Ян Эрнестович Рудзутак – ВКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси котиби, 1938 йил 29 июлда отилган. 1955 йили реабилитация қилинган.

карим Октябрь инқилобидан кейин Халқ Комиссарлари Советининг 1917 йил 9 декабрдаги фармони билан Ўлка мусулмонлари съезди ихтиёрига ўтказилди. У эса Россия ва Сибирь мусулмонлари марказий диний бошқармасида сақлаш учун Уфа шаҳрига топширилди. 2. Жорий йилнинг июнь ойида ўтказилган мусулмон руҳонийлари ва мусулмон уламолари вакиллари Бутунроссия съезди Маҳкамаи шаръия (Туркистон диний бошқармаси) тасарруфида Қуръонни Туркистон мусулмонларига топшириш тўғрисида бир овоздан қарор қабул қилди. 3. Шунга кўра Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми Миллатлар иши халқ комиссарлигининг таклифига биноан ўтган ойнинг 25-санасида мусулмонлар қурултойининг ушбу қарорини санкциялаб, Қуръоннинг Тошкент шаҳрида бўлишлигига рухсат берди. 4. Айти пайтда Тошкентга Қуръон етиб келди, у ерда телеграмманинг илова қилинган нусхасидан кўришиб турибдики, Туркистон Марказий Ижроия Комитети¹ Қуръонни Маҳкамаи шаръияга топширишга қутилмаганда тўсиқлар қўйган, ваҳоланки, бу масала унинг ваколатли вакили ўртоқ Исеев билан шахсан бу ерда келишилган эди. Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг қарорини қайта кўриб чиқиш учун ҳеч қандай асос кўрмай ва Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми қарори билан тасдиқланган ҳамда нафақат Россияда, балки хорижий мусулмон мамлакатларида ҳам кенг ёйилган 1917 йилдаги Халқ Комиссарлари Советининг инқилобий ақлини бекор қилиш мусулмонлар орасида нохуш таассуротлар келтириб чиқаради. Энг муҳими, инглизларнинг хорижий мусулмон мамлакатларида олиб бораётган сиёсатига улар орасида олиб бораётган ишимизни анча мураккаблаштиради ва СССРдаги сиёсатимизни қўллаб-қувватлаш учун мусулмон руҳонийларининг энг илғор қисмидан фойдаланиш имкониятидан

¹ Иномжон Хидиралиев 1922 йил 8 октябрда Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси этиб сайланган. Туркистон АССР советларининг XII съездида ҳисобот маъруза қилган, съездда у Марказий Ижроия Комитети раислигидан озод этилиб, Москвага Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг СССР ҳукуматидаги мухтор вакили этиб тайинланган. Қаранг: Шамсутдинов Р. Таниқли давлат ва жамоат арбоби Иномжон Хидиралиев ҳаётига чизгилар. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – Б.124 – 125.

бизни маҳрум қилади. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми жорий йил 25 июлдаги қарорининг Туркистон Марказий Ижроия Комитети томонидан қатъий ижро қилиниши учун Сиздан зарур чоралар кўришингизни сўрайман. Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми жорий йилнинг 25 июлидаги қарорининг Туркистон Марказий Ижроия Комитети томонидан аниқ бажарилиши учун тегишли чоралар кўришингизни сўрайман. Яна қилиш лозим бўлган нарса – Бутунроссия Ижроия Комитетига қўшимча равишда қарор қабул қилишни таклиф этиш:

1. Туркистон руҳонийларидан тўғридан-тўғри ва билвосита Қуръонни тавоф қилиш ва унга ҳурмат бажо келтиришни истаган мусулмонлардан ҳеч қандай тўлов олмаслик талаб этилсин. 2. Тошкент шаҳрида Қуръон хавфсизлигини кафолатлаш бўйича тегишли чоралар кўрилсин. Бу масала бизнинг ташқи сиёсатимизга тааллуқли экани шубҳасиз экан ва мен ўртоқ Чичериннинг² фикрини билишни лозим деб биламан.

Коммунистик саломлар билан миллатлар халқ комиссари ўринбосари Клингер³

Чичериннинг Рудзутакка Усмон Қуръони ҳақидаги мактуби

Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ташқи ишлар халқ комиссари

1923 йил 21 август

№919/с Москва, Кузнецкий Мост 5/15. Тел. №

5-21 ўртоқ Рудзутакка

РКП (б) Марказий Комитети секретариат

бюроси: сана 21/8-23 йил. Қабул қилинди

№8691/с Нусхаси ўртоқ Клингерга

Ҳурматли ўртоқ.

Ўрт. Клингер Ташқи ишлар халқ комиссарлиги эътиборига машҳур муқаддас Усмоний Қуръони Мусулмон руҳонийлари ва мусулмон черковлари вакиллари Бутунроссия съездининг бир овоздан қабул қилинган қарорига мувофиқ ва шу қарор асосида Тошкентга юборилганини,

² Чичерин Георгий Васильевич (1872 – 1936) – РСФСР ва СССРнинг биринчи ташқи ишлар халқ комиссари (1918 – 1930).

³ РИСТА, 17-фонд, 33-рўйхат, 282-иш, 114-варақ.

Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиуми қарори асосида ҳозирда уни Туркистон Мусулмонлари диний бошқармаси ихтиёрига ўтказиб бўлмаслиги, бунинг сабаби Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети Президиумининг қарорига зид ҳолда Туркистон МИКнинг қаршилиги эканлигини ҳавола этди. Миллатлар иши халқ комиссарлиги ушбу тарихий ёдгорликни Туркистон мусулмонлари ихтиёрига бериш тўғрисидаги юқорида қайд этилган қарорнинг бе-кор қилиниши мусулмонларда ўта нохуш таассурот қолдиришини ҳамда мусулмонларнинг илғор қисмидан бизнинг сиёсатимизни ва Британиянинг антисовет ташвиқотига қарши курашида фойдаланишимизни қийинлаштиришини таъкидлаган. Ўз навбатида, мен Миллатлар иши халқ комиссарлигининг нуқтаи назарига тўлиқ қўшиламан ва бундай қимматли тарихий ислом ёдгорлигининг Ўрта Осиё мусулмон аҳолисига қайтарилиши сиёсий зарурат билан боғлиқ деб ҳисоблайман. Ўртоқлик саломлари билан [имзо] / Чичерин /¹

РКП (б) МК Рудзутака. Москва. Сизнинг Нр 3268/с Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг қарорига биноан Қуръонни олиб келган делегация уни Тошкентнинг Маҳкамаи шаръиясига топширди. Туркистон Марказий Ижроия Комитети билан Маҳкамаи шаръия шартномасига мувофиқ Қуръон Тошкент Эски шаҳаридаги музейда сақланади. Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитети қарори билан сизнинг кўрсатмаларингиз бажарилди, Қуръон диний ёдгорлик сифатида аҳолига тақдим этилиши учун шароитлар яратилди, айти пайтда, зиёрат учун ҳар қандай тўловлар бўлиши мумкинлиги рад этилди. № 848 23/VIII-23

РКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси раиси ўринбосари / Любимов²

ТОШКЕНТГА ТЕЛЕГРАФ

НКПР³ 2-Манзил. Тошкент

РКП (б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси. Нусхаси Туркистон Коммунистик партияси Марказий Комитетига соат 23 да қабул

¹ РИСТДА, 17-фонд, 33-рўйхат, 282-иш, 122-варақ.

² РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 1547-иш, 6-варақ.

³ Туркистон Республикаси Халқ маорифи комиссарлиги.

қилинган. Марказий Комитет Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг Қуръонни Туркистон диний бошқармасига топшириш тўғрисидаги қарорини Қуръон хавфсизлигини кафолатлаш чораларини кўриш орқали бажаришни таклиф қилади. Шунингдек, у Усмон Қуръонига таъзим қилишни истаганлар учун билвосита тўлов шаклида руҳонийларнинг товламачиликларига йўл қўймайди. Ижросини шошилинич телеграф қилиб жўнатиш НР 3268/с Марказий Комитет котиби Я.Рудзутака⁴ Вх 1140 25/VIII-23 *Ишга*[имзо]

Туркистон Республикаси Москвадаги ваколатхонасининг Миллатлар иши халқ комиссарлигига Қуръонни Уфадан Тошкентга қайтариш учун хизмат сафарига жўнатиш ҳақидаги хати

<< Ҳошияларда: «Ўртоқ Брезанов Ўртоқ Сапронов 23/VIII [имзо]» «Хизмат сафарига ўртоқ Гисматулин 27/VIII [имзо]» «д № 5»>>

<<Марка: «Миллатлар иши халқ комиссарлиги» 20 «/ 192. Кириш. №6582»>> Т.С.С.Р. Р.С.Ф.С.Р. Миллатлар иши халқ комиссарлиги ҳузуридаги Туркистон Совет Социалистик Республикасининг мухтор вакили.

«19»/VIII 1923 йил № 3785 Москва.

Миллатлар иши халқ комиссарлигига

Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети ваколатхонасидан ўртоқ Гисматулинни Уфадан Усмон Қуръонини Туркистон Республикасига қайтариш учун комиссияда хизмат қилиш учун сафарга юбориш сўралсин. Комиссия Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети, Диний бошқарма мусулмонлари вакиллари ва Миллатлар иши халқ комиссарлиги вакили таркибида ташкил этилсин. Сафар харажатлари Туркистон Республикаси ваколатхонаси томонидан тўлиқ қопланади. Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети вакили: Исеев / Исеев / Иш бошқарувчи: Юмакаев / Юмакаев /⁵

⁴ РИСТДА, 62-фонд, 2-рўйхат, 37-иш, 16-, 17-, 33-, 34-варақлар.

⁵ РФДА, 1318-фонд, 1-рўйхат, 229-иш, 41-варақ.

Уфадан Қуръон келгани ҳақида Тошкентдан Сталинга телеграмма

Тошкентдан. Зудлик билан. Москва Миллатлар иши халқ комиссарлиги ўртоқ Сталинга, нухсаси ўртоқ Клингерга

Қуръон Тошкентга етказилди. Ўрта Осиё бюроси Қуръонни Самарқанд музейига топширишга қарор қилди, бу Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети қарорига тўғри келмайди. Шошилиш менга нима қилишимни телеграф орқали айтинг. Талаб бўйича Туркистон МИК Гисматуллин <<М.Х.: Асл телеграмманинг имло ва тиниш белгилари сақланиб қолган.>> ўртоқ Смолников! Тарихий қадриятга ҳамроҳлик қилиш учун қўриқчиларингизнинг энг яхшисини берганингиз учун сизга чин дилдан миннатдорлик билдираман.¹

Тошкентдан Москвага Қуръон ҳақида телеграмма

1923-08-10

Москва. Миллатлар иши халқ комиссарлигига. Нухса. Тошкент темир йўлидан 468 106 10/8 21.50 ЛИТ Ф. Москва, Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетига нухса

Мусулмон руҳонийларининг Иккинчи Бутунроссия қурултойи Қуръонни музейга берилмаслигига, Миллатлар иши халқ комиссарлиги номидан марказий ҳукуматнинг қафолати билангина Тошкентдаги Маҳкамаи шаръияга ўтказишга розилик берди. Миллатлар иши халқ комиссарлиги Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг 190-сонли қарорига биноан Усмон Қуръонини Тошкентдаги Маҳкамаи шаръияга ўтказиш учун тезкор поезд билан вагонда Тошкентга олиб келинди. Туркия Қуръонни Самарқанд музейига топширишни таклиф қилмоқда. Ким марказий ҳукумат баёноти ва қарорига зид иш қилиб, Тошкент аҳолисини ташвишга солса, мусулмон оламида ҳам тузатиб бўлмас таассурот қолдиради. Умумроссия Марказий Ижроия Комитетининг 25 июлдаги қарорини сўраймиз, марказий бошқарув муфтийси ва кўчириш комиссияси раиси Фахрутдинов котиби Мухтасиб Умеровнинг буйруқларини кутамиз Эски Тошкент, Тиллашайховнинг уйига.

¹РФДА, 1318-фонд, 1-руйхат, 1547-иш, 18 – 19-варақлар.

Аслига тўғри: П. Валеспи <<Мухр: Миллатлар иши халқ комиссарлиги>>²

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 14 февраль, 64-сон, 3-бет.

Ҳазрати Усмон Қуръони

Бир вақтда Самарқанддан олиб кетилган ва ҳозирда Уфада бўлган Ҳазрати Усмон Қуръонини қайтадан Самарқандга олиб келиш учун Самарқанд музофот ижроқўми бошлиғи ўртоқ Устабоевнинг ҳаракати билан Туркистон Марказий Ижроқўми тасдиқ қилиб мазкур Қуръонни сақламоқ учун Шердор мадрасасининг ичида бир бино солмоқчидир. Бино учун олтин баҳоси билан 80 минг сўм смета қилинган.

²РИСТДА, 17-фонд, 33-руйхат, 282-иш, 126-варақ.

«Туркистон» йаънон Ҳама Буқулларга

Биринчи бўлиқ: 8 - Ҳ

<p>Ўزбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўزбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўزбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>
--	--	--

138 - 1 июн 1923 йил
138 - 1 июн 1923 йил
138 - 1 июн 1923 йил

Оддий бил бунчи айбонде ташкект меҳкемени шерعيةдин меҳме
Ҳама буқуллар Ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
Бунчи айбонде шерعيةдин меҳмедин меҳмедин меҳмедин
Оддий бил бунчи айбонде ташкект меҳкемени шерعيةдин меҳме
Ҳама буқуллар Ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
Бунчи айбонде шерعيةдин меҳмедин меҳмедин меҳмедин

Ташкент: 2900.

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 1 июнь, 138-сон

Билдириш:

Ушбу йили 1 июнда Тошкент Маҳкамаи шаръиясининг масжиди жомеда бир йиллик ҳисоботи ва янги сайлови бўладир. Мазкур мажлисга бутун диния ходимлари давват қилинадир. 10 июнда Уфа шаҳрида Русия мусулмон уламоларининг қурултойи бўлиб, машҳур Ҳазрати Усмон Қуръони кўфияни келтириш масаласи қаралади. Мазкур қурултойга муфтий Муҳаммад хўжа сайланди. **М. Қори.**

«Туркистон» йаънон Ҳама Буқулларга

Биринчи бўлиқ: 7 - Ҳ

<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>
--	--	--

146 - 20 июн 1923 йил
146 - 20 июн 1923 йил
146 - 20 июн 1923 йил

Ташкектинде

Ҳузурот Ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
Бунчи айбонде шерعيةдин меҳмедин меҳмедин меҳмедин

Русия ислам Ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
 Туркистон ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
 Бунчи айбонде шерعيةдин меҳмедин меҳмедин меҳмедин
 Туркистон ҳама буқуллари Ҳама буқуллари
 Бунчи айбонде шерعيةдин меҳмедин меҳмедин меҳмедин

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 20 июнь, 146-сон, 3-бет.

Ҳазрати Усмон Қуръонини келтириш учун: Русия ислом уломларининг Уфада тўпланган қурултойининг қарорига биноан Уфадаги Ҳазрати Усмон Қуръонини келтириш учун 19 июнда Тошканд Маҳкамаи шаръияси Заҳириддин Аълам бошлиқ бир ҳайъат юборди.

«Дархон» йаънон Ҳама Буқулларга

Биринчи бўлиқ: 3 - Ҳ

<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>
--	--	--

11 - 11 август 1923 йил
11 - 11 август 1923 йил
11 - 11 август 1923 йил

Ҳазрати Усмон Қуръони

Ҳазрати Усмон Қуръони келтириш учун: Русия ислом уломларининг Уфада тўпланган қурултойининг қарорига биноан Уфадаги Ҳазрати Усмон Қуръонини келтириш учун 19 июнда Тошканд Маҳкамаи шаръияси Заҳириддин Аълам бошлиқ бир ҳайъат юборди.

«Дархон» газетаси, 1923 йил 1 август, чоршанба, 11-сон, 3-бет.

Ҳазрати Усмон Қуръони

Москов, №25. Бутун Русия Марказ Ижрокўми: Бурун замонларда Русия подшоҳлар ҳукумати томонидан Русияга олиб кетилган Ҳазрати Усмон Қуръонини янадан Туркистон мусулмонларига қайтариб беришга қарор берган.

«Дархон» йаънон Ҳама Буқулларга

Биринчи бўлиқ: 3 - Ҳ

<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>	<p>Ўзбекистон Республикасидаги Туркистон ҳама буқуллари Туркистон ҳама буқуллари</p>
--	--	--

16 - 22 август 1923 йил
16 - 22 август 1923 йил
16 - 22 август 1923 йил

Ҳазрати Усмон Қуръони келтириш учун: Русия ислом уломларининг Уфада тўпланган қурултойининг қарорига биноан Уфадаги Ҳазрати Усмон Қуръонини келтириш учун 19 июнда Тошканд Маҳкамаи шаръияси Заҳириддин Аълам бошлиқ бир ҳайъат юборди.

«Дархон» газетаси, 1923 йил 22 август, 16-сон, 4-бет.

«Туркистон» газетаси 1924 йил 8 сентябрь сонида «Ўртоқ Жексон билан мусоҳаба» номи мақолада Тошкент вақф бўлими раҳбари Заҳириддин Аълам ва Ҳожи Зуфарий, маориф бўлиmidан Алиевларнинг АҚШдан келган меҳмон Жексон билан суҳбати берилган. Заҳириддин Аълам Туркистон руҳоний уламолари тўғрисида батафсил маълумот берган. Меҳмоннинг саволларидан бирига Заҳириддин Аълам

шундай жавоб қилган: «Туркистон ислом бош уламолари инқилобни кўпдан кутган эдилар. Ислам уламолари ижтимоий инқилобга бошқалардан кўра ботирроқ яқинлашадирлар. Чунки исломда «Хоч, ақоними салоса» каби хурофот ақидалар йўқдир». Иккинчидан, иқтисодиётда ислом асосий каммунага қобили татбиқдир. Етти йилги инқилобда Туркистон уламоларини сўл томонга ақл қилганлари кўпдир. Бу далил

لاح توزماق اوچون موزه يانيدا تيز كونده آيرم بر هميشهت اوبوشدريلا خوشيدر. حازردا اورتا حساب بلغن مهر كون 300 كشي كيلب تورادر. بو سان كون ساري كوپاييب توريدر. كرمهك اوچون مهكتدب بالالاري، قزل عهسكهر، ميلتسييه همده ييراي خا. تنلار پواسز بولب كهتتلهلر اوچون 20 تيين، بالالار اوچون 10 تيين آلتاخر. آز وقت ئچيدنه ئيسكى شه. هرده شونداي موزه بواغانلغيني آورو. پالي اورتاقلار كورب حيدران بولا. لار. نهگهر جاي تاپيلور ئيسه خهلقا توراي موزوعلهرده موازهره ليكسييهلر اوقيلغوسيدر. بر باغ آب شونده هر بر نهرسني همهلي كورسالتش فيكرى هم بار ئيكهن. نهگهر زيوا. عت كهميسهرلكي بلغن اوزبيك سيل. ساپوز قيلمغان وه عهدهلريگه وه فا قليب ايجراقوم وه مهتمهلي خوخالق ايداره. لهرى بر آز اعتيبهار بلغن قاراسالار موزهنگ اوزبيكستاندا نهمونه موزهسي بولشيه شوبهه يوق.

تومن

تاشكىنت موزهسى.

آزىنى چقارغاندا) يوق ديسه مومكين. موزهنگ عيلمى ياعى جوده كه مبه غول، نه ئريخي تهبيعى بلغن قشلاق خوجا. لهى بومالاريني يهنه بوكسهلتش فيكرى باردر. موزه قويلغان نهرسه (ابكسيپا) سات) امرنگ بر بواهگى 23 نچى پلده مهسكهوده بولغان كورگهزمه مويستود كه دن آلتغان، بر بولهگى پاختاقوم، سيلماش، ئوزبيك شولك، سو خو. جانغى كيبي ئيدارلەر تامانيدان بيه رلگهن. موديرنگ ئهيتيشيگه كوره، تيز كونلهرده كه بيه رتيف اشلهرىگه تيگشلى يهنه بر بوام همده اولكهنى اورگهنش بورچهگى آچلسا كيرهك. عومومن ئهينكهنده، موزه ايسكى شههر خهلقى اوچون جوده موم بر اورون توتلار. ايميدائى وه اورتا مهكتهبلر اوچون كيرهكلى مهر بر مهعلمائى بيره آلدر. براق، تورر. كستاندا باشايتورغان حديوانلر جوده آز كورينهر. نهگهر موزهنگ هملى بلكشى وه پولينگ آزاخن ئهتتبارغا آلسا بو كه مچلگيني كورساتلماسا هم بولادر. موزده يار نهرسهلرگه ئستيه

اورتا آسيا آسارى عهتيقه قوميتهمى تاشكيتننگ ئيسكى شههرىده بر موزهخانه آچماق ئوچون 1924 نچى پلدهن بويا ن حهره كهت قىلب كيلر ايدى. بو موزهخانه نيهايته 1926 نچى پلنگ بونچى يانوارىدا رسمى سورهمده آچلدى. جايى ئوزيگه خوب باب بواسا هم بر آز تارراق. موزهنگ يانيدا ته ئريخي تهبيعى، مهده كاسب اشلهرى (кустарное отделение) خوخالغى، سوغارش اشلهرى كيبي بونچيه شوعبهلهرى بار. قشلاق خو. جالغى بولميينگ پاختاچلق، ابهكچاك، ئهريچلك، باغچايق، چارواچلىق شو. عهچملهرى ته شكيل قيلمائيدىك ته ئريخي تهبيعىنگ هم حديوانات، نه پلالت، مهده نييات بولمچلهرى بار. موزهنگ آسارى عهتيقه قسمبكه نههمه ميبهت بيره مگه نلر. بونگ ئورنيگه اتنوعرافيا باغيضا دققت قيلماتچى ئيكهن. آيرم بر ئويده مهشهور عوسمان قورانى موه رلنه ب آينه ايچيده قويلغان. شهرقنگ ئيسكى ئهسليجهله ريدن هم بر آز قويلغان. بهمالى (ценный) نهرسهلر (عوسمان قور-

«Зарафшон» газетаси, 1926 йил 22 апрель, 353-сон, 2-бет.

ва тарбия билан сойиқдир. Бул хусусда Амриқо уламолариға арабча очиқ мактуб ёзиб берсам керак. Ҳам сиз орқали анча байналмилалга Туркистон сўл уламоларининг саломларини етказиб айтаман. Ким учинчи байналмилал ислом уламолариға, бошқа дин руҳонийлари билан бир назарда қарамасдан, исломнинг ижтимоий инқилобга ошно бўлмоғидан умидвор бўлсин. Ҳар ерда маҳкум бўлган мусулмонларнинг инқилобга яқинлашиб кўзларини очиб бошлаганлари бунга далилдир».

Заҳириддин Аълам Жексонга Ҳазрати Усмон Қуръонини кўрсатиб, бу илоҳий китоб тўғрисида айрим маълумотларни изҳор этганидан сўнг меҳмон ўзи ёзиб турган бир асари учун Қуръон суратини олиб беришни илтимос қилган. Меҳмоннинг бу илтимоси қондирилган.

Ҳазрати Усмон Қуръони тўғрисида

Ҳазрати Усмон Мусҳафи Қуръонини Уфадан Туркистонга кўчириб олиб келиш сарфини ҳукуматимиз бўйнига олишига қарор берилган.

Тошкент музейси

Ўрта Осиё осори атиқа қўмитаси Тошкентнинг Эски шаҳарида бир музейхона очмоқ учун 1924 йилдан буён ҳаракат қилиб келар эди. Бу музейхона ниҳоят 1926 йилнинг 1 январида расмий суратда очилди. Жойи ўзига хўб боп бўлса ҳам, бироз торроқ. Музейнинг ёнида тарихи табиий, майда косиб ишлари (кустарное отделение), қишлоқ хўжалиғи, суғориш ишлари каби бир неча шуъбалари бор. Қишлоқ хўжалиғи бўлимининг пахтачилик, ипакчилик, аричилик, боғчилик, чорвачилик шуъбачалари ташкил қилинғонидек, тарихи табиийнинг ҳам ҳайвонот, наботот, маъданиёт бўлимчалари бор. Музейнинг осори атиқалари қисмига аҳамият бермаганлар. Бунинг ўрнига этнография ёғига диққат қилинмоқчи экан. Айрим бир уйда машҳур **Усмон Қуръони** муҳрланиб ойна ичида қўйилган. Шарқнинг эски аслиҳаларидан ҳам бир оз қўйилғон. Баҳоли (Ценный) нарсалар (**Усмон Қуръонини** чиқарғанда) йўқ деса мумкин. Музейнинг илмий ёғи жуда камбағал, тарихи табиий билан қишлоқ хўжалиғи бўлимларини-да юксалтиш фикри бордир.

Музей қўйилғон нарса (экспонат)ларнинг бир бўлағи 1923 йилда Масковда бўлган кўргазма-виставкадан олинган, бир бўлағи пахтақўм, селмаш, ўзбекшёлк, сув хўжалиғи каби идоралар томонидан берилган. Мудирнинг айтишига кўра, тез кунларда капирашив ишларига тегишли яна бир бўлим ҳамда ўлкани ўрганиш бурчағи очилса керак. Умуман айтганда, музей Эски шаҳар халқи учун жуда муҳим бир ўрин тутади. Ибтидоий ва ўрта мактаблар учун керакли ҳар бир маълумотни бера оладир. Бироқ Туркистонда яшайтурғон ҳайвонлар жуда оз кўринадир. Агар музейнинг ҳали ёшлиғи ва пуlining озлиғи эътиборга олинса, бу камчилигини кўрсатилмаса ҳам бўладир. Музейда бор нарсаларга истилоҳ тузмоқ учун музей ёнида айрим бир ҳайъат уюштирёғусидир. Ҳозирда ўрта ҳисоб билан ҳар кун 300 киши келиб турадир. Бу сон кун сайин кўпайиб турибдир. Кирмак учун мактаб болалари, қизил аскар, милиция ҳамда ерли хотинлар пулсиз бўлиб, катталар учун 20 тийин, болалар учун 10 тийин олинадир. Оз вақт ичида Эски шаҳарда шундай музей бўлганлигини оврўпалиқ ўртоқлар кўриб ҳайрон бўлалар. Агар жой топулур эса, халққа турли мавзуларда муҳозара-лекциялар ўқилғусидир. Бир боғ олиб, шунда ҳар бир нарсани амалий кўрсатиш фикри ҳам бор экан. Агар Зироат камиссарлиги билан ўзбек селсаюз қилғон вадалариға вафо қилиб ижроқўм ва маҳаллий хўжалиқ идоралари бир оз эътибор билан қарасалар, музейни Ўзбекистонда намуна музейи бўлишига шубҳа йўқ.

Тумин.

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 8 сентябрь, 347-сон.

Ўртоқ Жексон билан мусоҳаба¹

28 августда Тошкент вақф бўлимига ўртоқ Жексон ёнида таржимони ва ҳам икки «мупир» ташкилот аъзолари билан келдилар. Меҳмонлари маориф бўлимида Алиев, вақфдан Заҳириддин Аълам ва Ҳожи Зуфарийлар қарши олдилар.

Ўртоқ Жексон вақфнинг нима эканини сўради. Ҳожи Зуфарий вақфнинг илгариги ҳоли ва

¹ Сўхбатлашиш.

ҳозирда маданий маориф бойлиги бўлганлигини сўзлади.

Ўртоқ Жексон вақфнинг нима эканини тushунгандан кейин унинг ўзгаришдан илгариги ҳолига қанча таъсирланган бўлса, ҳозирги ҳолидан хурсанд бўлганини билдирди. Эзилган эл учун билим юртларини қандай аҳамиятга молик эканлигини сўзлаб, вақф бўлимига яна мактабни кўпайтиришни қайд этди.

Маориф ишлари тўғрисида ўртоқ Алиев, Туркистон руҳоний уламолари тўғрисида Заҳириддин Аълам билан сўзлашиб кенг маълумот олгандан кейин Жексон: «Ислом дунёсини биз, Амриқо аҳолилари, жуда севамиз, чунки биз мусулмон дунёсидан ҳеч вақт зарар кўрмадик. Мен Амриқо мусулмонлари томонидан сизга салом айтаман ҳам Туркистоннинг сўл фикрлик уламоларидан ўз фикрларини ёзиб эзилган қардошлари учун инқилобий раҳбар бўлишларини сўрайман», – деди.

Заҳириддин Аълам айтди: «Туркистон ислом бош уламолари инқилобни кўпдан кутган эдилар. Ислом уламолари ижтимоий инқилобга бошқалардан кўра ботирроқ яқинлашадилар. Чунки исломда «Хоч, ақоними салоса» каби хурофот ақидалар йўқдир». Иккинчидан, иқтисодиётда ислом асосий каммунага қобили татбиқдир.

Етти йилги инқилобда Туркистон уламоларини сўл томонга ақл қилганлари кўпдир. Бу далил ва тарбия билан сойиқдир.

Бул хусусда Амриқо уламолариға арабча очик мактуб ёзиб берсам керак. Ҳам сиз орқали анча байналмилалга Туркистон сўл уламоларининг саломларини етказиб айтаман. Ким учинчи байналмилал ислом уламолариға, бошқа дин руҳонийлари билан бир назарда қарамасдан, исломнинг ижтимоий инқилобга ошно бўлмоғидан умидвор бўлсин.

Ҳар ерда маҳкум бўлган мусулмонларнинг инқилобга яқинлашиб кўзларини оча бошлаганлари бунга далилдир. Ўртоқ Жексон миллий жумҳуриятларға бўлиш масъаласида тўхтаб: «Ўзбек миллатининг ярим миллионча кустар ишчилари бор. Албатта, фабрикалар уларни эзиб ташлабдир. Ҳамда ҳунар ва деҳқончилик ишларида ҳам янги усул билан ишлашга кўчиш керак. Туркистон мусулмонларининг янгиликни тездан қабул қилишлариға ишонаман», – деди.

Ўртоқ Жексонға Мусҳаби Усмон кўрсатилди. Қуръон тўғрисида Заҳириддин Аълам маълумот берди.

Ёзиб турған бир асари учун Қуръон суратини олиб беришни сўради. Ўртоқ Мажид Қодирий қабул этди, ундан сўнг маориф уйига бориб, миллий мусиқа эшитиб қайтиб кетдилар.

САМАРҚАНДДАГИ МИРЗО УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ МИНОРАСИНИ САҚЛАБ ҚОЛИШГА ДОИР

Р.Т.Шамсутдинов

Иномжон Хидиралиев

Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиев 1891 йили Фарғона области Поп райони Исковот қишлоғида туғилган, 1919 йилдан партия аъзоси, 1923 йил 28 августдан 1925 йил 21 ноябргача СССР Ҳарбий Революцион Совет аъзоси, 1924 йили Туркистон

АССРнинг СССР ҳукуматидаги доимий вакили, Ўзбекистон ССР Революцион комитети аъзоси, 1924 йилдан 1925 йил декабригача Ўзбекистон ССР ер-сув ишлари халқ комиссари, 1926 йил июлидан 1928 йил декабригача СССР Қишлоқ хўжалиги марказий банки бошқармаси аъзоси, 1929 йил 31 декабрида Москвадаги «Национал» меҳмонхонасида сирли равишда ўлдирилган.

Бу инсон Туркистон Марказий Ижроия Комитети раиси лавозимида ишлаган даврида Самарқанддаги Улуғбек мадрасасини сақлаб қолишдек эзгу ишга муносиб ҳисса қўшган. Иномжон Хидиралиев Туркистондаги таниқли ўзбек ва рус археологлари ва тарихчилари В.В.Бартольд, В.Л.Вяткин ва бошқаларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватлаб Россия Халқ Комиссарлари Совети раиси В.И.Ленинга шахсан хат билан мурожаат эта олган ва масалани ижобий ҳал этишга мушарраф бўлган. Унинг фаолияти тарихи ҳақида 2022 йили «Таниқли давлат ва жамоат арбоби Иномжон Хидиралиев ҳаётига чизгилар» номли китоб нашр

этилди. Бироқ унинг серқирра фаолиятига оид ҳужжат ва материалларнинг айримлари китобга киритилмай қолган эди. Унинг тарихий, маданий, диний меросимизни сақлаб қолишдаги хизматларини акс эттирувчи янгидан-янги ҳужжатлар илмий истеъмолга киритилмоқда. Бу ўринда Иномжон Хидиралиевнинг 1922 йил 21 октябрда РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.И.Ленин номига йўлланган мусулмон ёдгорликларини таъмирлаш тўғрисидаги мана бу телеграммасини келтирамиз¹:

Академик Василий Владимирович Бартольд

Хидиралиевнинг Мусулмон ёдгорликларини таъмирлаш бўйича Халқ Комиссарлари Советига телеграммаси

Ҳошияларда: «Ўртоқ. Максимовскийга 23/Х» «Эх. 10058 жорий йилнинг 23/10.» «махфий» Кирувчи 10539 1922 йил 23/10 кун.» «4 Котибият» «Бошфанга. Шошилинич хулоса учун 23/Х 22 БМ»>>

№05392 нусхаси

Москва Халқ Комиссарлари Советига Тошкентдан 3836 61 18 13 55

21/Х.куни соат 13.23 да қабул қилинган

¹ Россия Федерацияси Давлат архивидаги А2306-фонди, 1-рўйхати, 1644-сонли ишнинг 15-, 16-, 17-, 19-, 23-, 24-варақларида сақланмоқда.

ТЕЛЕГРАММА

Нусхалари 3 адрес Москва Халқ Комиссарлари Совети Халқ маорифи комиссарлиги ва Туркистон ваколатхонасига юборилади.

Турк Республикаси мусулмон оммасига мусулмон архитектурасининг нобуд бўлган тарихий ёдгорликларини тиклашга кўрсатган ёрдами ва бу каби шошилиш ишларни амалга ошириш учун маҳаллий маблағлар топиш бўйича барча чора-тадбирларни кўргани учун миннатдорчилик билдиради, ТурЦИК қуйдагиларни таъкидлашни зарур деб ҳисоблайди: Улуғбекнинг қулаб тушган минорасини мустаҳкамлаш учун маблағ етарли бўлмагачи, шунинг учун биз бу эҳтиёж учун моддий ёрдам сўраймиз. № 529

Туркистон Марказий Ижроия Комитети раиси Хидиралиев.

Нусхалари ўртоқлар Луначарский, Сокольниковларга юборилган, маърузани тасдиқлаш учун Ўртоқ Каменевга юборилган. Москва, Кремль 21/Х-22».¹

**Мусулмон ёдгорликларини таъмирлаш
учун маблағ ажратиш тўғрисидаги
Халқ Комиссарлари Совети мажлиси
баённомасидан кўчирма**

ВК а 22187/9/IX.Махфий.

Халқ Комиссарлари Советининг
8 – 22 сентябрдаги 28-сонли мажлиси
баённомасидан кўчирма

Тингланди: 7. 100 000 руб. ажратиш ҳақида Туркистон Республикасидаги қадимий меъморий ёдгорликларни таъмирлаш учун (Степанов ва Палетич).

Қарор қилинди: 7. а) Туркистон Республикасидаги қадимий ёдгорликларни таъмирлаш учун ҳар чорак бюджетдан ажратилган барча маблағларни сентябрь ойи учун тўлиқ миқдорда ажратиш Наркомфинга юклатилсин;

б) Келажакда намозхоналар, черковлар, масжидлар, миноралар ва ҳоказоларни таъмирлашни зарур деб билиш. Диндорлар ва черков маблағлари ҳисобидан ёки маҳаллий жам-

ғармалар ҳисобидан, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам бу мақсадда давлатдан махсус маблағ ажратмасдан амалга ошириш.

Котиб учун О. Блох. Тўғри: котиб Соколова
1922 йил декабрь

**РСФСР Халқ маорифи комиссарлиги
Академик марказ.**

**Илмий ва илмий-бадий муассасалар бош
бошқармаси Музейлар бўлими**

18 декабрь 1922 йил №7941/9189

Бошфан Халқ маорифи комиссарлиги Самарқанддаги Улуғбек минорасини сақлаб қолиш ишларига ёрдам кўрсатиш масаласида қуйидагилар кўрсатилади:

Бунга илова қилинган Бошфан музей бўлими меморандумига кўра, зарур маблағлар тахминан 500 000 рубль олтинни ташкил қилади. Бундай катта миқдорни фақат махсус тартибда, Халқ маорифи комиссарлигининг умумий сметасини юктамасидан сўраш ва Давлат режа комиссияси қарори билан жорий йил ҳодисалари такрорланмаслиги учун қатъий равишда қайд этилиши мумкин. Жорий йилнинг 23 ноябрь шунга ўхшаш маблағлар бутун иш режасини бузган ҳолда Халқ маорифи комиссарлиги бош сметасидан Музей бўлимининг махсус кредитига ўтказилди.

Фақат энг қатъий кафолатлар мавжуд бўлгандагина Бошфан юқорида кўрсатилган маблағларни сўраш учун жавобгарликни ўз зиммасига олиши мумкин.

Бундан ташқари, ушбу масалани қўзғатишни Халқ Комиссарлари Советининг жорий йил 8 сентябрдаги қарори билан бирлаштириш керак, чунки бу унинг олдинги ва кейинги қарорларига зид келади ва ибодатхоналар, черковлар, масжидлар, миноралар ва бошқаларни таъмирлашда давлат маблағлари ажратилишини рад этади.

Бошфан шуни таъкидлаши керакки, юқорида айтиб ўтилган минора, шунингдек, бошқа кўплаб меъморчилик асарлари ҳар қандай ҳолатда ҳам фақат диний бино сифатида қаралиши мумкин эмас, балки биринчи даражали маданий ва тарихий ёдгорлик сифатида ҳар томонлама ҳимоя қилиш таъминланиши ке-

¹ Ўша архив.

рак. Бундан ташқари, уни қўллаб-қувватлашдан бош тортиш Шарқ халқларида жуда ёмон таассурот қолдиради ва сиёсий жиҳатдан бундай ҳолатга йўл қўйиб бўлмайди.

Халқ Комиссарлари Советининг шу йил 8 сентябрдаги жуда ноаниқ баён қилинган қарорига келсак, уни кўриб чиқиш учун махсус илтимоснома киритилади.

Илова: Улуғбек минорасини тўғрилаш лойиҳаси бўйича меморандум.

Бошфан мудир: Гливенко

Музей ишлари бўйича бўлими мудир: Троцкая

Илмий котиб [имзо]

**Самарқанддаги Улуғбек
мадрасасининг (1420) қулаб тушаётган
минорасини тўғрилаш ишлари
бўйича меморандум**

Қадимги Ўрта Осиё маданиятининг энг ажойиб тараққиёт даври ёдгорликлари асосан Самарқандда жамланган – булар XIV – XVII асрларда қурилган бинолардир. Ҳозиргача мусулмон дунёси улардаги энг юксак тарихий зиёратгоҳини ҳурмат қилади ва уларнинг ҳолатини диққат билан кузатиб боради.

Атрофдаги Регистон – Самарқанднинг марказий майдони орасида энг бой кошинлар билан безатилган қадимий бинолар Амир Темурнинг авлоди томонидан 1420 йил атрофида қурилган Улуғбек мадрасасининг хавфли ҳолати билан ажралиб туради.

Шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган иккита минорадан бири (олдинги 4 та минорадан қолган) тахминан 8 йил олдин юқори бўйлаб нормал ҳолатдан 1,8 метр узоқлашган.

Маҳаллий санъат ва қадимийлик ёдгорликларини муҳофаза қилиш комиссияси томонидан вақтинчалик чора-тадбирлар кўрилган ҳолда минорани ёғоч лангар қозиклари ортидан пўлат арқонлар билан маҳкамлаш натижасида унинг қулашининг олдини олишга муваффақ бўлинган. Бироқ вайронагарчилик сабаблари бартараф этилмаган. Ўтган йиллар давомида плинтус қулаб тушди ва минора таянчи жуда заифлашди. Ёғоч лангарлар чирган, унинг эгилиши давом этмоқда.

1921 йилнинг кузида Бошмузей томонидан профессор А.В.Кузнецов зудлик билан Самарқандга юборилади. Унинг иши маҳаллий ҳокимият органлари билан яқин алоқада давом этди ва тўғрилашнинг мумкин бўлган усуллари ҳақидаги барча тўпланган материаллар ва тахминлар Бошмузейга хабар қилинди ва Давлат биноларининг бош қўмитаси Техник-иқтисодий кенгаши мутахассислари коллегиясига илмий-техник экспертиза учун тақдим этилди. Лойиҳани ишлаб чиқишни қатъий илмий асосга соладиган охириги тузатишлар киритилди; минорани кўтариш учун кема домкратлари ва унинг дастлабки ҳолатига айлантириш учун кўприк баланслагичлари ўрнатилди.

Профессор Кузнецов томонидан ишлаб чиқилган ишлар лойиҳаси Давлат биноларининг бош қўмитаси томонидан тасдиқланган.

Бироқ 1922 йил бошида кредитларнинг етишмаслиги кейинги ишларни бироз кечиктирди, аммо Халқ Комиссарлари Совети томонидан ажратилган аванс тўлови туфайли 1922 йилги қурилиш мавсумида тўғрилаш бўйича жуда кўп ишларни бажаришга вақт топиш умидида 1922 йил март ойида лойиҳани батафсил ишлаб чиқиш бошланди.

Икки нафар маслаҳатчи профессор (В.Т.У.) Н.К.Лахтин ва А.Ф. Лолеитларнинг доимий иштирокида Халқ маорифи комиссарлиги Бошфан музей иши, санъат ва антик давр ёдгорликларини муҳофаза қилиш бошқармаси реставратор-меъмор мутахассисларининг бир қатор илмий учрашувлари, лойиҳа чизмалари, смета ва чизилган ишларнинг техник шартлари профессор Кузнецов томонидан кўриб чиқилди ва тасдиқланди.

Минорани кўтариш ва айлантириш учун мураккаб металл жиҳозлар алоҳида қурилмаларга бўлинган:

- 1) айланиш жараёнида бутун тузилмани олиб юрадиган металл стул;
- 2) 400 тонналик кема домкратлари ва кўприк баланслагичлари;
- 3) горизонтал куч қўллаш ва минора ҳаракатини бошқариш учун баландлиги 10 сажан бўлган металл учбурчак йўл ўтказгич.

1922 йил май ойининг бошида энг яхши техник ташкилотларни жалб қилган асарлар ишлаб чиқариш учун аукцион-танлов муваффақиятли ўтказилди.

1) «Мосмет» давлат заводи муҳандис-конструктор В.Г.Шухов;

2) Коломна заводи билан алоқада бўлган муҳандис М.Э.Кнорренинг техник идораси;

3) Инженер В.Ф.Якобининг қурилиш идораси ўз заводи билан.

Рақобатчиларнинг таклифларини илмий, техник ва иқтисодий баҳолаш натижасида «Мосмет» заводининг таклифи илгари сурилди, унинг баҳоси 1922 йил банкнотларида 38 500 000 рублни ташкил этди.

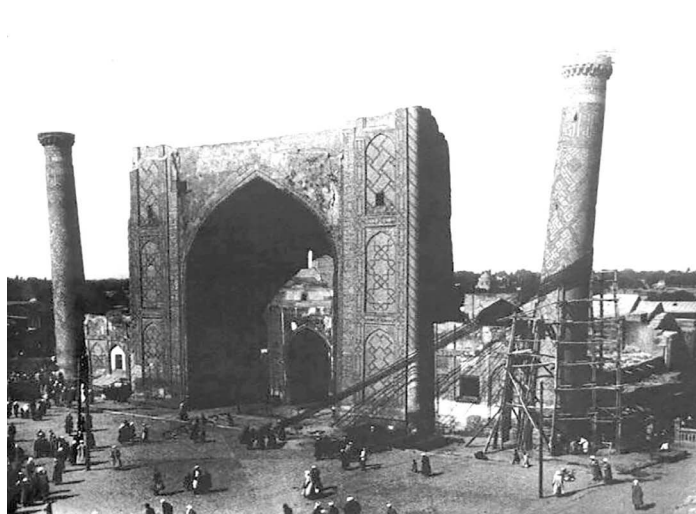
Завод вакили, жаҳонга машҳур илмий мутахассис, муҳандис В.Г.Шухов профессор Кузнецов лойиҳасидаги вазифаларни бажариш билан бирга миноранинг қимматбаҳо майолика қопламасини ҳимоя қилиш мақсадида лойиҳага сезиларли амалий таклифлар киритди. Бу таклифлар Бошфан реставрация бўлими томонидан алоҳида мамнуният билан қайд этилди.

Жаҳон ёдгорлигини тиклаш учун яратилган бундай қулай шароитлар жорий йилнинг июль ойи ўрталарида юзага келган молиявий аҳвол туфайли тубдан издан чиқди ва барча ишлар тўхтатилди. 1922 йил мавсуми учун Халқ Комиссарлари Советининг 1922 йил 16 февралдаги қарорлари асосида Халқ маорифи комиссарлиги томонидан (821-сон) минорадан ташқари барча

бешта объектни таъмирлаш бўйича реал иш олиб бориш зарурлиги тўғрисида, Самарқанд қадимий меъморчилигининг энг муҳим ёдгорликлари ҳолати бўйича жиддий моддий ёрдам кўрсатишга муҳтожлик бор. Бор-йўғи тахминан ўша пайтдаги курс бўйича 100 000 рубль – 1922 йил банкнотларида тахминан 7 500 000 рубль ажратилди; бу миқдор энг муҳим ишларни бажариш учун ҳам етарли эмас.

Минорадан ташқари ишлар учун маҳаллий Самарқанд комиссияси томонидан тақдим этилган ҳисоб-китобларнинг умумий қиймати 178 000 олтин рубль музей ишлари бўлими томонидан 3 баравардан ортиқ камайтирилди, шунда ҳам бу ишлар 1922 йил банкнотларида 5 000 000 рубль талаб қилади (тахминан 50 квадрат метр таъмирлаш учун. 500 000 квадрат сажанец (1 сажанец = 2,13 метр – таҳририят) томларини таъмирлаш учун 4 000 000 рубль), шунинг учун минорани тўғрилаш учун 2 500 000 рублдан ортиқ бўлмаган маблағ ажратилиши мумкин.

Шубҳасиз, бу маблағ билан жиддий иш бошлаб бўлмайди, музей ишлари бўлими эса минорани сақлаш қолиш учун ҳар қандай жавобгарликдан халос бўлиб, яқин келажакда вақтинчалик истеҳкомлар (ёғоч таянчларни ўрнатиш, чириган ёғоч лангарларни алмаштириш ва ҳ.к.) билан чекланишига тўғри келади. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, Самарқандда мунтазам такрорланиб турадиган зилзилалар

Улуғбек мадрасаси. 1923 йил

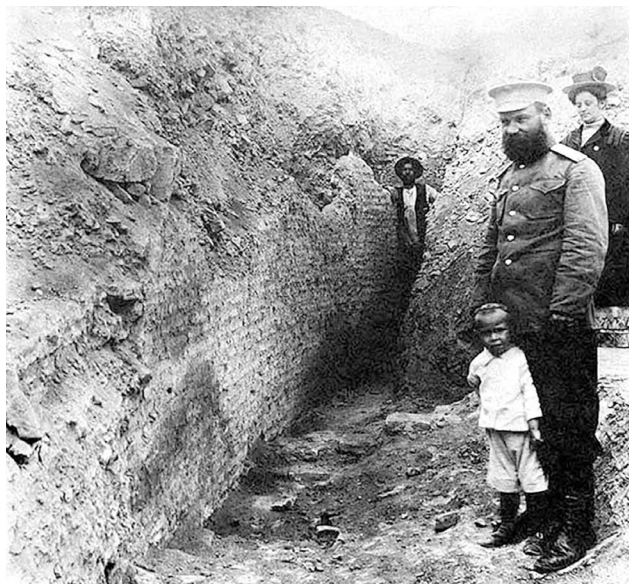

миноранинг ҳозирги ҳолатида тезда нобуд бўлишини муқаррар қилади.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда Бошфан Халқ маорифи комиссарлигининг Музей иши ва санъат ёдгорликлари ва қадимий ёдгорликларни муҳофаза қилиш бўлими ўзининг давлат вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ажойиб меъморий ёдгорликни сақлаб қолишдан хавотирланиб ҳамда Минорани қайта тиклашнинг сиёсий аҳамиятини баҳолаган ҳолда совет ҳукуматига иш учун зарур бўлган тахминан 500 000 олтин рубль миқдоридан маблағни ўз ихтиёрида қолдириш тўғрисида илтимоснома юборади.

1922 йил август. <<Мухр: «VI реставрация бўлими»>>Тўғри: *котиб*¹

2014 йил 12 майда Anxog.uz веб сайтида Слава Задорожныйнинг «**Пиза Средней Азии или как спасли минарета**» (**Ўрта Осиёнинг Пиза минораси ёки минора қандай сақлаб қолинган**) номли кичик мақоласи эълон қилинган

В.Л.Вяткин

эди. Самарқанд шаҳридаги Улуғбек мадрасаси, Тиллақори мадрасаси ва Шердор мадрасаси жойлашган майдонда китоб дўконларида хизмат қилаётган китобдор, муқовадорлардан айримлари археолог В.Л.Вяткинга мурожаат этиб Мирзо Улуғбек қурдирган мадрасанинг минораларидан бири асосий пойдевордан аж-

ралиб чиқиб суяниб қолганини айтган. Улуғбек расадхонасининг пойдеворини очиш шарафига муяссар бўлган олим В.Л.Вяткин Самарқанд шаҳридаги таниқли маҳаллий ва рус олимлари билан мулоқотда бўлиб, оғиб қолган Улуғбек мадрасаси минорасини тиклаш учун ҳаракат қилган. Махсус комиссия тузилган, муҳандис Б.Н.Кастальский каби таниқли мутахассислар минорани қисмларга ажратиш ва ўша жойда йиғишни таклиф қилишган. Инженер М.Ф.Мауер муаммони жасорат билан ҳал қилишга киришган. Унинг саъй-ҳаракати билан минорани тиклаш билан боғлиқ қатор ташкилий, илмий, хўжалик чора-тадбирлари амалга оширилган. Ҳар бир ташкилот ўзининг муносиб ҳиссасини қўшишга ҳаракат қилган. Минорани тиклаш учун зарур бўлган материаллар ўз вақтида етказиб берилган. Ярим баландликда минора ёғоч белдамча билан ўралган бўлиб, оғирлиги 36 тонна бўлган қалин пўлат сим билан ўралган, у қишда шовқин чиқаргани учун халқ орасида «шайтон гитараси», «лаънати гитара» деб номланган. Аста-секин ускуна ушбу қадимий ёдгорликнинг қулашини тўхтатган. Шунга қарамай, бино вертикаль тарафга яна икки метрга оғади. Ушбу ҳолатда у яна деярли 14 йил туради.

Орадан биров вақт ўтиб бинонинг қулаш жараёни яна бошланади. Бош меъмор М.Ф.Мауер шаҳардаги кекса нуроний кишилар билан учрашиб, улардан миноранинг тарихи ва қурилишига оид тегишли маслаҳатлар олади. Шу мақсадда у мустақил равишда форс тилини ўрганиб, темурийлар давридаги Ўрта Осиё архитектураси ҳақидаги бир дунё адабиётларни ўқиб чиқади. Яна Регистон майдонидаги биноларни реставрация қилиш ишларига машҳур қурувчи уста Абдуқодир Абдубакиевни ҳам жалб этишга эришади. Сўнг Регистон майдонидаги барча миноралар фундаментлари ҳолатини аниқлаш учун ер кавлаш ишлари бошланади. Ушбу жараёнда кошинчилар томонидан яшириб қўйилган мис тангалардан иборат кичик бир хазина ҳамда сопол бўлаклари топилади. Уларнинг барчаси ўша заҳотиёқ каталоглаштирилиб, Самарқанд тарих музейига жўнатилади. Аниқланишича, Регистон майдони шаҳарнинг чекка

¹ Ўша архив.

қисмига тўғри келган ва унинг атрофида катта канал оқиб ўтган. Улар канал бўйидан турли хил сопол бўлаклари, тақинчоқлар ва бошқа буюмлар ҳамда Улуғбек мадрасаси қурилиши вақтида бузиб юборилган ҳар хил кичик ҳажмли уйларнинг излари, устахоналарни топишга муваффақ бўлишган. В.В.Бартольд бинони қутқариш ташкилотчиларига қўшимча кўмак бериш учун объектга ташриф буюрган ва унинг тавсияларидан бажонидил фойдаланилган. Кейинчалик таниқли мутахассис В.Г.Шухов ҳам минорани қутқариш мумкин бўлган лойиҳани ишлаб чиқишга муваффақ бўлади. Иш-

лаб чиқариш корхонасидаги ҳисоб-китобларда йўл қўйилган айрим камчиликларга қарамай, улар ўз вақтида тузатилиб, зарур жиҳоз ва материаллар ўз вақтида иш жойига етказилади. 1932 йилга келиб миноранинг ўқи фундаментдан ажратиб олинади ҳамда винт ва шунтдан иборат домкрат тизими ёрдамида кўтарилади...

Бизнингча, Улуғбек мадрасасини таъмирлаш билан боғлиқ бир қатор масалалар тўғрисида тегишли мутасадди тадқиқотчилар томонидан батафсил илмий ахборот берилса яхши бўлур эди.

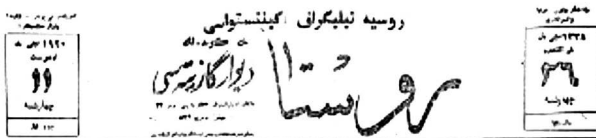
БОКУДАГИ I СЪЕЗД ҲАҚИДА РОССИЯ ВА ТУРКИСТОН МАТБУОТИ

Жасур Иминов, АндДУ докторанти

Маълумки, 1920 йил 1 – 8 сентябрь кунлари Боку шахрида Шарқ халқларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтган. Қурултойдаги 2000 вакилдан 200 га яқини Туркистон, Бухоро ва Хоразмдан бўлган. Бу съезд ва унинг қабул қилган қарорлари, Ўрта Осиёдан борган вакиллар, уларнинг нутқлари ҳақида журнализмнинг аввалги сонларида ахборотлар берилган. Бу съезд ҳақида Россия ва Ўрта Осиёдаги даврий нашрларда ҳам туркум хабарлар, мақолалар эълон қилинган эди. Ўша суронли даврнинг руҳияти акс этган айрим мақолалардан айримларини сиз муҳтарам ўқувчиларга ҳавола этмоқдамиз.

Шарқ халқининг қурултойи

10 август кечқурун Бокуда бўлатурғон Шарқ халқлари қурултойина боратурғон Тошкан шаҳри вакилларининг поезди кетти. Кетувчилар орасинда Қозоқли, Туркистон, Мирзачўли, Хўқанд, Чимкент, Оқмасчид, Эски Тошканда, Эски шаҳар фирқа қомитети, Эски шаҳар ишчи хотинлари вакиллари, Пишпак, Авлиёота, Тошкент уезди, Ҳиндистон ёшлари буйуриси, Хитой, Эрон, Туркия, Шарқни озод қилув

Шарқ халқининг қурултойи

10-июни Аугуст Кичирон Бакарда боланорган шарқ халқлари қурултойи

Баранорган ташкид шери ве килеринг пурзиди китиди.

Китожилер Арасидан Назали, Норкстан, Мирзачоли, Хортед, Чскенд, Ати Масиде, Иски ташкид, Иски шери Форе قويته تي ايسكي شهر اشچي خاتونلاري

پشپه، اوليا آنا، تاشكند اوپه زدي، هندستان، باشلهر يورده سي، ختاي، ايران، نوركيه، شهرقي آزاد قيار اتفاني سيكسيه سي دهن وه كيلهر بار ايدى.

قورولتاينا كيشكهن وه كيلهر بابلي خه انانگ چن وه كيلهر دىرى. وه كيلهر دىرى سايلاو اوپه زده هم مضافت قورولتايلاريدم بولدى.

وه كيلهر كيشكهن پوزده بايرانلاره، بلاكانلار هم شيعارلر بلهن ييزه لگهن ايدى.

پوز اوپونگ بارغان بوليدم مهعله رده توختاب ييفينلار ياساغوسيدرم.

Роста Тошкент, 1920 йил 11 август, 171-сон

Шарқ халқининг қурултойи

Бакоде анчи سنتابرده شوق خالقارينگ قورولتايبى آچلاچك، بور قورولتايدم، تركيه، هندستان، افغانستان، توركستان، ايران، مصر، بخارا، وختاي ممالك لريك و كبل لوجي اشتراك ايتچك.

بو قورولتايبى يللرچه ايزلوب كيلگان شوق خالقاريني بوكونه اوزحقوقيني آلو وبتون دنيا جها نكيولرينگ پنجه سنده ان اوزلرينى آزاد قيلو يولنده بونچي تهملرغ سياسي حركتلر يولور.

قورولتايبه كيلگان و كبللر اوز وطناريكه تاينچاي، وطنلويده انقلاب تارتوب وشوننگ ايله جهانگير لر اسكنجه سنده ايزلهماكه بولغان بواذر لرينى آزاد قيلو يولنده جدى حركلرده بولاچقلر.

بو قورولتايبى شوق خالقارينه تهر اهميتى بار ايسه ده اولده حاضر ده انگليز و علملر قوتقوسى ايله ايزلهماكه بولغان بخاره كميغلارينگ جراتى وازانق قى دور.

شونگ ايله نغراير شوراز رو- سيمه نك حسن معامينه سيكه قاراماي بخارا حكومتيدى حاضرده انگليز قوتقوسى ارتاسنده تونگان سيد سنى نك هاتيتيدم، بو قورولتايدم حل قياولنچك.

Янги Шарқ: 1920 йил 21 август, 65-сон.

иттифоқи сексиясидан вакиллар бор эди. Қурултойға кетган вакиллар ялпи халқнинг чин вакилларидир. Вакилларни сайлов уезд ҳам музофот қурултойларида бўлди.

Вакиллар кетган поезд байроқлар, плакатлар ҳам шиорлар билан безалган эди. Поезд ўзининг борган йўлида маҳаллаларда тўхтаб йиғинлар ясағусидир.

Шарқ халқи қурултойи

Бокуда 1 сентябрда Шарқ халқларининг қурултойи очилажак, бу қурултойда Туркия, Хиндистон, Афғонистон, Туркистон, Эрон, Миср, Бухоро, ва Хитой мамлакатларининг вакиллари иштирок этажак.

Бу қурултой йилларча эзулуб келган Шарқ халқларини бу кунда ўз ҳуқуқини олув ва бутун дунё жаҳонгирларининг панжасиндан озод қилув йўлларинда биринчи қадамлари, сиёсий ҳаракатларидур.

Қурултойга келган вакиллар ўз ватанларига қайтғач, ватанларида инқилоб тарқатув ва шунинг ила жаҳонгирлар исканжасинда эзилмакда бўлган биродарларини озод қилув йўлинда жиддий ҳаракатларда бўлажақлар.

Бу қурултой Шарқ халқига нақадар аҳамиятли ўлса, қурултойда чиқарилган қарорларда шул қадар аҳамиятли бўлажақ.

Ҳар бир эзилган ишчи ва камбағал бу қарорни вужудга чиқувшига ижтиҳод қилажақ.

Бу қурултойнинг яна бир аҳамияти бор эсада, ул-да ҳозирда англиз ва шулар қутқувси ила эзилмакда бўлган бечора камбағалларининг ҳаёти ва озодлиғидур.

Шунинг ила баробар, Шўролар Русиясининг хусни муомаласига қарамай, Бухоро ҳуқуматининг ҳозирда англиз қутқуси орқасинда тутқан сиёсатининг оқибатида бу қурултойда ҳал қилунажак.

Бокуда Шарқ элининг байналмилал қурултойи

Ғайрирасмий қисм

Ғарбда Европада меҳнат билан сарват низои асрлардан бери бўлиб келган бўлса ҳам, мундан 50 йил бурунғача Карл Маркс томониндан биринчи байналмилал (Интерниоцинал) қурултойина довур меҳнаткашлар ҳаракати кўзга кўринарлик бир он фойда келган эмас эди.

Биринчи байналмилал ва ундан сўнгра иккинчи байналмилал қурултойдан бери Европа фақир ва ишчи халқининг ҳаракати муайян бир йўлга кириб, бу кунги Русия шўролар ҳуқуматиға замин ҳозирлаган эди.

Русияда ижтимоий инқилоб бўлғондан кейин умр ва замони ўтган икки юзлик иккинчи байналмилал бузулиб, онинг ўрниға 1919 йил март ойинда Москвада жаҳон инқилобини ҳозирлагувчи учинчи байналмилал қурилди.

Учинчи байналмилал 17 ой жаҳон инқилобиға хизмат қилғандан кейин ушбу йил июль – август ойларинда ўзининг минтақавий иккинчи конфирансини муваффақият ила ўтказди.

Учинчи байналмилалнинг иккинчи конфирансида Шарқ элиндан ҳам хайли вакиллар қатнашди. Шундоқ ҳам бўлса кенг Шарқ юртиға кўра бу вакиллар ҳеч мақоминда эди. Бу биринчи.

Иккинчи: Шарқ элининг ўзига кўра ахлоқ ва одоби, маҳсусоти шарқия ва миллияси бор. Шарқда умумий ва ҳақиқий инқилоб қўзғатмоқ кенг Шарқни тор кўзли фаранг сарватдорлари, билхосса, англиз шайтонлари қўлиндан қутқармоқ учун бутун Шарқ элини (дин ва миллат бошқалиғига қарамасдан) жаҳон инқилобиға қатнаштирмоқ бунинг учун ўз одот ва ахлоқлариға кўра хатти-ҳаракат чизмоқ лозим эди.

Шарқ ҳам ўз ҳолича тек ётган эмас эди. Асрлардан бери Ғарб сарватдорлари жаҳонгирлари томониндан таландиғи эзилдиғи шикампарвар ва фарангпараст ўз хонлари ва беклари қўлинда жафо ва ситамлар кўрдиги сабабли неча йиллардан бери Шарқнинг ҳар ёгинда зулум ва ҳақоратға қарши инқилоблар қўзғалишлар воқеъ бўлган эди. Ҳам ... бу инқилоб ва қўзғалиш-

Меҳнаткашлар товуши: 1920 йил 29 август, №167

лар умумий бир тус, муайян бир хатти-ҳаракат олмадиғи сабабли умид этилган фойдани бера олмади.

Ушбу йил 25 августда Бокуда йиғилган Шарқ элининг биринчи байналмилал қурултойи бу масъалаларнинг ҳаммасини ҳал этса керак.

Бу қурултойга жаҳон инқилобининг қаҳрамонлари ва учинчи байналмилалнинг йўлбошчиларидан бўлган Зиновьев, Радек ва Бухарин каби ўртоқлар бирдиқларидек, Шарқнинг ҳар ёғиндан инқилобчилар ва эл ходимлари йиғилгандирлар.

Шарқ бутун раҳбарларини бу қурултойга тўпламоқдадир: Япония, Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Арабистон ва Туркиядан ниҳоятда келдигидек, Русиядаги Шарқ эллариндан ва Туркистондан ҳам атоқли инқилоб ва жамоат ва ходимлари бу қурултойга бордилар. Эшитганимизга кўра, биргина Туркистондан 200 га яқин намоёнда кетган.

Биз умид қиламизким, ушбу қурултой жаҳон инқилобига, билхосса, Шарқнинг қутулишига биринчи йўлни кўрсатар. Уруф ва одот ва бошқа маҳсусотни назарга олиб Шарқ эли учун муайян бир хатти-ҳаракат чизилур.

Мундан бурун Шарқ элининг айрим қисмларинда бошқа ва яна бошқа шиорлар билан алангаланган инқилоб ўтини бир-бировига қўшиб, умумий бир шиор билан жаҳонсуз бир вулқонга айлантурурлар.

Ниҳоят Шарқ ва Ғарб меҳнаткашларини биз бир ўйга яқинлаштуруб, Шарқ ва Ғарб мустабид ва зolimларига қарши йиқилмайтурғон бир кўрғон (бунёни марсус (мустаҳкам қалъа) ясар.

Уч йилдан бери Русия инқилобиндан кўрилган тажрибалар, Шарқ элинда кундан-кун ортомқда бўлган инқилобий ҳаракатлар бизнинг бу умидларимизнинг бўш бир хаёл эмас эканлигини кўрсатмақдадир.

Яшасун Шарқ элининг биринчи байналмилал қурултойи! Яшасун Шарқ ва Ғарб меҳнаткашларининг иттифоқи! Яшасун Шарқ элининг қурултойига замин ҳозирлаган учинчи байналмилал (Интернационал)!

Идора: Бокуда бўлаётган Шарқ элининг биринчи байналмилал қурултойининг рўзномасини ушбу газетамизда босдирдик. Бутун Шарқ

ва ислом олами, билхосса, Туркия ва Эрон масъалаларининг ушбу қурултойда музокара қилинажағи рўзномадан билинадир, Боку қурултойининг қандоқ аҳамиятли ўттигини билмак истаган кимсалар рўзномани диққат қилиб ўқусинлар.

شرق ايللارينك قورولتايى .
 شرق ايللارينك قورولتايى ، مەنەبىنى
 ايله باتكوده الوخ بر تەپاش بولوپ
 اولوخ ، كئارجه خانى امتراك ايلدى . شه -
 ناك اور تاختده نازل نارس اوجون ايلدى
 آيدى .
 تەپاش كوف مسجد لراك بويىندە
 انور پادا و تەپاشنى ناك امتراكى ايله
 الوخ بر تەپاش بولدى .
 انور پادا شرق ايللارنى ، ووشيه
 و آذ باجاي شورالر كك ووشى بايرانى
 آمتيك توبلاشيب ، انگلوز امترادىگە ،
 فارسى ، عاربه ايلدى ، چاپردى .
 اور تاي تەپاشنى ، شرق ناك آزاد
 بولوشى انگلوزلر وشرق ايللارى آرا -
 حەدەگى خانلر و پامانلار كك ايلنگە ،
 نەبەردە وجودگە كيا ، كيم بيا ايلدى .

Меҳнаткашлар тувуши:
 1920 йил 9 сентябрь, 170-сон

Шарқ элларининг қурултойи

Шарқ элларининг қурултойи муносабати ила Бокуда улуғ бир намоиш бўлуб, ўн мингларча халқ иштирок этди. Шаҳарнинг ўртасинда Карл Маркс учун обида очилди. Намойиш кун масжидларнинг бирисинда Анвар поша ва Наримоновнинг иштироки ила улуғ бир йиғин бўлди. Анвар поша Шарқ элларини Русия ва Озарбайжон шўролар ҳукумати байроғи остига

тўпланиб, инглиз истибдодига қарши муҳораба этарга чақирди. Ўртоқ Наримонов Шарқнинг озод бўлиши инглизлар ва Шарқ элларин орасиндаги хонлар ва подшоҳлар маҳв этилган тақдирда вужудга келажагин баён этди.

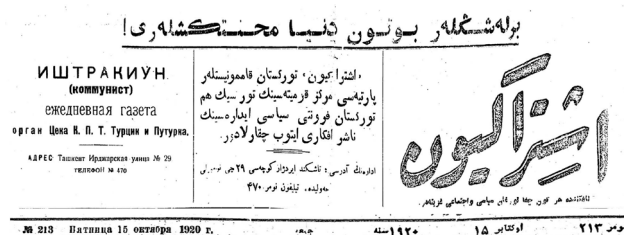

Роста Фарғона газетаси,
1920 йил 25 сентябрь, 57-сон

Шарқ халқининг қурултойи

Боқуда бўлиб ўтмиш Шарқ халқларининг қурултойи кутулгандан ортиқ муваффақиятлик бўлиб ўтди. Қурултойда миллионларча Шарқ камбағалларининг вакиллари иштирок этганлар. Вакиллар ила бўлган музокаралар бизга Шарқ халқларининг бугунда тутган сиёсатларини ва ўзларининг дўст ва душманлари ким эканини тушунганликларини яхшигина англади. Бу қурултойда иштирок этган биродарлар томонга ўртоқ Зиновьев бутун дунё жаҳонгирларига қарши кураш очувга таклиф қилганда икки мингдан зиёдроқ вакиллар бир оғиздан қилич, тўппонча ва ханжарларини суғурган ҳолда охириги кучларини сарф этуб бўлса-да жаҳонгирлар ила курашувга қатъий равишда ваъда қилганликларини ҳеч бир вақт эсдан чиқармаяжакдир. Агарда шул вақтда шул мажлисда Париж ва Лондин жаҳонгирлари ҳозир бўлиб бул манзарани кўрсалар, шул вақтгача Шарқ халқларининг ичинда асло инқилоб тарқалмаяжак ва буни шўролар Русияси ўзи тўқуб қичаруб ётқан бир хаёл деган сўзлариндан воз кечалар эди.

Бу қурултойни шул қадар маҳобатли ва махсус тараққий бир руҳда бўлиб ўтуви Шарқ халқлари орасинда инқилоб ўринлашқанлигини ва келажакда жаҳонгирлар исканжасиндан озод бўлалажақларина зўр бир далил. Буни золим жаҳонгирлар-да яхши англалар керак.

Иштирокиун, 1920 йил 15 октябрь, №213

Шарқ элларининг қурултойи

Еттинчи мажлис 7 сентябрь

Қурултойнинг 7 нчи мажлиси ўртоқ Зиновьевнинг тахти раёсатинда кеч соат 7 да очиладир. Раис эълон этадирки, қурултой бу мажлисинда энг муҳим бир масъалани ҳал этарга тейишлидирки, ул эса Шарқда инқилоб ҳаракатини ва таблиғот обормоқ учун доимий суратда бир шўро сайламоқдир. Бу шўро қурултойининг иш ерини-да кўражакдир. Бу шўро 4 кишидан иборат бўлиб, ҳар уч ойда бир карра Боқуда ижтимо этажакдир. Онинг етти кишидан иборат бир ижроия қўмитаси бўлиб, Боқуда иқомат этажакдир. Тошкент ва бошқа шунинг каби Шарқнинг муҳим нуқталаринда бу шўронинг шуъбалари бўладир. Раис илова ўлароқ айтадирки, 7 кишидан иборат бўлатургон ижроия қўмитасининг уч нафарини 3 нчи байналмилалнинг ижроия қўмитаси тайин этажак.

Бу шўро ҳар йилда бир вақт Шарқ элларининг қурултойини чақиражак.

Раиснинг мусоадаси билан секретар прийдум томониндан тузулган 47 кишининг исмларин ўқийдур. Бу 47 кишининг товушқа қўйилувини раис сўнгга қўйуб, Бухоро инқилобиндан вакилларга хабар этадир.

Бухоро инқилоби ҳаққинда ёш бухороликлар вакили Ражаб Муҳаммадов ва Жабборзода ўртоқлар табрик этадирлар.

Мундан сўнг прийдидумнинг қарори бўйинча хотинлар вакиласига сўз берилар экан, раис эълон этадир.

Шу муносабат билан ўртоқ Ножиахонимға (туркиялик) сўз бериладир.

Ножиахоним олқишлар ичинда таҳририй суратда ушбу нутқни сўзлайдир:

Йўлдошлар! Шарқда қодин (хотин) ҳаракати деянча (деганда) бир чўқлари (кўпчилик) хафиф машраб (енгил табиат) феминистларнинг идиалўжиясиндан тасвир эдилан ва анжақ салонлари суслая вазифаси ила мукаллаф ўлан ... бир қадинлик хотирлаюрлар. Ҳолбуки, биз Шарқ қодинлари қодин ҳаракатини жаҳонда ҳаётнинг ўғрадиғи (келтириб чиқарган) инқилобларнинг зарурий бир натижаси ад эдиёруз (ҳисоблаймиз). Шарқ қодинлари алал аксар (кўпинча) зан ўлундиғи (гумон қилинган) каби тасаттурдан (паранжидан) ...сиз сўқоққа (кўчага) чиқмасиндан Ғарб буржувазия алайҳинда (қарши) ўлдиғи каби ... эйланжа (кўнгилочар) ерларига иштирок этмақдан иборат бир даъво ила ўртага чиқмаюр. Юксак ахлоқий ва ижтимоий ...ларга молик бўлган Шарқ қодинлари учун тасаттур (паранжи) масъаласи, балки, сўнгинчи (охирги даражали) масъалани ташкил этабилур. Биз деюризки, ҳар жамиятда энг оз (камида) у ...ларнинг ярмисини ташкил этган қодин Шарқда ... олий инсоний вазифалари ... ман эдилиюр. Бунинг учундирки, Шарқнинг арз этдиги сафолати ҳозира (ёмонлик) қодиннинг ихлол этилмасиндан (эзилишидан)дир ... ижтимоий бир жазо ўлароқ ...га лойиқдир.

Йўлдошлар! Амин бўлингизки, мансуб ўлдингиз ҳайъати ижтимоиянинг ... ҳусни нияти нақадар шадид ва нақадар самимий ўлурса ўлсун, қодини ташаббусингизга ... муайян қилмадуқча тилагингиз ўлан натижага эрамияжаксиниз ва бу қийматли ҳусни ниятдан бир самара ҳосил ўлмайжак.

(Сўзловчи ўз маърузасининг давомида туркиялик ва бутун Шарқ аёлларининг ўз жамиятларидаги аянчли ҳолати, таълимдан мосуво экани, ҳуқуқларининг етарли эмаслиги ҳақида гапиради. Матн қисқартирилди.)

(Сўзини қисқароқ қилиш учун Шарқ аёллари номидан қуйидаги талабларни келтириб, ҳулоса ва яқун ясайди.)

1. Ҳуқуқда том бир мусовот (тўлиқ тенглик), яъни эркак ва қодинларнинг ҳайъати ижтимоиянинг ҳар шуъбасинда мусовий ўлмаси (тенг бўлиши).

2. Эркакларнинг ...ига оид илмий, санои ба-

дий муассасалардан било қайд ва шарт қодинларин-да истифода айламасини таъмин этмак.

3. Никоҳда мусовот, ҳуқуқи тааддуди завжотин (кўпхотинлик) қонунан ва қатъиян (*туғатилиши*).

4. Қодиннинг мутлақ суратда ташриий (ҳуқуқий, қонуний) ижрооти вазоифи ижтимоияга иштироки.

5. Марказий шаҳарларда булунмоқ узара кандларинда, қасабаларда қодин ҳуқуқининг масуният ва мудофааси учун ҳуқуқи нисвон (аёллар ҳуқуқи) мадофаа (ҳимоя) қўмиталари таъсис ва ташкилотининг Шарқ байналмилал қўмитасина (*топиширилиши*).

6. Мудофаа ҳуқуқ жамиятлари тадқиқоти ва Шарқ қодинлиғи аҳволини мухталиф (ҳар хил) муҳитларда таъқиб (кузатиш) учун бир газета наشري.

Коммунист идеёлчилари (мафкурачилар) бу пек (ўта) ҳақли ўлан матолиботи (талабларни) истиҳсол (амалга ошириш) хусусинда Шарқ қодинининг заҳири (посбони, қўриқчиси) ўлмали (бўлиши керак)дир.

Шарқ қоммунист қодинлари инсониятнинг саодатина варан (борувчи) бу йўлдан ҳеч бир вақт геридўнмаяжаклар (қайтмайдилар). Буюк бир имон буюк бир садоқат-ла муштарак ғояга эрмак учун эллариндан гелани ёпмоқ (қилмоқ) учун унларнинг сўнг нуқтасина қадар чолишажақлардир (ишлайди). Бу йўл, билиёрузки, мушкilot-ла дўли (тўла)дур. Фақат яна билиёрузки, ҳар геча сабоҳга еришилажак энг табиий йўлдир.

Яшасин учинчи интернасианал, яшасин мазлум Шарқ қадинларинин қутулиш қурултойи, яшасин қодинларнинг қутулиш қурултойи.

Яшасин инқилоб, инқилобга садоқат.

Яшасин Ғарбин Шарқин буюк ва имонли ... олчилари йўлдош Ленин, Зиновьев, Троцкий, Радек, Белақун, яшасин Мустафо ва Наримонов йўлдошлар (олқиш).

Ножияхонимнинг ушбу нутқи йўлдошлари Ховархоним томониндан русчага, Тани Юлач томониндан қумуқчага этилир. Мундан сўнг Туркистон вакилалариндан Бибибону ўртоққа сўз берилур.

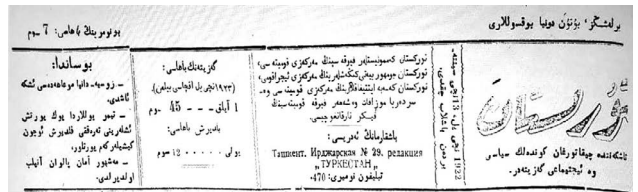

Бибибону хоним Туркистон хотинларининг вазиятлариндан узун бир нутқ сўзлайдир. Ниҳоят Шарқда ҳаракот ва таблиғот шўроси сайлов киришлари умумият-ла остдағи ўртоқлар сайланадурлар.

Туркиядан Исмоил Ҳаққий ҳам Сулаймон Нурий, Эрондан Ҳайдархон ҳам Султонзода, Афғанистондан Оғазода, Озарбайжондан Наримонуф ҳам Ҳусайнуф, Хивадан Раҳмонуф (Бегижон), Фарғонадан Абдурашидхонуф, Еттисув қозоқларидан Рисқулуф, Закаспий туркманларидан Қориев, Арманистондан Лубия, Бухородан Жабборзода, Доғистондан Қўрқмазоф ва Ғобиеф, чеченлардан Хамалўф, Қубандан Черкас, қалмоқлардан Омурсонон, Қозон татарларидан Янгиеф, бошқирдлардан Иброҳимуф, қозоқ ва қирғизлардан Жонузоқуф, Шарқий қозоқлардан Астровский (Нурултов саркотиби), қирим татарларидан Машҳадов, муслималардан Шабановалар, 3 нчи байналмилалдан Павлович, Кирўф, Оржоникидзе, Стасова, Илиева ҳам Сканко ва вакиллар қурултойнинг коммунистлар фраксиясидан сайландилар.

Партиясизлар фраксиясидан ушбу вакиллар сайландилар. Туркиядан Баҳо Шокир, Туркистондан Норбўтабекоф (Тошпўлат), Маҳмудоф Обиджон, Мусаев, Янгируф, Қирланиф, Хивадан Абдуллаеф, Ҳиндистондан Назир Сиддик, Бухородан Қулхўжаеф, Терекдан Ҳамзатуф, Хитойдан Ван, қозоқлардан Усмон Қурбиеф ... ҳаракат шўроси Шарқдағи ҳамма инқилобий муассасаларнинг ишларида йўлбошчи бўлар.

Шўро доимий суратда Боқуда тўплар ва йиғилганда ози 4 мартаба йиғилур. Доимий иш учун ул ўз ичидан призидум (раёсат) сайлаб қўяр. Биринчи раёсатга ушбу кишилар сайландилар. Исмоил Ҳаққий, Қўрқмазуф (Доғистон), Илиева, Наримонуф, Норбўтабек, Тожиеф (самарқандлик Муҳаммадраҳим Тожи Маҳруди), Қориев ва байланалмилал ташвиқот шўросидан юборилган Стасова ҳам Павлович бу сайловдан сўнг призидиум аъзоси ўртоқ Қори Тожи томониндан қизил аскарларига юборилув учун ёзилган бир телеғром қилуб тасдиқ этиладир. Битмади.

№ 214 Суббота 16 октября 1920 г.

Иштирокиюн, 1920 йил 16 октябрь, 214-сон

Шарқ элларининг қурултойи

Еттинчи мажлисининг давоми.

Озарбайжон инқилоб қўмитасининг раиси ўртоқ Наримонов узун ва таъсирли этиб 1918 йилда тескаричилар томониндан билдирилган 26 ўртоғнинг жасади Краснаводскдан топилгани, эртага шуларнинг Боқуда кўмув маросими бўлажагин сўзлади.

Раиснинг таклифи бугунча бутун вакиллар ... бошлар. Музика мотам ҳавосин чолар. Ўртоқ Норбўтабеков (раис муовини) қурултойнинг ёпилувин учун сўз ўртоқ Зиновьевқа берилганин эълон этар.

Зиновьев: Шарқ элларининг қурултойи наинки ёлғуз очилди, балки бир неча кун давом этиб, муваффақият билан тамом бўлди.

Ўртоқлар! Русия ижтимоий қўшма шўролар жумҳуриятин чақируви билан Шарқдан Боқуға қурултойнинг келган вакилларни кўрган бизим душманларимиз: бу келганларнинг кийимлари йиртиқ, ўзлари кирланган бўлар, на қарор чиқара оладирлар ва на алардан Шарқға бир фойда бўладир деюрлар эди.

Локин Шарқнинг ҳар томониндан келган ул йиртиқ кийимли кирланган вакиллар, бу мажлисда муҳим масъалаларини кечирмасалар-да, ўзларининг ҳаётқа керакли бўлган масалаларин мавқе музокарага қўйдилар.

Бу Шарқ қурултойи очилган кундан ингилиз ва анинг тарафдорларининг кўзлариндан уйқу қочди. Нақадар сиз, ўртоқлар, бўйла ҳаракат этсангиз, қаршинғизда бўлган душманларнинг ўлувин яқинлаштирасиз. Алар этгача, бу шўролар ҳукумати, Шарқни ўлдирмайча, балки они тирғизадир. Мундан бошқа ҳукуматлар Шарқни албатта ўлдирадир. Мисол учун, ёлғиз бир тарафингизда бўлган Арманистон ҳукумати-

ни мустақил десалар-да, аслида, Арманистон ҳукумати йўқдир, балки орқасинда армани душманлари буржуй ва қон эмувчилар, бошқа томонинда эса армани фуқароси, армани деҳқони, армани ишчиси бор. Олингиз бошқа томонингизда турған Гуржистон ҳукумати, анда ҳукумат йўқдир, бир тарафда Англия ... сиға сотилған Гуржистон ҳукумати, Гагучқурилар ва ингилиз ёқли бўлган бойлар бор. Иккинчи тарафда эса Гуржистоннинг меҳнаткашлари бордир. Демак, бу ҳукуматларнинг ҳеч бири мазлум миллатларни озод эта олмайди. Миллатларни озод этатурғон бир асл идора бўлса ул-да шўролар усули идораси ва учинчи байналмилалдир.

1905 йилда Русияда бир инқилоб бўлди, фақат бу инқилобда империалист ва буржуазия ғолиб келди. Ул инқилоб яшамади. Эрон ҳам Туркияда маршрутят тарафдорлари инқилоб ясадилар. Мажлиси мабъусонлар очдилар. Булардан-да бир фойда чиқмади. Шулар сурат билан аларда отларини инқилобчилар қўйдилар.

Аммо энди Русия ишчи ва деҳқони Русияда буюк ва жаҳон инқилоби ясадилар. Бутун дунё ишчиларини бу инқилобга чақирадилар. Русияда бир инқилоб умиди ҳам ўсажак ва бутун Шарқ миллати бундан ибраб олиб, бу инқилобга қўлларин узатсунлар.

Амин бўлингизки, бир қардош, бир дўст, бир муттафиқ каби бу инқилобни олиб борсақ, бутун дунёда империалист ва буржуазия олами маҳв бўлажақдир.

Ўртоқлар! Англиянинг Лойт Жорже, Франциянинг Климансури, Русия фуқаросининг қонин ичмак истадилар. Роҳат бўлмаларин-да юмшоқ столларда ўтириб Русия масъаласини ҳал этмак бўладилар.

Локин шуни унутмасқа керакки, на Ингилиз ва на Франция Русия масъаласин ҳал эта олмаяжақ.

Балки Шарқ эллари қурултойиндан сўнгра бу ерга келган вакиллар ватанларина қайтиб, бу ерда чиқардигимиз қарорларини таратқандан сўнг биз Антанта масъаласини ҳал этажамиз. (олқиш)

Ўртоқлар! Ман ўзим кўп ижтимоларда, кўп мажлисларда бўлдим; кўп мажлисларни идо-

ра этдим. Ҳеч ерда бу каби муҳташам, муаззам бир тан каби бир дил, бир фикр ҳеч бир мажлис кўрмадим. Маълумдирки, сизнинг мундай бир фикрда ишларингизнинг сабаби маълумдир. Сизнинг мундай фикрда ишловингизнинг сабаби будирки, бир дардга мутталосиз ҳаммангиз ўз дардингиз давосин изладингиз. Бу буюк қурултойнинг натижалариндан бириси бу бўладирки, Боку шаҳарининг ўзингиз сиёсий Макка ва Мадина ихтиёр этиб, бу ерни марказ қарор бердингиз. Мундан буён дунёнинг ҳар томониндан Шарқ эллари Бокуга келиб дардлашажақлар ва дардларига чоралар излаяжақлар.

Бизим бу қурултойимизда уч муҳум масала ҳал қилинди.

Буларнинг биринчиси ер ва сув масаласидир. Бу хусусинда бир неча киши изоҳот берди. Ниҳоят бу масъала меҳнаткашларнинг тилагича ҳал бўлди.

Иккинчи масъалага миллият ва мустамлакот масъаласи эди. Бу масъалада мазлумларнинг тилагига мувофиқ бир суратда ҳал бўлинди. Бу вақтқача мустамлака европаликлар учун бир боғ, бир фабрика ва айни замонда бир манбаи ҳаёти моддия бўлиб, сармоядорлар, жаҳонгирлар, мустамлака ҳисобина кайфи сафо этуб келдилар. Ҳолбуки, дунёда сармоядор ва ҳам ингилизларнинг бутун оғирлиқлари ерли халқ устига тушур эди.

Ҳозир шўро давринда мустамлака сўзи ҳеч йўқдир. Шўро ҳукуматинда ўртоғлиқ, тўғрилиқ, текислик бордир.

Бу масала ила алоқадор бўлароқ Шарқ элларинда, айниқса, шўролар қурулиши билан машғул бўлган ерларда халқ орасинда бир турли эътимодсизлик¹ бордир. Бунда ҳаққингиз бор. Чунки шўролар малакатларинда, масалан, Туркистонда баъзи фитначилар, баъзи мустамлакачилар эски Николай сиёсатин юрутувчилар бирдирки, алар ўз ҳаракатлари билан ерли халқнинг норозилиқ, эътироз ва нафратига сабаб бўлурлар.

Ўртоқлар!

Мундан неча йиллар илгари ҳам меҳнаткашлар Русия қаршисиға чиққан замонда

¹ Ишончсизлик.

рус қўшинлари аларни тўхтатмоққа бориб фуқарога қилган ваҳшийликларини машҳур рус адиби Шертистан: «Рус қўшинларининг Туркистондаги ваҳшийликларини, ҳақсизликларини ва умумият-ла ҳаракатларини кўрганда инсон рус бўлмоқдан уялур», – деб ёзган эди.

Шўролар ҳукуматининг идораларинда ва коммунистлар орасинда шундай ҳаракатлар кўрилгач, юзинг қизармасдан мумкин эмас. Мен бу ерда ўзимни рус биродарларимга Русиядан ишларинг учун юборилган ишчиларга қаратиб айтаманки, биз, коммунистлар, учун руслик, ғайрируслик йўқдир, мундайин ёмон ҳаракатларда бўлганларга йўл бермангиз, чунки алар ўз ҳаракатлари билан ерли халқларга жафо қилувмас, коммунизм омолига буюк зарба бердилар. Мунларни орангиздан чиқарингиз, мен ўзим мундайларни битирилувин

истайман ва бу ерда тантанали суратда сўз бераманки, мундан сўнг ва энди қарасаларки, йўл бермасин, ҳамма бир текис яшасун. Бу каби ёмон ҳаракатларни олди олунурға тейишли. Сиз ҳам ерингизга қайтқандан сўнг у ердаги ишчиларга дехқонларға бу ерда кўриб, эшитган нарсаларингизни баён этингиз. Билдирингизки, Шарқ оламини яшатмоқ учун Бокуда бир маркази шўро таъсис этилгандур. (қаттиқ олқиш)

Ўртоқ Зиновьевнинг шу нутқидан сўнг Шарқ элларининг биринчи қурултойи музиканинг интернационал куйлари чолуви ҳам вакилларнинг интернационал ўқуви билан кечаси соат 11:00 да ёпиладир. Қурултой ёпилгач, вакилларға учинчи байналмилалнинг иккинчи конференциясининг шакиллари (синемоси) кўрсатилар.

ЭЛЧИ АБДУРАҲИМ ЮСУФЗОДА ФАОЛИЯТИДАН

А.Маҳкамов, магистр

«Водийнома»нинг 2021 йил 4-сонида «Андижонлик дипломат Абдураҳим Юсуфзода – қатағон қурбони» номли мақола эълон қилинган эди. Қуйида Абдураҳим Юсуфзоданинг Кобул ва Москвадаги фаолияти ҳақидаги айрим ҳужжатлар ва материалларни келтирмоқдамиз.

**Бухоро Халқ Совет Республикаси раиси
ва Бухоро Халқ Совет Республикаси ташқи
ишлар вазирининг Афғонистон ташқи иш-
лар министри Маҳмуд Тарзийга нотаси**

1921 йил 6 январь

Афғонистон мустақил давлати ташқи ишлар вазири жаноби олийлари, шарафли генерал Маҳмуд Тарзийга. 1299 йилнинг 12 акраб ойидаги хабарномангизни 17 декабрда олдим ва ёш республикамизга билдирган биродарлик ҳамда яхши қўшничилик туйғуларингиздан чуқур мамнунлигимга ҳукуматим номидан гувохлик бераман. Мустақил Бухоро Республикасига муҳтарам генерал Абдул Ҳодийхон бошчилигидаги Афғонистон давлатининг элчиси келиши билан собиқ Афғонистон элчиси Абду Шукурхоннинг хатти-ҳаракатлари натижасида юзага келган барча тушунмовчиликларга ойдинлик киритилади ва Бухоро ҳукуматининг асрлар давомида золим зулмидан озод бўлган халқидан олижаноб ва қаҳрамон Афғонистон халқига чин қалбдан икки олий давлат ўртасида қўшничилик ва абадий бузилмас дўстлик ўрнатилади.

Икки олий давлат ўртасида яқин дўстлик ришталарини ўрнатиш мақсадида менинг ҳукуматим Афғонистонга олижаноб фуқаро

мударрис Абдураҳим Юсуф бошчилигидаги фавқулодда элчихонани юбормоқда. Шу билан бирга, шуни маълум қилишни лозим деб биламанки, собиқ Бухоро амирлиги ҳукуматининг Афғонистондаги вакили Карим Ҳабибулла Тўқсоба ҳозирда ваколатларидан маҳрум қилинган, шу сабабли унинг барча баёнотлари ва вакилликлари ҳақиқий эмас деб ҳисоблансин.

Ҳукуматим номидан ва озодликка эришган бухороликлар номидан олижаноб мустақил Афғонистон Шарқнинг мазлум халқларини озод қилиш йўлида қонхўр инглиз империализмига қарши курашида мустақил бухороликларнинг ҳақиқий иттифоқчиси бўлишига қатъий ишонч билдираман. Муҳтарам генерал, Сизга ва озод ва мустақил Афғонистон давлатига бўлган самимий ҳурматимни қабул қилгайсиз.

Раби-ус-соний ойининг 25-куни 1339 йил.¹

Халқ Нозирлари Кенгаши раиси ва Мустақил Бухоро Совет Халқ Республикаси ташқи ишлар нозири Файзулла Хўжаев²

¹ Милодий 1921 йил 6 январь.

² Документы внешней политики СССР. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. Том седьмой. – С.449 – 450.

1921 йил 9 январда Маҳмуд Тарзий Я.З.Сурица орқали Бухоро Республикаси ташқи ишлар вазирига қуйидаги жавоб нотасини юборади:

«Муқаддас Бухоро ташқи ишлар вазири Файзулла Хўжаев жаноби олийларининг шу ойнинг 18-кундаги жўнатилган махсус мактуби Ташқи ишлар вазирлигида қабул қилинди. Унда дўстлик, ҳурмат ва иттифоқ ришталарининг мустақамланиши ҳамда мударрис Абдурраҳим Юсуф бошчилигидаги Муқаддас Бухоро ҳукуматига қарашли Фавқуллода элчихонасининг Кобулга жўнатилгани эълон қилинади. Бу менинг қувончимга сабаб бўлди. Ҳукуматимнинг Ташқи ишлар вазирлиги Бухоро ташқи ишлар вазирига Афғонистон Олий Давлати марказидаги Фавқуллода элчихонасига розилик бериш ҳақидаги саволга жавобни радиотелеграф орқали жўнатиб, Сиз ҳурматли дўстимни безовта қилмоқдаман. Бунинг устига, мен муносиб ҳурмат бажо келтираман.¹

Жаҳонга танилган дипломат, аввал РСФСР, кейин СССР ташқи ишлар халқ комиссари бўлиб ишлаган Г.В.Чичерин 1921 йил декабрида РСФСР Советларининг IX съездида қилган ҳисобот маърузасида Абдураҳим Юсуфзодани бир неча бор эслаб ўтган.²

АФҒОНИСТОН

... Афғонистоннинг халқаро алоқа доираси ҳам кенгаймоқда. Туркия ҳукумати вакили Абдураҳмонбек Россия орқали Афғонистонга келди (1921 йил март ойининг боши). Бир неча кундан кейин Юсуфзода бошчилигидаги фавқуллода Бухоро миссияси Кобулга келади. Форс билан миссиялар алмашинуви тайёрланмоқда. Инглиз-Ҳиндистон билан кескин ва ҳуқуқий жиҳатдан ноаниқ муносабатларга эга бўлган Россия узоқ йиллар давомида Афғонистон учун Европага ягона ойна сифатида хизмат қилди.

1921 йил 10 мартда Бухородан қочган амир 3000 кишилиқ отряд билан Афғонистон чегарасидан ўтиб, Ҳиндистонга йўл олади. РСФСРнинг ваколатли вакили ўртоқ Сурица Афғонис-

тоннинг сиёсий муҳожирларга бошпана бериш ҳуқуқини инкор этмаган ҳолда 22 мартдаги шахсий суҳбатида ва кейинчалик Ташқи ишлар вазирлиги билан ёзма хабарномаларида қуйидагилар зарурлигини кўрсатди:

1) амирнинг бутун отрядини чегара чизигидан ичкарига олиб ташлаш; 2) уни қуролсизлантириш; 3) амир билан якка шахс сифатида муносабатда бўлиш ва унга курашни давом эттириш учун янги бўлинмаларни ёллашига тўсқинлик қилиш.

Афғонистон ҳукуматининг оғзаки жавобида илгари сурилган барча қоидаларга розилик билдирилиб, 200 нафар қуролли отлиқ аскарлар амир ҳузурида шахсий қўриқчи сифатида қолдирилиб, Афғонистон ҳукумати амирни фақат меҳмон деб билиши таъкидланган. 1921 йил апрель ойида миссиянинг биринчи котиби ўртоқ Розенберг шартномани ратификация қилиш тўғрисидаги Россия ҳужжати матни билан Кобулга жўнаб кетди.

Афғонистон Бухоро Республикаси билан шартнома лойиҳасини ишлаб чиқишга киришди (1921 йил июнь) ва ҳар икки томон лойиҳанинг ўзига хос матнини таклиф қилди (Бухоронинг лойиҳаси БХСРнинг Афғонистондаги ваколатли вакили Юсуфзода томонидан; Афғонистоннинг лойиҳаси ташқи ишлар вазири Маҳмуд Тарзий томонидан тузилган).

1921 йилнинг ёз ойларида Кобулда суд ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида кураш бўлиб, июль ва август ойларида кескинликнинг энг юқори чўққисига чиқди. Бу вақтда Британиянинг сер Генри Доббс миссияси Афғонистоннинг ташқи алоқалари устидан Британия назоратини узилкесил ўрнатишни шартноманинг ажралмас шарти қилиб қўйди ва Афғонистоннинг Россия билан алоқалари узилиши ҳақида талабни илгари сурди.

4 кун давом этган ҳар иккала лойиҳа – рус ва афғон лойиҳаларининг ҳар томонлама муҳокамаси натижасида 1921 йил 11 августда мажлис инглизларнинг таклифини рад этди.³

¹ Ўша асар. – С.450.

² Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.57.

³ Документы внешней политики СССР. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. Том четвертый. – С.713 – 715; Годовой отчет НКВД IX съезду Советов (1920 – 1921). – Москва, 1921. – С.128.

Амир Омонуллахон 1921 йил 7 августда Кобулдаги кенгайтирилган Қонунчилик кенгашининг барча аъзолари, маҳаллий ҳинд жамияти делегатлари, руҳонийлар вакиллари, ҳукмрон сулола аъзоларидан иборат кенг вакиллик мажлисини чақирди.

БУХОРО СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ

... 1921 йил 11 январда ўртоқ Сурица орқали Бухоро ҳукумати ва Афғонистон ҳукумати ўртасида дўстона радионота алмашишдан сўнг Юсуфзода бошчилигидаги Бухоро миссияси Кобулга жўнаб кетди.

Миссия Бухоро ҳукуматидан қуйидаги вазифаларни олди: 1) Афғонистон ҳукумати билан савдо шартномасини тузиш бўйича дастлабки музокаралар олиб бориш; 2) Афғонистондаги бухороликларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш; 3) Бухоронинг собиқ дипломатик ваколатхонасини унинг дахлсизлигини кафолатлаган ҳолда қайтаришга эришиш; 4) доимий дипломатик ваколатхоналар алмашинуви бўйича музокаралар олиб бориш.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг СССРдаги мухтор вакилининг СССР ташқи ишлар халқ комиссари Г.В.Чичеринга мактуби

1924 йил 3 апрель

Ҳукуматим номидан Сизга шуни маълум қилиш шарафига муяссар бўлдимки, 1924 йил 27 мартда Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси қуйидаги қарорни қабул қилди:

1924 йил 2 – 8 февралда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ва Британия империяси ҳукуматлари ўртасида бўлиб ўтган нота алмашинуви натижасида кўрсатилган ҳукуматлар Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ҳукуматини де-юре тан олишдан келиб чиқадиган барча масалалар юзасидан ҳамда юқорида кўрсатилган масалалар орасида Марказий Осиёдаги вазиятни тартибга солиш масаласи пайдо бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиб Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси қарор қилади:

1. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ҳукуматига Буюк Британия ҳукумати билан бўлажак музокараларда Бухоро Халқ Совет Республикасининг халқаро муносабатларини тартибга солиш билан боғлиқ барча масалалар ҳамда Ўрта Осиёда бундай музокаралар натижасида юзага келиши мумкин бўлган барча халқаро конвенциялар, битимлар ва бошқа ҳужжатларни Бухоро Совет Халқ Республикаси номидан имзолаш ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш ваколати берилсин, токи бу ҳужжатлар Бухоро Халқ Совет Республикаси конституциясига мувофиқ бўлиши, ушбу ишлар конституцияда белгиланган тартибда ратификация қилиниши шарт.

2. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ҳукуматига олдинги бандда кўрсатилган ваколатлар тўғрисида хабарнома билан мурожаат қилинсин ва Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ва Бухоро Халқ Совет Республикаси ўртасида ўрнатилган биродарлик муносабатларига мувофиқ ҳамда уларнинг манфаат бирдамлиги туфайли Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига вакиллик қилишини ўз зиммасига олиши сўралсин.

Юқорида айтилганларни рўёбга чиқариш учун мен Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ҳукуматига Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ва Бухоро Халқ Совет Республикаси ўртасида ўрнатилган қардошлик муносабатларига ва уларнинг манфаатлари тўлиқ бирдамлигига мувофиқ ушбу халқнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш вакиллигини ўз зиммасига олиш тўғрисидаги илтимосини етказиш шарафига муяссар бўлдим.

Илтимос, ҳурмат-эҳтиромимни қабул қилинг. Бухоро Халқ Совет Республикасининг

«Севзапкино» ва Бухоро халқ маорифи вазирлигининг бирлашган кино жамияти ташкилотчиси Абдурахим Юсуфзода миллий либосда. Москва, 1924 йил

Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ҳукумати ҳузуридаги мухтор вакили Юсуфзода.¹

Бухкинони ташкил этиш тўғрисидаги шартнома имзолангандан сўнг. Биринчи қаторда чапдан ўнга М.Ефремов, Юсуфзода, тўртинчиси С.Поссельский – «Севзапкино» хроникаси Москва бўлими мудири, иккинчи қаторда И.Хмельницкий – «Севзапкино»нинг Москва илмий-тарғибот бўлими мудири

Совет матбуотининг Бухоро Халқ Совет Республикаси советларининг V съезди қарорлари ҳақида ахбороти

1924 йил 5 октябрь

Бухоро Халқ Совет Республикасининг масъул вакили ўртоқ Юсуфзода ўртоқ Чичеринга Эски Бухорода жорий йилнинг 18 – 20 сентябрида бўлиб ўтган Бухоро Халқ Совет Республикаси советларининг бешинчи съезди қарорлари ҳақида нота тақдим этди.

Қурултойнинг биринчи қарори Бухоро Халқ Совет Республикасини социалистик республикага ўзгартириб, кейинчалик Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб қайта номлашга оиддир. Сўнг қурултой Бухоро, Хоразм ва Туркистон Республикалари ҳукуматлари ўртасидаги келишувга асосан Ўрта Осиёда истиқомат қилаётган халқлар миллий белгиларга асосан

ҳудудий чегаралиниши ҳамда ушбу чегараланишда ҳудуди асосан туркманлардан иборат ерлар янгидан ташкил этилаётган Туркманистон Республикасига киритилиши; ўзбеклар кўп яшайдиган ҳудудлар ва тожиклар истиқомат қиладиган ҳудудларни автономлик ҳуқуқи асосида Ўзбекистон ССР таркибига киритиш истагини билдирдилар. Ўзбекистон ССР шаклланиб бўлгач, Иттифоқ аъзоси сифатида СССР таркибига кириши лозим.

Ушбу қарорлар V қурултой томонидан яқдиллик билан қабул қилинди.

Нотада қайд этилишича, ССР Иттифоқи ўз таркибига янги ташкил этилган республикаларни киритар экан, уларнинг мустақил яшашларини ҳамда миллий, сиёсий ва турмуш шароитларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг маданий-маърифий ривожланишини таъминлайди.

Ўртоқ Чичерин СССР меҳнаткашлари ва БССР меҳнаткашлари ўртасида сиёсий ва ҳўжалик иттифоқи мустаҳкамланишини англатувчи V қурултой томонидан қабул қилинган қарорларни СССР ҳукуматига етказишдан хурсанд эканлигини айтиб жавоб берди.

Ўрта Осиё янги республикаларининг ССР Иттифоқи таркибига кириши СССР пролетариатининг Шарқ меҳнаткашлари билан биргаликда жаҳон империализмига қарши курашида янги босқич ҳисобланади. Ушбу ҳолат СССР ва Шарқ меҳнаткашлари мутлақо яқдил мақсадда эканлигини билдиради.

Нота тақдим этилганидан сўнг ўртоқ Чичерин билан делегация аъзолари ўртасида шахсий суҳбат бўлиб, унда ҳудудий чегараланиш ва БХСРнинг БССРга ўзгартирилиши ҳақидаги масалаларга тўхтаб ўтилди.²

«Известия» газетаси. 1924 йил 5 октябрь.

¹ Документы внешней политики СССР. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. Том седьмой. – С.175 – 176.

² Документы внешней политики СССР. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. Том седьмой. – С.474 – 475; Известия. 1924 г. 5 октябрь.

ЧЎЛПОН ТАҲРИРИДАН ЎТГАН ШЕЪР: «ГАЗЕТ ЧИҚДИ, ЙЎЛДОШЛАР!»

Рустамбек Шамсутдинов, Шуҳрат Қаҳҳоров

«Водийнома» журналининг 2021 йил 4-сонидан ЧЎЛПОН ва МАТБУОТЧИЛИК рукни остида Абдулҳамид Чўлпон ва унинг маслақдошлари Абдулҳай Тожиев, Боис Қориевлардан иборат таҳририят жамоаси томонидан араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида нашр этилган «Дархон» газетасининг 1-, 2- ва 3-сонлари журналхонлар ҳукмига ҳавола қилинган эди. Албатта, газета материалларини ҳозирги ёзувдаги қайта нашрга тайёрлар эканмиз, юртимиз тарихи ва ундаги воқелик билан алоқадор бўлмаган хориж хабарларига доир материалларнинг қисқача мазмунини баён қилиш билан чеклангандик. Энди хабар ва маълумотларни тўлалигича, газетанинг тили ва баён услубини сақлаб қолган ҳолда беришга қарор қилдик. «Водийнома» журналининг мазкур сонидан «Дархон» газетасининг навбатдаги 4-сонидан материалларини чоп этмоқдамиз. Ўйлаймизки, Ўзбекистон тарихи, адабиёт тарихи, ўзбек тили тарихи, матбуотчилик тарихи бўйича олиб бориладиган тадқиқотлар учун ушбу мўъжаз ишимиз бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.

Оташин адиб Абдулҳамид Чўлпоннинг Андижондаги матбуотчилик фаолияти Туркистон Марказий Ижроқўмининг топшириғи билан 1923 йилда ташкил этилган «Дархон» газетасида давом этди. Бизга маълум бўлишича, мазкур газета 1923 йилнинг 27 июнь чоршанба (1-сон) кунидан то 29 август чоршанба (сўнгги 17-сон) кунига қадар нашр этилган. «Дархон» газетаси гарчи «Андижон шаҳар ва уез инқилоб-ҳарб шўроси ва инқилоб қўмитасининг фикр тарқатувчиси» бўлса-да, унинг мазмун-мундарижаси сиёсий-ижтимоий «буюртма» материаллардангина иборат бўлмаган, албатта. Чунончи, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш, адабиёт

мавзуларидаги материаллар ҳам газета саҳифаларида босилиб турган.

Абдулҳамид Чўлпон газетанинг биринчи сонидан Фарғона ҳаётидан деган изоҳ билан «Сени кўб кўрмасун» номли ўта оғир драматизм ва фожиа билан йўғрилган ҳикоясини чоп этди.¹ Ҳикояда совет инқилобига «рўзгорини яхши, тинч, бир хилгина ўтуб турган» оддий бир оиланинг тўнтаришдан кейинги йилларда бошига тушган фожиа тасвирланган. Бадиий асар қонуниятларидан биламизки, асардаги воқеалар тизмасида нима бўлгани эмас, балки муаллиф ушбу композиция ортида нима демоқчи бўлгани муҳим. Бизнингча, Чўлпон шу кичик оила тақдири мисолида юрт ва миллат бошига тушган оғир кунлар изтиробини тасвирлайди. Бадиий асарда ҳеч бир деталь шунчаки танланмайди, хусусан, муаллиф 17 яшар ўспирин йигитлик давридаёқ «Адабиёт надир?» номли мақоласида: «Адабиёт яшаса – миллат яшар», – дея адабиётнинг бадиий, эстетик, ғоявий вазифаларини лўнда қилиб, мукаммал изоҳлаб берган Чўлпон бўлса, унда тасодифларга ўрин йўқ, албатта.

Газетанинг иккинчи сонидан ҳам адибнинг «Тўй чиқиб қолди!»² номли мўъжазгина ҳикояси босилади. Ҳикояда келтирилишича, тун қоронғисида маҳалладан ўтиб кетаётган «келин тушди»нинг шовқин-сурони одамлар наздида юртда тинчликнинг ўрнатилганидан деган хулосани беради.

«Дархон»нинг 4-сонидан ҳам адабиёт рукни бор. Газетанинг 2-бетидан «Газет чиқди, йўлдошлар!» номли 14 мисрадан иборат шеър бо-

¹ Қаранг: Водийнома. 2021. №4. – Б. 77

² Ўша ерда. – Б. 84

силган. Шеърга Кетманқул деб имзо қўйилган. Ҳозирча ушбу тахаллус кимга тегишли экани аниқланганича йўқ. Қўлимизда факт-маълумотлар бўлмагани учун ҳозирча Чўлпонга оид ҳам дея олмаймиз. «Дархон» газетасида Чўлпон билан бирга хизмат қилган Боис Қориевнинг «Адабий тахаллуслар ҳақида» номли мақола-сида¹ ҳам мазкур тахаллусни учратмадик. Бироқ муаллифи ким бўлса-да, ушбу шеър шоир Чўлпон таҳриридан ўтгани муқаррар. Кейинги

келтирилган. Шунингдек, «Андижон шаҳри янгиликлари», «Вақф масаласи», «Шикоят маҳкамасида» номли материаллар босилган. Газетанинг сўнгги 4-саҳифасида Қишлоқларимиз рўқнида кичик-кичик хабарлар ва Москвада бўладиган виставкага тайёргарлик масаласига бағишланган материал босилган.

Қуйида «Дархон» газетаси 4-сонининг таби-дил вариантыни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этамиз.

ДАРХОН. 1923 йил 5 июль, 4-сон

изланишлар бу хусусда бирор натижа бериши-га умид қилиб қоламиз.

Шеър энгил услубда ёзилган, «Андижонда «Дархон» деб газет чиқди, йўлдошлар» мисра-си билан бошланади. Асосан маърифатга чақи-рувчи, тарғибот ҳарактерига эга.

Биринчи саҳифа, одатдагидек, расмий ха-барлардан иборат. «Ишимиз йирик» номли ма-қолада Қизил қўшун билан босмачи уюшмала-ри орасидаги муросасиз муносабатлар мавзуси кенг ёритилган. Иккинчи саҳифада халқ хўжа-лиги ва унда музхоналарнинг аҳамияти ҳақида гап кетган. Учинчи саҳифада эса босмачилик билан кураш мавзусида расмий штаб хабари

ИШИМИЗ ЙИРИК

Босмачилар кучининг кўп ери бўлган Анди-жон уезида босмачиларга қарши эълон қилин-ган қаттиғ кураш озғина вақт ичида ўзининг зўр натижаларини кўрсатди. Қизил қўшунларимиз-нинг тўқтамасдан, тинмасдан босмачиларни қувалашлари унларнинг орасиға битмас-туган-мас бошбоштокликларни солиб қўйди.

Аҳмат Полвон ҳам Қозоқбойлар ораларида бўлуб турған қўрқунчли ҳоллардан – ташки-лотсизликдан қутулмоқ учун жон талвасасида бирмунча ҳаракат ҳам қилуб боқдилар. Халқни қўрқутмоқ ва йигитларини ушлаб турмоқ учун «қизил аскар 3-4 кунгагина келган, кейин қай-туб кетадир; сизнинг устингизда яна ўзимиз

¹ Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. №1. – Б.51 – 58.

қоламыз» деб ёлгон хабарлар тарқатиб ҳам қарадилар.

Локин бир неча мартаба олданиб-олданиб тажриба кўрган халқ бу сафар олданимади. Босмачилар билан бўлуб турган бу галги кураш охириги кураш эканлигини жуда яхши тушунуб олди.

Катта қўрбошилар ўз йигитларига: «Ҳукуматга қўшулсангиз сўяман, ўлдираман», – деб қўркутмоқчи бўлсалар ҳам, майда қўрбоши ва йигитлар бизнинг томонга ўтуб турадилар. Ярашмоқдан бошқа илож йўқлигини англаган йигитларнинг бизнинг томонга кўчуб, қурол топширишлари кундан-кун кўпаймақдадир-ким, бу-да табиий ҳолга киргандай бўлуб қолди.

Бунинг орқасида бундан бир неча кунгина илгари бир неча дабдабаларга молик бўлган босмачилар ҳозир 3-4 тадан бўлуб, чакана ўғри ҳолини олдилар.

Шунинг учундирким, унлар ҳозирда қизил қўшунга рўбарў келолмасдан, сарсон бўлуб, қайси тешикга бошларини тикишни билмай, саросима бўлуб қолдилар. Яна аввалги ҳолга қайтиш орзусидан ҳам умидларини уздилар.

Ҳозирги кунда уезда тинчлик рўй бериб қолди. Инқилоб қўмиталари тузулмаган қишлоқ ҳам қолмади. Халқ ҳам ҳукуматга қаттиғ суялган ҳолда босмачиларни айтиб беришга киришиб турадир. Демак, озгина миддат ичида қатъий курашнинг берган натижалари буюқдир.

Локин аҳвол шундай, ишимиз йирик бўлса ҳам, ҳали бу самара биз учун оз. То босмачилар томиридан қурутулмагунча курашдан тўқташ мумкин эмас.

«Босмачиларни бу йил ёз битирамиз!» деган ширдан мақсад ҳам унларни қочирибгина қўя қолиш эмас, битта ҳам қолдирмаслиқдир. Босмачиларни бу йил албатта битирамиз деганимизнинг сабаби босмачилар ҳаракати беш йил бўлуб қолганлиги ва бунга ҳаражат ва кучни кўб сарф қилинганлиғига эмас, балки бу ҳаракатнинг хўжалиқ ишларимизни йўлга қўйушқа ва деҳқонларимизнинг аҳволини тузатишга йўл қўймаслиғидир. Шундай бўлгандан кейин, албатта, бу йил йўқотиш лозим келадир. Бунинг учун қўшун ва халқ биргалашиб ҳаракат қилиб турса, босмачилар ваҳшатидан қутулуш узоқ эмасдир.

Қизил қўшун ҳам Андижон уезида босмачилар сонини йўққа чиқармагунча қўймас. Чунки Андижонни тозалаш бошқа жойдаги босмачиларга ҳам зўр келиш демақдир.

ЧЕТ ЭЛЛАРДА

Бу бўлимда Европа газеталарининг янги тузулган шўролар ҳукуматида бўлаётган иқтисодий ўзгаришлар ҳақидаги хабарлар; Франция томонидан оккупация қилинган Германиянинг Рур вилоятидаги нотинч ҳолатлар ҳақидаги хабар; АҚШда президентлик сайловида автомобилсозлик саноати пешқадами бўлган Ҳенри Форднинг ўз номзодини қўйгани ва оқибатда республикачилар орасида юзага келган саросима ҳақидаги хабар; шунингдек, АҚШ ва Япониянинг денгиз ҳарбий кучларини кучайтириш йўлидаги ҳаракатлари ва ҳаражатлари ҳақидаги хабарлар ўрин олган.

(2-бет)

Адабиёт:

Газет чиқди, йўлдошлар!

Андижонда «Дархон» деб газет чиқди, йўлдошлар,
Ўқуш-билим кўпайса, камиб қолур авбошлар¹.

Газетани ҳар кимга ўқуб туруш лозимдир,
Маълум бўлур дунёда бўлуб турган кенгашлар.

Қаю элнинг мактаби, газетаси кўпайса,
Узоқ яшар, тинч яшар, қадри ошар, қардошлар.

¹ Безори, бевош.

Ёзуб турсун газетга қалам тутқан ўртоқлар,
Гулзор бўлур қаламнинг кўз ёшидан тоғ-тошлар.

Узоқ зомон Фарғона қаттиғ кунлар кечирди,
Виждони бор инсонлар тўқуб турди кўз ёшлар.

Эмди умид ипини ушлаб турсақ ўрунлик,
Алдамчилар фитнаси яқин бўлди тарқашлар.

Эл кўб еди калтакни, пишди боши (кетман кўл),
Энди енгни шимарлаб лозим ишга чирмашлар.

Кетманқул

Аҳамиятлик мажлис

Мазкур мақолада 29 июнда Москвада Бутун-россия Марказий Ижроқўмининг иккинчи умумий мажлиси очилгани ва унда кўрилган маъмурий бошқарув, молиявий ва адлия масалалари ҳақида «Известия» газетасидан олинган маълумотларга асосланиб хабар берилади.

ЎЛКАМИЗДА

Музхоналар

Ҳар хил мева, сабзовот, балиқ, гўшт каби нарсаларни бузулишдан сақлаш ва шул ишларни Туркистон жумҳуриятида тараққий қилдириш учун музхоналар қўмитаси тузулиб, ишга киришди. Қўмитага ҳукумат ва капираertif муассасалари, хусусий кишилар, илмий жамъиятлар ва бошқа ҳар бир ташкилотлар аъзо бўлиб қирадилар.

Туркистонда ёз мавсими жуда узоқ бўлиб, ҳово жуда иссиқ бўлганлиги сабабли овқат нарсаларини бузулишдан сақлаш жуда катта аҳамиятга моликдир. Шунинг учун жумҳуриятнинг ҳар бир жойида музхоналарни кўпайтиш ва уни бажариш учун шундай бир ширкатга эҳтиёж катта эди, темир йўлларда муз вағўнлари кўб, қўмита мол юргизишда улардан фойдаланадир. Қўмита биринчи навбатда боғбонлар, боқчачилар, балиқчилар, қассоблар ва бутун қишлоқ халқи ўртасида шул ишни тараққий қилдириш тўғрисида ташвиқот бошлайдир. Қўмита (*матнда узилиш*) қилдириб, озиқ нарсаларини яхши сақлаган ва шимолий салқин музофотларни таъмин қилган, Австралия,

Янги Зелондия, Аржантин¹ ва бошқа давлатлар каби иссиқ мамлакатлардаги тажриба билан фойдаланадир.

Туркистонда озиқ нарсалари кўб етишадир; уларни бузулишдан сақлаш учун музхоналар албатта лозим эди. Мана шунинг натижасида Туркистон ҳам Русия ҳатто чет эл бозорларини ўз нарсалари билан тўлдириб, савдо ишларини тараққий қилдира олур.

Лексиялар, маърузалар ўқутиш, газеталарда маълумот бериш йўли билан Туркистон музхоналар қўмитаси зироат ишлари учун суғориш ишлари қандай аҳамиятлик бўлса, озиқ нарсаларини сақлаш учун музхоналарнинг ҳам шунча аҳамиятга молик эканлигини халқга тушунтира олур.

Қўмитанинг адреси: Тошкантида Эржар кўчаси 30-сон уйда, Зироат камисарлиги биносида. Қўмитанинг раиси зироат камисар (*матнда узилиш*).

(«Т»)

Фирқа турмуши

Фирқа иши кучаядир

Яқинда Андижон эски шаҳарида фирқа аъзоларининг умумий мажлиси бўлуб ўтди. Мажлисида кўрулган масъалалардан бири эски шаҳардаги ячейкани тартибга солув эди.

Бу масъала кўрулгандан кейин шундай қарорга келинди. Уез ва шаҳар мелиса идораси олдидаги бирлашган ячейка бўлиниб, мелитсага тейишли ячейка ўзига алоҳида қилуб қолдирилди. Бошқа ишда бўлган фирқа аъзолари

¹ Аргентина.

учун ҳам алоҳида ячейка тузулди. Фирқани қишлоқ хўжалиғига таъсири бўлуб турсун учун кейинги ячейкани қўшчилар союзи олдида бўлуви маъқул кўрулди. Бу ячейкага идора аъзолиғига Ҳаким Хўжаеф, Ҳолботириф ҳам Шокириф ўртоқлар сайландилар. Мажлис кунлари тўғрисида сўзлашилуб, фирқа умумий мажлиси сешанба куни, фирқали ва фирқасизлар билан бўладурған мажлис душанба куни бўлсун деб қарор берилди.

Мелисадан бошқа ерда ишлагучи ва бўлак шаҳарлардан келган коммунистлар қўшчилар союзидаги ячейкага боруб рўйхатга ўтсунлар деб қарор чиқарилди. Мажлис охирида ўртоқ Алихўжаеф, Андижонда фирқани эски вақтда кечирган ва ҳозирги вақтда кечириб келаётқан аҳволларидан маълумот бериб, фирқа орасида бўлиши лозим бўлған интизом ҳақида бирмунча сўзлар сўзлаб, фирқа аъзоларини интизомлик бўлишга чақирди. Ўртоқ Алихўжаефнинг қилған дақладини мажлис олқишлар билан қарши олди.

Мажлис ёпилғандан кейин фирқа аъзоларининг руҳлари кўтарилганлиги кўрунуб турар эди. Фирқа аъзолари ҳатто бирмунча вақт мажлис бўлған бино олдидан музокара қила-қила тарқалишдилар.

А.Содиқий

(3-бет)

БОСМАЧИЛИҚ БИЛАН КУРАШ

Иштаб хабари (30 нчи июнь)

– Икки босмачи бизга топширилди¹. Буларнинг бири Боймат кўрбошидир. Қозоқбойнинг уч йигити, бошқа кўрбошилардан яна икки йигит топширилди.

– 6 милтиқ, 2 берданка², 263 ўқ, 1 қилич, 2 топонча, 7 топонча ўқи олинди.

– 4 босмачи ўлдирилди.

(1 нчи июнь³)

– 2 босмачи ўлдирилди.

– Отажон кўрбошининг хўжалиқ мудури тутуб олинди, яна бир босмачи тутулди.

– 4 йигит топширилди.

– 2 милтиқ, 1 топонча, 2 от топширилди.

¹ Қўлга олинди маъносида.

² Милтиқ тури.

³ Бизнингча, июнь эмас, июль бўлиши керак.

АНДИЖОНДА

Ишчилар босмачиларга қарши

29 нчи июнда эски шаҳар олача бобларининг умумий мажлиси бўлди. Мажлис босмачилар билан курашиш тўғрисида ўртоқ Алихўжаефнинг маърузасини эшиткандан сўнг яшириниб ётқан босмачиларни ҳукуматка билдирмак йўли билан Фарғонаннинг тинчланишига ёрдам қилмоққа ва босмачилар билан фидокорона курашуб ётқан қизил қўшунни олқишламоққа қарор берди.

Янги мактаблар

Маориф шуъбаси томонидан шаҳарнинг Олойлиқ ва Қирлиқ ройўнлариға биттадан иккита саводсизлиқ мактаби, иккита болалар учун (сўз ўқилмади) мактаб очилди.

Ишчилар асрашқа⁴ ёзиладирлар

Яқинда бўлуб ўткан ош пиширгучилар мажлисида, ҳамма устакорларни ижтимоий асраш (истархования) га ёздиришқа қарор берилган.

Ўзбек тили курслари

Андижон касаба иттифоқлари буйуриси ёнида овруполи ишчилар учун ўзбек тили курслари очиладир.

Ҳарб-инқилоб маҳкамаларида

Босмачиларга қарши узул-кесил кураш бошланғандан бери Андижон ройўнида ҳарб-инқилоб жазо маҳкамасининг икки ҳайъати ишлаб турадир. Ишлари фақат босмачилиққа алоқадор ишлардир.

Икки ҳайъат томонидан ҳозирғача босмачи ва унинг ёрдамчиларидан 32 кишига ҳукм қилинди. Булардан 16 таси отилишқа, қолғанлари турлук миддат билан қамаққа ҳукм қилинди.

Бошқармадан

Жўра Давронифга – Сизнинг бир хабарингизни бу нўмирга босдиқ. «Андижон уезларида» деган ёзувингизда янги нарса йўқ. Воқеанинг ўзини қисқа-қисқа ёзиб турмоғингизни сўраймиз.

⁴ Суғурта маъносида.

Ҳасанифга – «Деҳқон гапи» деган нарсангиз эскини такрорлашдан иборат. Қаерда бўлсангиз ҳам ўшал ерда бўлган воқеаларни хабар қилиб ёзишингизни ўтинамиз.

Т.Раҳимийга – бошқармага бир йўлуқуб кетсангиз эди.

«Яхши бўлмади» сарлавҳаси билан ёзғучи ўртоққа – ул тўғрида бир оз текширгандан сўнг яна жовоб ёзармиз.

Катта электрик истансаси

Ушбу хабарда Украинада Днепр дарёсига қуриладиган электр станцияси ҳақида қисқача маълумот берилган.

ВАҚФ АТРОФИДА

Бирмунча асрлардан бери бизнинг бутун вақф мулкларимиз бузуқ ва эгри мутаваллилар қўлида ҳисобсиз-сўроқсиз сарф қилиниб келди.

Инқилобдан сўнг бирмунча вақтлар билгисиз турган вақф мулклари бир вақт ҳукумат томонидан «маҳкамаи шаръия»лардан дурустгина ишлагани Тошкент маҳкамаси бўлди. Тошкент маҳкамаси вақф унумларини маориф ишларига оз-кўб ишлатди, мактаб-мадрасаларни тузатдирди, эски мадрасаларни ислоҳ қилди.

Фақат бизнинг Фарғона «маҳкамаи шаръия»лари эски мутаваллиларнинг бир жавлонгоҳи бўлди. Айниқса, бизнинг Андижонда вақф пулларини бурунги «маҳкамаи шаръия»чилар хўб таладилар. Ҳисоб-китоб вақтида бўйунлариға 13000 сўм пул ва 1400 пут ғалла тушуб, ағдарилдилар. Вақфнинг 1922 нчи йилги унуми булар томонидан буткул йўқ қилинган. 23 нчи йилнинг июнь ойиғача бўлган тушумидан ҳам дараг йўқ.

Иш шу ҳолатда экан, Туркистон марказ ижрокўми бир буйруқ чиқариб, вақф мулкларини тубжой халқнинг маориф ишларига бағишлади. Бунга назорат қилмоқ учун Маориф камисарлиги олдида «Марказ вақф идораси» тузулди. Маҳаллаларда бўлса бу идоранинг шуъбалари очилиб, ишка киришдилар. Бу шуъбаларнинг иши вақф мулкани мумкин қадар серунум қилиб, тушкан пулни маърифатнинг

инкишофига сарф қилмоқдир. Бу шуъбаларнинг устида доим ҳукуматнинг назорати бордирким, хиёнатга йўл қўйулмас.

Бизнинг Андижон вақф шуъбаси ҳам яқиндагина тузулуб, эндигина ишларини йўлга солиб келади. Бурунги «маҳкамаи шаръия»нинг ахлатларини зўрға тозалаб бўлди. Иш шу ҳолда экан, ҳалиги вақфни ўз нафсларига қурбон қилмоқчи бўлган зотлар янадан турлук ерларга ариза ёғдира бошлаганлар. Сўнг вақтларда уларнинг аризабозлиқлари жиддий равишқа кирди. Улар замон ва аҳволнинг нозиклигидан фойдаланмакчи бўлдилар. Фақат ул зотлар хато қиладилар. Вақф мулклари энди мундан нари ғайримасъул шахсларга берилмас. Вақф – тубжой халқнинг маорифи учун. Бу ҳақиқат эсларида бўлсун!

Нақ,

ШИКОЯТ МАҲКАМАСИДА

Шикоят буйуриси (маҳкамаси)нинг қилган ишлари:

– Тахтақўпрук фуқароларидан Муҳаммад Юсуфжон ўғли ариза бериб, босмачилар томонидан 4 сигир, 3 хўкуз, 2 от ва 2 кетмани ўғурланганлигини, бу нарсалардан 4 сигир билан 2 хўкузнинг гарнизўн қўлиға тушганини билдириб, чора кўрулушини сўрайди.

Шикоят буйуриси бу тўғрида тегишлик ерларга буйруқ қилиб, гарнизўндаги молларнинг қайтариб берилишини, қолган молларининг ҳам суруштурилишини сўради.

– Қўчқорлиқ маҳалла фуқароларининг ўз эллиқбошилари устидан берган аризалари кўрулуб, эллиқбоши ўрnidан тушурулуб, иши маҳкамага берилсун ва ўрнига янги киши сайлансун деб тегишлик ерларга буйруқ қилинди.

– Чармгарлар ётоқхонаси мудирининг газетлар ўғирланганлиги тўғрисидаги аризаси қаралиб, ўғрилаганларни жазоға тортишқа қарор берилди. Ётоқхонадагилар билан бир неча мартаба суҳбатлар ясалди.

– Шаҳар фуқароси Раҳмонхўжа ўғли особий отдел вакили Ғанихон устидан бир ариза бериб: «Мени урди ва титиш вақтида нарсаларим йўқалди», – дейди. Бу ариза текширилгандан сўнг Ғанихонға жазо берилсун деб тегишлик

ерга буйруқ қилинди. Йўқолган нарсалар ҳозиргача топилгани йўқ.

– Мансурхўжа ва Собирхўжа деганларнинг титиш (обиска) вақтида нарсалари йўқолганлиги тўғрисидаги ишлари; ер-сув жанжали, порахўрликдан шикоят ва ҳам Облуқ фуқаросидан бирининг оти аскарлар тарафидан олинганлиги тўғрисидаги ишлар ҳақиқат қилиниб турубдир. Натижаси сўнгра маълум қилинур.

(4-бет)

ҚИШЛОҚЛАРДА

(Ўз мухбирларимиздан)

Тинчлик бошланди

Андижон уезида яшайтурган қишлоқ деҳқонлари ҳозирги зомонда қўрбошилардан шундай безор бўлганларким, ҳеч бўлмайдурган!

Бу нима учун? Бунинг сабаби нима?

Қайси бир қишлоққа қўрбошилар тушсалар, у қишлоқ хароб бўлган. Қишлоқ халқининг моли, мулки, ҳатто жони ҳам қўрбошиларники бўлган. Билганларини қилганлар, истаганча эзганлар, талаганлар, урганлар, ўлдирганлар, сўйганлар...

Сабаб шу. Мана шунинг учун халқ бечоранинг, қишлоқи камбағалнинг қўрбошини кўргали кўзи йўқ.

Қишлоқ халқи учун қуённинг уйи минг тилла бўлган! Кеча-кундуз жон сақлаш қайғусида қолганлар.

Биринчи июндан бошлаб қишлоқларимизга қизил аскарлар чиқа бошлади. Шундан кейин халқ секин-секин жой-жойига келиб, ўрунлашиб, кетманини кўтариб толаға кета бошлади. Аскар бор ерда тинч ҳаёт бошланди.

Босмачиларнинг беркиниб ётқанларини халқ ўзи айтиб бераётibdир. Қизил аскарларимиз яна икки-уч ой қишлоқларда қолсалар, «қўрбошилиқ», «босмачилиқ» каби номларни тарихнинг қалин варақлари орасига кўмуб ташламоқ мумкин.

Ана шул вақтдагина ҳукуматни яхши англамаган қишлоқ халқи, меҳнаткаш деҳқон ўйлайди; ўйлаб-ўйлаб охирда: «Мана ҳукумат, мана иш, яша!» – дейди. Шуни айтдирмак керак.

Ж.Даврониф

Оҳ, тинчлик!

27 нчи июнь

Андижон уези Миробод қишлоғида катта халқ йиғини. Тинчлик бошлангандан бери халқда ажиб бир руҳ бор. Ул руҳни йиғинлардаги турушдан англамоқ мумкин. Халқнинг ул руҳини таржима қилмоқчи бўлсақ, шу биргина оғиз сўз басдир: Оҳ, тинчлик!

Йиғинда халқ кўб эди. Қизил қўшун ва халқ орасида сиёсий ишларни қилиб юргучи ўртоқ Тостонбек ўғли билимсизлик – жаҳолат тўғрисида таъсирлик бир нутқ сўзлади.

Нутқининг охирида халқни янги мактаб очмоққа таклиф қилди. Таклиф, албатта, бир оғиздан қабул қилинди. Эртаси куни жой топилди, бола йиғилди, маориф шўросидан муаллим олинди – болалар ўқумоққа бошладилар.

Шундай қилиб, босмачиларнинг кони бўлган бир ер тинчланиб, мактаб очилди, деҳқон болалари билим ўргана бошладилар.

Босмачи йигитлари ҳар кун қизил қўшунга келиб топширилмоқда. Ҳақиқатни тушунмаганлари бўлса, ҳали ҳам қочиб-писиб юрмақда. Халқнинг умиди шулким, бир ойға қолмасдан ҳама босмачи тугаб, қишлоқ; бечора, эзилган қишлоқ тинчланур.

Халқ тинчликқа кириб келади. Халқ тинчлик бўлаётқанини сезади. Ул тинчликқа шу қадар сувсаганким, Фарғонамиз буткул тинчланмай туруб ҳалиги руҳини ташлай олмас. Халқнинг руҳи, аҳволи кеча-кундуз шуни айтиб туради: Оҳ, тинчлик!

М.Юсуф

БИР НИМАЛАР КЎРСАТАМИЗ

15 нчи августдан бошлаб Маскав шаҳрида бутун Русия қишлоқ хўжалиғи виставкаси (машҳар) очилади. Бу виставкага шўролар Русиясида яшағучи ҳама халқ ва миллатлар ораллашиб, ўзларининг қўлларидан келган барча ҳунар ва ишларини кўрсатадилар. Виставкага ажнабий мамлакатлар ҳам ораллашадилар.

Ўшал виставкада Туркистонимизнинг нималар кўрсатиши тўғрисида виставка қўмитаси томонидан чиқарилатурган «Троктўр» газета-си мана мундай ёзади:

«Виставкада Туркистон жумҳурияти зўр ўрун оладир. Бу виставкада Туркистон ўзининг сунъий суратда суғарилатурған ерларида оғир меҳнат билан бўлатурған деҳқончиликни, сувсиз (адирлиқ) ерларида яна оғир меҳнат билан бўлатурған деҳқончиликни, кўчкинчи элларнинг от-мол боқишини ва ҳам ўтроқ элларнинг маданий равишда от-мол боқишларини кўрсатгусидир. Туркистон мундан бошқа яна ўзининг энг қиймат ва аҳамиятлик бир маданий экини бўлған Амриқо пахтаси билан шоли – гуруч экинларини кўрсатгусидир.

Туркистон ўзининг саноатини ҳам кўрсата оладир. Ҳеч ерда бу қадар тараққий қилмаған боқчачилиқ, узумчилик, сабзачилик ва ипакчилик ишларини ҳам Туркистон яхши кўрсатса бўладир.

Туркистоннинг энг тўла кўрсата турған нарсаси, албатта, қўй-қўзи тарбиясидир. Бу тўғрида Туркистон илгарилари ер юзи давлатлари орасида 5 нчи бўлуб келган эди. Машҳур қорақўл ишларини ҳам Туркистон кўрсатгусидир.

Туркистон ўзининг қишлоқ хўжалиғи саноатини; пахта чиқариш, қўняқ-вина чиқа-

риш, тери ва ичак ҳосилоти олиш ишларини ҳам кўрсатса мумкиндир. Бунинг билан бирга Туркистон жумҳурияти энг бой майда ҳунар (касбчилик) саноатини ҳам кўрсата оладир. Бу саноат Туркистонда бошқа ҳам шўро жумҳуриятларидан ортиқ тараққий қилғандир. Туркистоннинг бу саноат тағида кўрсататурған нарсалари шулардир. Така, ёвмид, ўзбак ва қашқар гиламлари каби ҳар хил гиламлар.

Полос (Шолча) ва кигизлар; газмол қаторига киратурған ҳар хил моллар. Масалан: бўз, без, беқасам, ипак, ипак орқоқ, жун ва ип моллар; мис ва сопол идиш оёқлар (кулоллик); заргарлик, ёғоч йўниш, теридан бўлатурған от абзаллари, сондиқлар, тўн тикиш, арава қилиш, косиблик (ҳар хил оёқ кийимлари), қийматбаҳо нарсалар билан ҳар хил зийнат асбоблари.

ПОЕЗЛАРНИНГ ҚАТНАШИ

Поездлар қатновига доир маълумотлар «Дархон» газетаси 1923 йил 3 июль 3-сонидаги поездлар қатнови ҳақидаги маълумот билан бир хил (Қаранг: «Водийнома» журнали, 2021 йил, 4-сон).

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИДА ФОНД ИШИНИНГ ТАШКИЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

Сарвар Боймирзаев,

Ўзбекистон тарихи давлат музейи илмий ходими

Қадимий ёдгорликлардан топилган топилмалар, осори атиқаларни ўрганиш, сақлаш ва кенг жамоатчиликка намойиш этишда Ўзбекистонда фаолият юритаётган музейлар ичида 350 мингга яқин тарихий осори атиқаларга эга Ўзбекистон тарихи давлат музейи етакчилик қилади. Сабаби, ушбу музейда бизнинг 1 млн йиллик тарихимиз муҳасаммалашган. Ушбу музей бу йил ўзининг 145 йиллигини нишонлади. Қарийб бир ярим асрлик тарихи мобайнида музей кўплаб синовлардан, босқичлардан ўтиб келган. Музей номи, биносининг ўзгариши музей илмий ходимларидан катта масъулият, эҳтиёткорлик ва фидойиликни талаб этган. Сабаби, музей биноларининг ўзгариши экспонатларни асраб-авайлаб бошқа бинога кўчиришни талаб этади. Ўзбекистон тарихи давлат музейи бундай кўчиш жараёнларини бир неча бор ўз бошидан ўтказган. Музейнинг фидойи ходимлари туфайли топилмалар бугунги кунгача етиб келган.

Туркистон ўлкасининг ўзига хос табиати, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, қадимий тарихий ёдгорликлари, ажойиб этнографик материаллари фақат мутахассис олимларнигина эмас, балки Ўрта Осиёга келган рус ҳарбий-маъмурият кишилари ўртасидаги

кўпчилики ҳам қизиқтирар эди. Шунинг учун айрим шахслар қўлида, шунингдек, айрим муассаса ва жамиятлар ихтиёрида минералогия, зоология, археология, нумизматикага оид ажойиб коллекциялар тўплана бошлайди.¹

Бу коллекцияларнинг барчасини бир жойга жамлаш илмий жиҳатдан жуда катта аҳамиятга эга эди. Чунки улар Туркистон ўлкаси ҳақида муайян тизимли билим берар эди. Туркистон ўлкасини текширган олим А.П.Федченко 1869 йилда Тошкентга биринчи марта келгандаёқ бу ерда жамоат музейи очиш лозимлиги тўғрисида айтиб ўтган. Унинг ташаббуси билан 1870 йилда Ҳаваскор табиатшунос, антрополог ва этнографлар жамиятининг Туркистон бўлими ташкил этилади. А.П.Федченко генерал-губернатор К.П.Кауфманга ёзган хисоботида: «Туркистонни муваффақиятли ривожлантириш учун уни яхши билиш керак, бунинг учун эса музей энг яхши воситадир»², – деган эди.

1871 йилда табиатшунос, антрополог ва этнографлар (ОЛЕАЭ) ҳаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлими мажлисида коллек-

¹ Содиқова Н.С., Бураков Ю.Ф. Тарихий ёдгорликлар хазинаси. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1963. – Б.8.

² МДА. Ф. И-1. оп. 16, д 259, л. 10.

цияларни бир жойда тўплаш ва музей ташкил этиш тўғрисидаги масала иккинчи бор кўтарилади. Бўлим секретари А.П.Федченкога бу масала юзасидан аниқ таклифлар тайёрлаш масаласи юклатилади. Ўрта Осиё олимлар жамияти совети ва ОЛЕАЭ Туркистон бўлимининг 1872 йил 5 январда бўлган қўшма мажлиси ҳам Тошкентда музей очиш масаласига бағишланади. Лекин Москвада Бутунроссия политехника кўргазмаси ташкил этилиши тўғрисидаги қарор қабул қилингандан кейин музей ташкил этиш масаласи кун тартибидаги иккинчи масалага айланиб қолади. Асосий эътибор ушбу кўргазмада Туркистон ўлкасига оид бўлимни ташкил этишга қаратилади, экспонатлар кўрсатилаётган пайтда Туркистон ўлкаси тўғрисида маълумотлар бериш А.П.Федченкога топширилади. Аммо 1873 йилда унинг вафот этиши музей ташкил қилинишини янада ортга суриб юборади. 1872 йилнинг январь ойида Ўрта Осиё жамиятлари ва табиатшунослик, антропология ва этнография ҳаваскорлар жамиятининг қўшма мажлиси бўлиб ўтади. Унда А.Л.Кун томонидан Тошкентда доимий музей ташкил этиш зарурлиги тўғрисида айтиб ўтилади.¹

Тошкентда яшовчи бир қатор зиёли кишилар (В.Ф.Ошанин, Н.А.Маев, И.И.Краузе, Д.Й.Южаковлар) 1873 йилда Сирдарё вилояти губернаторига Тошкентда музей ташкил этиш тўғрисида яна мурожаат қиладилар ва бу музейни бир қанча хусусий кишилар қўлида бўлган ва инъом қилинадиган коллекциялар асосида ташкил қилишни таклиф этадилар. Музейни ташкил этиш ташаббусини А.П.Федченко (унинг вафотидан сўнг 1873 йил)нинг дўсти, ипакчилик мактабининг бошлиғи В.Ф.Ошанин ўз қўлига олади ва ўзи бошчилик қилаётган ипакчилик мактабидан бир нечта хонани музей учун ажратиб беради. Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лей-

тенант Н.Головачев 1876 йил 9 январда музейни комплектлаш масаласи бўйича кенгашга Н.А.Маев, В.Ф.Ошанин, А.И.Вилькинс, Д.Ю.Южаков ва И.И.Краузени таклиф қилди. Кенгашда музей ташкил этилганда: а) геология-география; б) ботаника-зоология; д) этнография-археология; е) қишлоқ хўжалиги ва саноат каби бўлимлар бўйича коллекциялар ташкил этишга қарор қилинди.² Шундай қилиб, музей очилиши 1876 йил 12 июлгача сурилиб кетди. Музей жуда тез шаклланди. Кейин у Ҳаваскор табиатшунослар жамиятининг Туркистон бўлими аъзолари комитетига раҳбарлик қилувчи Статистика комитети ихтиёрига ўтказилди. Музей 1877 йилдан бошлаб ана шу комитет раҳбарлигида ишлади. Унинг дастлабки мудирини «Туркестанские ведомости» газетасининг собиқ редактори Н.А.Маев давлат томонидан бино берилмаганлиги сабабли экспозицияларни ўз уйига жойлаштирди ва 1878 йилгача бу ер музей вазифасини бажариб турди. Дастлаб музей таъминоти учун хазинадан 300 сўм миқдорида маблағ ажратилди, бундан ташқари, айрим инсонлар томонидан анча-мунча эҳсонлар тушиб турган. Н.А.Маевнинг ҳисоб-китобларига кўра, музей таъминоти учун йилига 1600 сўм маблағ талаб этилган.³

Музей 1880 йилда расмийлаштирилади.⁴ Лекин бу музей ўша вақтларда музейлар олдига қўйилган талабларга жавоб бера олмас эди. Чунки музей учун зарур бўлган нарсалар тизимли равишда тўпланиб борилмас, унинг экспозициялари тасодифий материаллар билан тўла эди. Расман музейга раҳбарлик қилиш ишлари 5 кишидан иборат махсус музей комитетига топширилган бўлса-да, аслида, музейнинг барча иши генерал-губернатор назоратида эди. Музей 1883 йилда узил-кесил

¹ Луин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX – начало XX в.). – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962. – С.84.

² Луин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX – начало XX в.). – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1962. – С.85.

³ Туркестанские ведомости. 1877. №18.

⁴ Содиқова Н.С., Буряков Ю.Ф. Тарихий ёдгорликлар хазинаси. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1963. – Б.13.

расмийлаштирилди. Бу вақтда халқ кутубхонаси билан бирлаштирилиб, махсус бинога кўчирилган ва унга «Туркистон халқ кутубхонаси ва музейи» деб ном берилган.¹

1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»га кўра Тошкент музейи ва халқ кутубхонаси генерал-губернатор, унинг маҳкамаси, кенгаши ва махсус топшириқ олган мансабдоридан иборат ўлка бош бошқармасига бириктириб берилди. Музейнинг қонун билан расмийлаштирилиши унинг расмий давлат муассасасига айланишида сезиларли роль ўйнади. 1888 йили музей устави ишлаб чиқилиб тасдиқланди. Унда музей ихтисослиги, вазифаси, иш характери белгилаб берилди.² Уставга мувофиқ музейга геология, ботаника, зоология, этнография, археология, нумизматика, саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича материаллар тўплаш ва сақлаш ҳуқуқи берилди. Музей экспозициялари «Омманинг Ўрта Осиё асарлари билан танишуви ва тўпланган материаллари олимлар ўз соҳалари бўйича ўрганишлари учун» очилди.³ Уставнинг бу моддаси музей ташкилотчилари унга илмий-оқартув муассасаси сифатида қараганларидан далолат беради. 1896 йил 3 июлда тўғарак аъзоларининг йиғилишида кутубхона ва музей коллекцияларини сақлаш учун ҳокимиятдан жой сўраш масаласи кўрилади. 1896 йил 25 октябрда Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан «Оқ уй»дан 2 та катта хона ажратилиши тўғрисида қарор чиқарилади.

1898 йилнинг 16 июлида таъсис этилган Махсус комитетга музей ҳам бўйсунар эди. Бироқ орадан олти йил ўтгач, 1904 йилнинг октябрида Махсус комитет тарқатиб юборилиб, музей бевосита маҳкама ҳукмдори ихтиёрига ўтди. 1906 йилнинг 26 августида музей ҳузурида Назорат комитети қайтадан

тузилди. Кутубхона ва музейнинг иш тартиби тасдиқланди ва музей учун ажратилган маблағ бирмунча кўпайтирилди.⁴ Музей ва кутубхона учун бино қуриш масаласи кўтарилди. Янгидан келтирилаётган ноёб коллекция, экспонатлар миқдорининг кўплиги бу ишнинг кечиктириб бўлмаслигини тақозо этар эди.

Маданий меросни сақлаш юзасидан совет ҳукумати ишлаб чиққан қатор тадбирлар тизими археология ёдгорликларини сақлаш ва ўрганишни ҳам ўз ичига олган эди. 1918 йилда РСФСР музей ишлари, қадимий ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш бош комитети ташкил этилди.

1918 йилнинг 1 июлидан эътиборан аввал Халқ кутубхонасининг бир қисми бўлган музей Туркистон халқ университетини ташаббуси билан мустақил муассаса сифатида ажралиб чиқди. Музей ишларини жонлантириш вазифаси Н.А.Зарудний бошлиқ олимлар гуруҳига топширилди. Улар 1918 йилнинг август ойида экспонатларни тизимга солиб, илмий этикеткаларини ишлаб чиқдилар ва сентябрь ойида Туркистон халқ музейи ўз иш фаолиятини бошлади. Янги музейга биринчи марта орнитолог (паррандашунос) Н.А.Зарудний мудир этиб тайинланди. Халқ маорифи комиссарлиги ихтиёрига топширилган бу музей дастлабки йилларда Халқ университети, 1920 йилдан бошлаб эса Давлат университети ҳузурида бўлди ва илмий йўналишлари аниқлаб олинди.

1919 йил 29 августда музейнинг низоми ва дастури тасдиқланди. Туркистон халқ музейи ўлканинг марказий илмий-оқартув муассасаси сифатида таърифланиб, унинг олдига тарих, география, антропология, этнографиядан хабардор қилиш йўли билан халқ оммасига билим бериш, маърифатли қилиш мақсад қилиб қўйилди.⁵

¹ Содиқова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. – Тошкент: Фан, 1975. – С.38.

² Туркестанские ведомости. 1888. №5.

³ ЎзМДА, И-1 фонд, 16-рўйхат, 359-иш, 32-варақ.

⁴ Содиқова Н.С. Маданий ёдгорликлар хазинаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.43.

⁵ ЎзМДА, 34-фонд, 1-рўйхат, 1356-иш, 37 – 38-варақлар.

1919 йилда музейда ишлаган 19 нафар ходимнинг 8 нафари илмий ходим бўлган. Ҳозирги кунда музейда 20 га яқин илмий ходим фаолият юритмоқда. Шундан 3 нафари фан доктори, 5 нафари фан номзоди, 4 нафари фалсафа доктори илмий даражасига эга.

1919 йилнинг февраль ойида шаҳардаги энг яхши бинолардан бири – собиқ Туркистон генерал губернаторининг резиденцияси – Оқ уй музейга берилди. Унда янги экспозициялар яратилиб жойлаштирилди. 1921 йил 20 апрелда Маориф халқ комиссарлиги ягона музейлар тармоғини тузиш ва музей қурилишига раҳбарликни кўпроқ марказлаштириш учун музей ишлари, санъат ҳамда табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш бош кометити – «Главмузей» ҳақидаги низомни тасдиқлади. Унинг зиммасига, ихтисослиги ва аҳамияти қандай бўлишидан қатъи назар, РСФСР ҳудудидаги барча музейлар фаолиятини уюштириш ва йўналтириш вазифаси юкланди. 1921 йил 22 майда Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети Маориф халқ комиссарлиги таркибида Турккомстарис – Музей ишлари ва қадимий ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш комитетини таъсис этиш ҳақидаги низомни тасдиқлади. Унинг зиммасига Туркистон Республикасидаги барча музейларни бирлаштириш ва бошқариш, қадимги ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш ҳамда қайта тиклаш вазифалари юклатилди.¹

ТАССР Халқ Комиссарлари Советининг 1920 йил 31 июлдаги «Турк Республикасидаги айрим шахслар ва жамиятлар ихтиёрида бўлган санъат асарлари ва қадимий ёдгорликларни рўйхатдан ўтказиш, ҳисобга олиш ҳамда қўриқлаш ҳақида»²ги махсус қарори музей органлари зиммасига катта масъулият юкледи. Музейбоп ашёларни аниқлаш мақсадида илмий-бадиий эксперт комиссияси

тузилди. Унинг раиси этиб Турккомстарис музей бўлимининг бошлиғи А.М.Миронов таъинланди.

Қадимги тарих Туркистон музейининг диққат марказида эди. Шунинг учун ҳам музейнинг биринчи экспозицияси тарихий характерга эга эди. 1921 йилга келиб у илгаригидек коллекциялари етарли даражада тизимлаштирилмаган, тарғиб қилиш учун фойдаланиш мумкин бўлмаган кўргазма ҳолида эди. Тарихий бўлим экспозициялари орасида Туркистоннинг ижтимоий тарихи, пролетариатларнинг қаҳрамонона кураши деярли ёритилмаган, инқилобий ҳаракат тарихига оид материаллар қўйилмаган эди.

Археология ишларининг кенг қулоч ёйишида Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг 1921 йил 31 июлдаги Турккомстарисга Туркистон Республикаси ҳудудларида археологик ишларни олиб бориш учун мутлақ ҳуқуқ берувчи қарори муҳим роль ўйнади. Унга кўра археологик материалларнинг илмий ишланмалари 1921 йилда Ўрта Осиё бош музейи сифатида Турккомстарис ихтиёрига ўтказилган музейда тўпланиши белгиланган.³ 1921 – 1924 йилларнинг ўзидаёқ Ўрта Осиё бош музейи бир қатор археологик экспедициялар уюштирди.⁴ Мазкур экспедициялар давомида тўпланган Ўрта Осиё моддий маданияти тарихи бўйича топилмалар Ўрта Осиё бош музейи археология фондини тўлдирди.

ТАССР Халқ Комиссарлари Советининг 1922 йил 13 август қарорида шундай дейилди: «Туркистон Республикаси музейларини ўзига муносиб бинолар билан таъминлаш мақсадида ва бу илмий муассасалар зиммасига юклатилган вазифани ҳеч қандай тўсиқсиз бажариш имкониятини бериш мақсадида Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети қарор қилади: Музей ишлари ҳамда

¹ Содиқова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. – Тошкент: Фан, 1975. – С.58.

² ЎзМДА, 394-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 7-варақ.

³ ЎзМДА, 394-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 5-варақ.

⁴ Ўзбекистон тарихи давлат музейи тўплами. Биринчи қисм. Археология ва нумизматика. XXVI тўплам. – Тошкент, 2020. – Б.39.

қадимий санъат ва табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш комитети (Турккомстарис) ихтиёрига қўйидаги бинолар берилсин: а) Тошкент шаҳридаги собиқ генерал-губернатор уйининг биноси («Оқ уй»), унинг ҳудудидаги барча уйлар, ҳовлисидаги иморатлар ва ҳоказолар билан бирга; б) Князь Николай Константиновичнинг Тошкент шаҳридаги собиқ саройи биноси, унинг ҳудудидаги барча уйлар, ҳовлисидаги, иморатлар ҳамда боғи билан»¹. Ушбу қарорда белгиланган иморатлар ва жойлар барча турдаги солиқлардан озод этилган.

1921 йилнинг охирида музей Турккомстарис ихтиёрига ўтказилди ва унга Ўрта Осиё бош музейи деб ном берилди. Ўша пайтда 9 нафар илмий ходим ва 8 нафар оддий хизматчи ишлаган.

Музейни ташкил қилишда табиий фанлар билан шуғулланувчи мутахассислар алоҳида ўрин тутганлиги учун дастлабки даврда музей асосан фауна ва флорани кўрсатувчи ўлкашунослик музейи бўлган. Бу фикрни қўйидаги ҳолат билан тасдиқлашимиз мумкин. 1924 йилда музейга ташриф буюрган Коминтерннинг* V конгресси иштирокчиси, америкалик Жеймс ўз фикр-мулоҳазаларини шундай ёзиб қолдирган: «Бу музейга келиб, Туркистон флора ва фаунасининг нодир ҳамда бой коллекциясини томоша қилиш мен учун кутилмаган ажойиб воқеа бўлди. Америкалик коммунист учун совет ҳукуматининг кенг халқ оммасига ҳақиқий маърифат берувчи бой фаолияти билан танишишдан кўра олижанобрқ иш йўқ».²

1924 – 1925 йилларда экспозицияларни қайта ташкил этиш ва тартибга солиш учун музей бир неча ойга ёпилади. Натижада 1925 йилда Оқ уйнинг 22 хонасига жойлаштирилган музей экспозицияси икки бўлимга

ажратилади: ушбу бўлимларнинг биринчиси Ўрта Осиёнинг табиатига доир бўлиб, у ер (физик география, динамика, тарихий геология ва палеонтология, минералогия), ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар дунёси бўлимларини ўз ичига олган. Иккинчи бўлим ҳозир ва ўтмишда Ўрта Осиёда инсон деб номланган. Бунда антропология ва этнография, археология ва нумизматика бўлимлари, яъни ўлка тарихини кўрсатувчи материаллар бор эди.

1924 йилда миллий ҳудудий чегараланиш музей фаолиятига ҳам сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатди. 1928 йилда Средазкомстарис тугатилиб, музей Халқ маорифи комиссарлиги ихтиёрига ўтгандан кейин экспозицияларни қайтадан ташкил қилиш авж олди. Музей штати 26 та бўлиб, шундан 14 нафар шахс илмий ходим сифатида фаолият юритган.

1928 йилнинг июнь ойида бу музейга Санъат музейи қўшилди. Бирлашган музей иккита катта бўлим – «Табиат» ва «Инсон ва маданият» бўлимларига ажратилди. Инсон ва маданият бўлими, ўз навбатида, археология ҳамда этнографиядан иборат иккита қисмга ажратилган.

Музей бирмунча вақт Ўрта Осиё табиатшунослик, этнография ва археология бош музейи деб ҳам номланган.

1929 йилда ўша пайтгача мавжуд бўлган барча музейлар бирлаштирилиб, икки муассаса: Ўрта Осиё тарих ва революция тарихи музейи (САМИИР) ва Ўрта Осиё табиат ва ишлаб чиқариш кучлари музейи (САМППС) га ажратилди. Ўрта Осиё тарих ва революция тарихи музейи кенг тарихий-маданий кўринишдаги музейга айланиб, 50 мингдан ортиқроқ ноёб экспонатга эга бўлди. Оқ уй ана шу музейга берилди. Штати 47 та бўлган: шундан 12 нафари илмий ходим, 3 нафари экскурсовод, 5 нафари аспирант эди. Музейда 5 та бўлим – ибтидоий маданият, феодал жамият, колониал бўлим, Ўрта Осиёда революция ва

¹ Туркестанская правда. 1922 г. 26 августа.

² Commentern Internatsional 1919 – 1943-yillarda turli mamlakatlarning kommunistik partiyalarini birlashtirgan, faoliyati davomida razvedka ishlarini ham olib borgan xalqaro tashkilot // wiktionary.org. 08.01.2022. ЎзМДА, 394-фонд, 1-рўйхат, 193-иш, 15-варақ.

фуқаролар уруши бўлими, Европа маданияти бўлими фаолият юритган.¹

1930 йилда Самарқандда ташкил этилган Марказий давлат музейига бир қанча коллекциялар совға қилинди. 1930 йилда Ўзбекистон ССР ҳукумати Самарқанддан Тошкентга кўчиши муносабати билан 7 сентябрда Оқ уй бўшатиб берилди. 1931 йилнинг апрель ойида Туркистон ҳарбий округи Оқ уй рўпарасидаги майдонда жойлашган ҳарбий собор (бутхона)* биносини музейга берди.

Музей раҳбарияти томонидан музей ходимларининг малакасини ошириш масалаларига ҳам бефарқ бўлинмаган. 1930 йилнинг ўзида ходимларнинг малакасини ошириш мақсадида 6 ойлик курс ташкил этилади. Унга дастлаб 25 киши қабул қилинган бўлса, кейинчалик уларнинг сони 40 тага етган. Улар ойига 50 сўм миқдорида стипендия билан таъминланган.²

1933 июнь ойида бўлиб ўтган музей ходимларининг республика конференциясида музейга Халқ маорифи комиссарлиги раҳбарлик қилмаганлиги аниқланган. Шунинг учун Ўрта Осиё тарих ва революция тарихи музейи Ўзбекистон ССР Фанлар академияси куртаги бўлган Фанлар кометитети ихтиёрига топширилди. 1933 йилнинг 1 июнидан бу музейнинг номи ўзгартирилиб, Ўзбекистон марказий тарих ва революция тарихи музейи деб ном берилди.³

1937 йили Ўзбекистон Марказий тарих ва революция тарихи музейи (ЎЗМТРТМ) МТРМга – Марказий тарих-революция музейига айлантирилди. МТРМга 1941 йилдан ЎзССР марказий тарих музейи (МТМ) номи берилган.⁴ 1940 йилда бу музей Ўзбекистон ССР марказий тарих музейига айлантирилди. 1941 йил

ноябрь ойида Навоий музейи билан Санъат музейи Ўзбекистон ССР Тарих музейига қўшиб юборилган.

ЎзССР Фанлар кометитети асосида 1940 йил 9 январда Тошкентда ССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали (ЎзФАН) очилиши⁵ тарих фани, умуман, фан тарихида катта воқеа бўлди. Бу, албатта, Ўзбекистонда тарих фанининг келгуси ривожини таъминлашга ҳам хизмат қилди.

1943 йил 27 сентябрда СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиалини Ўзбекистон ССР ФАга айлантириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида Тарих музейи илмий текшириш ва сиёсий-оқартув ишларини олиб борувчи республикадаги марказий музей сифатида Санъат музейидан ажратилиб, ЎзССР ФА Ўзбекистон халқлари тарихи музейи номи остида Ўзбекистон ССР ФАнинг таркибига киритилди. Янгидан ташкил қилинган ушбу музей олдида ўзбек халқининг қадим замонлардан то ҳозирги кунгача бўлган тарихини кўрсатиш учун кенг кўламда илмий ва экспозиция ишларини амалга ошириш асосий вазифа қилиб қўйилди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети 1966 йили Тошкентда В.И.Ленин музейини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Музейни очиш санаси В.И.Ленин таваллудининг 100 йиллигига мўлжалланган эди. 1970 йилнинг 17 апрелида В.И.Ленин марказий музейининг Тошкент филиали очилиш⁶ маросими бўлиб ўтди.

1967 йилда Ўзбекистон халқлари тарихи музейи «Мамлакатнинг энг яхши музейи» унвонига сазовор бўлди. 1969 йилда Ўзбекистон тарихи музейига ўзбек ёзувчиси, академик М.Т.Ойбек номи берилган.⁷

¹ ЎЗМДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 2236-иш, 25-варақ.

² Бутхона – одам, санам (мажусийларда) ёки бирор нарса тасвирига сифинувчи бутпарастларнинг ибодатхонаси // Википедия интернет сайти. 08.01.2020. ЎЗМДА, 394-фонд, 5-рўйхат, 733-иш, 20-варақ.

³ ЎЗМДА, 94-фонд, 5-рўйхат, 1899-иш, 23-варақ.

⁴ Содиқова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. – Тошкент: Фан, 1975. – С.130.

⁵ Содиқова Н.С. Маданий ёдгорликлар хазинаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.144.

⁶ Совет Ўзбекистони. 1970 йил 18 апрель.

⁷ Ismailov A. The possibility of establishing the academy of sciences in Uzbekistan // Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRRJ). Vol. 9. Issue 9. Sep. (2021). – P.163.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ва Ўзбекистон Халқ демократик партияси Марказий Кенгашининг таклифига асосан В.И.Ленин марказий музейининг Тошкент филиали ва М.Т.Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлар тарихи музейини тугатиб, уларнинг негизида 1992 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузуридаги Ўзбекистон тарихи музейи ташкил этилди. Ушбу қарорга кўра Ўзбекистон тарихи музейи илмий-тадқиқот муассасаси ҳисобланади.¹

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 5 августдаги «Ўзбекистон тарихи давлат музейини ташкил этиш тўғрисида»ги 402-сонли қарорига биноан Фанлар академиясининг Ўзбекистон тарихи музейига Давлат музейи мақоми берилди.² Бугунги кунда ҳам музей шу номда фаолият олиб бормоқда.

Ҳозирга қадар Ўзбекистон тарихи давлат музейига бир қанча машҳур кишилар ташриф буюрган бўлиб, улар музей экспозициясини томоша қилганларидан сўнг «Музей ташрифчиларининг таклиф ва мулоҳазалар китоби»га ўз фикрларини ёзиб қолдирганлар. Шундай фикр-мулоҳазалардан баъзиларини келтириб ўтамыз. СССР Фанлар академиясининг академиги, Ленин мукофоти лауреати И.И.Минс шундай фикр билдирган: «Мен аввал ўзим бўлган тарих музейини мутлақо танимай қолдим: биринчидан, экспозицияси беқиёс бойибди, иккинчидан, бу энг муҳими, ниҳоят, Ўзбекистонни қайта дунёга келтирган, уни илғор социалистик давлатга айлантирган совет даври биринчи бор музейда шундай ёрқин, меҳр билан намоён қилинибдики, буни бошқа бирон музейда кўрмадим. Табриклайман! Ишни айни шу руҳда давом эттираверинг ва шуни унутмангки, Ўзбекистон халқаро тараққиётнинг боришига

фақат ўтмиши билангина эмас, балки бугунги ютуқлари билан ҳам катта таъсир кўрсатади».³

Доғистонлик ёзувчи Расул Ҳамзатов Ўзбекистон халқлари тарих музейга ташриф буюрганда таклиф-мулоҳазалар китобига «Ҳар бир халқнинг тарих музейи барча музейларнинг отасидир. Ўзбек халқи тарих музейи халқ руҳи, характери ва жасорати буюклигининг буюк паспортидир» деган фикрларини ёзиб қолдирган.

Музейнинг салоҳиятини кўрсатиб берувчи омиллардан бири кўргазмалардир. Музей ташкил этилгандан буён бир неча марта кўргазмаларда муносиб иштирок этиб келмоқда. Музей ўз экспонатлари билан иштирок этган кўргазмаларни бевосита икки гуруҳга: маҳаллий ва халқаро кўргазмаларга бўлишимиз мумкин.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон музейларининг халқаро алоқалари ривожланмоқда ва йиллар давомида бутун дунёга ўзбек халқининг бой моддий ва маънавий мероси тарғиб қилинмоқда. Ушбу шарафли вазифани бажаришда юртимизда фаолият юритаётган йирик давлат музейларидан бири бўлган Ўзбекистон тарихи давлат музейининг фаолияти алоҳида этирофга лойиқдир.

Ўзбекистон тарихи давлат музейи ҳам юртимиз ўтмишини, тарихий ёдгорликларни, ноёб археологик топилмаларни жаҳонга танитишда самарали ишларни олиб бораётган музейлардан бири ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихи давлат музейи АҚШ, Германия, Жанубий Корея, Хитой, Россия, Малайзия, Миср, Озарбайжон, Япония, Қозоғистон каби давлатларнинг музейлари билан маданий ва илмий алоқаларни йўлга қўйди. Жумладан, музейнинг Жанубий Корея музейлари билан алоқаси эътиборга молик бўлиб, ушбу мамлакат билан маданий алоқа-

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 21 апрелдаги «Ўзбекистон тарихи музейини ташкил этиш тўғрисида»ги 203-сонли қарори.

² Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 5 августдаги «Ўзбекистон тарихи давлат музейини ташкил этиш тўғрисида»ги 402-сонли қарори.

³ М.Т.Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейининг таклиф-мулоҳазалар китобидан.

лар турли кўргазмаларни ташкил қилиш, тренинглarda иштирок этиш ва Ўзбекистон тарихи давлат музейида болалар учун биринчи махсус «Мўъжизалар оламида» музейининг ташкил этилиши учун хизмат қилди.

Бугунгача Ўзбекистон тарихи давлат музейи ўзининг 145 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтди. Музей ташкил этилган пайтдан 1992 йилгача музей учун мўлжалланган махсус бино йўқ эди. Бундан ташқари, мавжуд бинонинг торлиги сабабли Сан-Луи кўргазмаси учун тайёрланган этнографик коллекциялар музейдан ўрин ололмади. Махсус витриналар сотиб олиш учун музей ходимлари маҳаллий тадбиркорлардан ёрдам сўрашган. Кўпчилик

ҳолларда улардан рад жавобини ҳам олишган. Сўнги 30 йилликда музей ходимлари иштирок этган экспедициялар сезиларли даражада камайиб кетди. Бу даврда музей фонди асосан археологлар ва маҳаллий аҳоли томонидан топширилаётган ашёлар ҳисобига бойитиб келинмоқда. Археология, тарих ва музейшунослик борасидаги халқаро илмий алоқаларни янада ривожлантириш нафақат маънавий ва маданий бойишимизга, балки юртимизнинг жаҳондаги сиёсий обрўси ошишига, туристик имкониятларимиз ортишига ва юртимизга ташриф буюришни хоҳловчи сайёҳлар оқимининг кўпайишига хизмат қилади.

ТАНИҚЛИ ЖАДИДЧИ МАЖИТ ҚОДИРОВНИНГ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА ҲУЖЖАТ ВА МАТЕРИАЛЛАР

Р.Р.Шамситдинов,
тарих фанлари номзоди

Давоми. Боши аввалги сонда

Савол: Ўзингизнинг контрреволюцион, миллатчилик фаолиятингизнинг кейинги даври ҳақида гапириб беринг.

Жавоб: Мен 1920 йилдан сўнг миллатчилик, контрреволюцион (аксилинқилобий) фаолият билан шуғулланмаганман.

Савол: Нотўғри гапиряпсиз. Сиз Коммунистик партия сафида бўла туриб миллатчилик ишларини олиб боришни давом эттиргансиз, чунки бир вақтнинг ўзида аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотида туришни ҳам давом эттиргансиз. Иш юзасидан кўрсатма беринг.

Жавоб: Мен ҳеч қандай миллатчи ташкилотларда турмаганман ва аксилинқилобий ишлар олиб бормаганман.

Савол: Сиз миллатчи, аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотида турмаганмисиз?

Жавоб: Йўқ, мен «Миллий иттиҳод» аъзоси бўлмаганман.

Савол: Нотўғри сўзлаяпсиз, Ўзбекистонда фаолият юритган миллатчи аксилинқилобий ташкилотнинг ҳибсга олинган аъзолари кўрсатмалари билан аниқланишича, сиз ушбу ташкилот аъзосисиз, унинг топшириғига биноан охириги пайтгача қўпоровчилик ишларини олиб боргансиз. Тергов сизга очиқ кўрсатмалар беришингизни тавсия этади.

Жавоб: Ҳа, тан оламан, Ўзбекистонда мавжуд бўлган аксилинқилобий, миллатчи ташкилотга 1923 йили ёлланганман ва унинг раҳбарияти кўрсатмаларига асосан миллатчилик аксилинқилобий ишлар олиб борганман.

Савол: Қачон ва ким томонидан контрреволюцион миллатчилик ташкилотига жалб қилингансиз?

Жавоб: Аввало, аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотига аъзоликка ёлланишимгача бўлган нарсаларга тўхталмоқчиман. Мен 1921 йилнинг охиридан 1923 йилнинг май ойигача Ўрта Осиё университети ишчи факультетида (Ср.Аз.Рабфак) директор бўлиб ишладим. Менга ўхшаб аввалдан миллатчи, жаид, сўл эсерлар партияси аъзоси Ахунов Холмуҳаммад менинг ўринбосарим ва ўқув ишлари бошқарувчиси сифатида ишлаган. 1922 йилнинг охирида Ахунов Эски шаҳар халқ таълими бўлими бошлиғи лавозимига тайинланди. Рабфакдан кетгунича у билан бирга талабаларни миллатчилик ва совет ҳокимиятига нафрат руҳида тарбиялаш мақсадида ўқитувчи сифатида таниқли миллатчи аксилинқилобчилар бўлган Мунавварқори Абдурашидов, Шорасул Зуннун, Эсон Афанди, Ҳусни Ниёзов ва бошқаларни ишга олдик, шунингдек, Рабфакни ижтимоий жиҳатдан ёт унсур бўлган талабалар билан тўлдирдик. 1922 йил давомида ўша пайт Сирдарё обком котиби бўлган Абдулхай Тожиев, Муҳитдин Усмонов, Охунов, Мунаввар

кори Абдурашитов, мен Қодиров ва бошқаларникида тез-тез гаплар уюштирилар эди, у ерда кўплаб миллатчилик йўсинидаги суҳбатлар ва ёшларни миллатчилик руҳида тарбиялаш масалалари муҳокама қилинар эди. 1922 йил кўзининг бир кунида, Абдулҳай Тожиевнингми ёки Муҳитдин Усмоновнинг квартирасидаикин, «гап»га йиғилинди.

1. **Муҳитдин Усмонов** – 1937 йилгача Ишчи маориф иттифоқи марказий президиуми раиси, партия сафидан чиқарилган, ишдан олинган.
2. **Усмонхон Эшонхўжаев** – ҳозир қаердалигини билмайман.
3. **Ҳабибулла Арифханов** – Кўспромсоюзда иқтисодчи бўлиб ишлайди.
4. **Мунавварқори Абдурашидов** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
5. **Абдулҳай Тожиев** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
6. **Холмуҳаммад Ахунов** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
7. **Шокиржон Раҳимий** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
8. **Толибжон Мусабаев** – НКВД томонидан ҳибсга олинган, 1927 – 1928 йилларда Сазлагерда бўлган.
9. **Муҳаммаджон Раҳимий** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
10. **Маннон Рамзий** – ҳибсга олинган ва бадарға қилинган.
11. **Ҳамид Аъламов** – қаердалигини билмайман.
12. **Зуфар Носирий** – қаердалигини билмайман.
13. **Ҳамидхонов Ғанихон** – НКВД томонидан ҳибсга олинган.
14. **Собиржон Раҳимий** – Тошкентда ўқитувчи бўлиб ишлаган.
15. **Мен – Қодиров Мажит** ва яна филиалнинг бир қанча аъзолари, фамилияларини эслай олмайман.

Бу «гап» йиғилиши «Нашри маориф» жамиятини ташкил қилишга бағишланган бўлиб, маориф масалаларини кўришни кўзда тутган. Бундай жамият ташкил этиш масаласи бўйича

йиғилишда Усмонхон Эшонхўжаев сўзга чиқди, ўзининг очиқ аксилинқилобий, миллатчилик руҳидаги нутқида қатнашчиларни ўзбек зиёлиларининг ёрқин намояндалари сифатида бу жамиятни ташкил қилишда иштирок этишга чақирди. Бу жамият Туркистонда маданий қурилишни ва ўз миллатининг маорифини бошқариши зарурлигини айтди. Эшонхўжаев: «Барча қатнашаётганлар жамият ишига фаол киришиши керак ва шу тариқа ўзбек зиёлилари яқин орада ўз миллати олдидаги бурчларини адо этадилар, мазлум ўзбек миллатининг большевиклар истибдодидан тезроқ халос бўлишига эришадилар», – деди. Сўзининг охирида Эшонхўжаев очиқчасига айтдики: «Биз, ўзбек зиёлилари, бу маданий жамиятни ташкил этиб, барчани большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши фаол курашга жалб этишимиз зарур бўлади». Юқорида айтганимдек, Средазрабфакда ишлашим жараёнида талабаларни миллатчилик ва совет ҳокимиятига нафрат руҳида тарбиялаш борасида иш олиб бордим. Худди шундай ишни бошқалар ҳам олиб борган. Туркистон Республикаси маориф халқ комиссари бўлган Эшонхўжаев 1923 йилнинг апрель ойида мени чақириб, ўз кабинетида (*иш хонасида*) яккама-якка холда мени «Миллий иттиҳод» контрреволюцион, миллатчилик ташкилотига ёллади.

Суҳбат чоғида Эшонхўжаев менга Рабфак директорлиги ўрнига Ўзбек маориф институти директори лавозимига тайинлашимни айтди, чунки у ерда иш ёмон ахволда эканлиги ва ҳолатни изга туширишим зарурлигини таъкидлади. Эшонхўжаевнинг менга айтишича, большевиклар Туркистон ва ундаги халқларнинг маданий равнақи ҳақида умуман қайғуришмайди, рус чоризмидек большевиклар ҳам Туркистонни ўзларининг мустамлакаси, ўзининг саноати учун хомашё базаси сифатида кўришади. Улар бизга ҳеч қандай ёрдам бермаган ҳолда аҳолимизни эксплуатация қилишмоқда, бойликларимизни Россияга олиб кетишмоқда.

Эшонхўжаев давом этиб шуни айтди: ««Нашри маориф» жамияти Туркистонда

«Миллий иттиҳод» миллатчилик ташкилотининг шубҳасидир. Бу ташкилот совет ҳокимияти билан курашиш учун ташкил қилинган, бизнинг ташкилотларимиз ўз олдига Туркистонда совет ҳокимиятини ағдариш ва унинг ҳудудида миллий буржуа-демократик давлат қуришни мақсад қилиб қўйган». «Бизнинг вазифамиз совет ҳокимияти билан кураш учун кадрлар тайёрлаш», – деди менга Эшонхўжаев. «Шунинг учун ёшларни миллий руҳда, совет ҳокимиятига нафрат ва ўз миллатига муҳаббат руҳида тарбиялашимиз зарур. Биз бунга фақат бутун зиёлилар, барча мусулмонларни курашга бирлаштирганимиздагина эриша оламиз. Барча ўқув даргоҳларига ва маданий-маънавий ташкилотларга ўзимизнинг одамларни қўйиб чиқишимиз керак». Мен миллийлик кайфиятида бўлганлигим учун унинг фикрларини маъқулладим, «Миллий иттиҳод» миллатчи, аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлишга ва унинг топшириқларини бажаришга розилик билдирдим. «Сен Ўзбекистон маориф институти (Узинпрос) директори лавозимига тайинланасан, у ерда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг бошланғич бўлагини ташкил этиб, талабалар орасида миллий ишларни олиб борасан», – деди У.Эшонхўжаев.

Мен унга барча топшириқларни бажаришга тайёрлигимни яна бир бор тасдиқладим. Ўша заҳотиёқ Узинпрос директори этиб тайинландим.

Савол: Сиз очик жавоблардан қочишни давом эттиряпсиз. Сизнинг контрреволюцион фаолиятингизда узилиш бўлмаган.

Жавоб: Йўқ, мен очик жавоблардан қочмаяпман ва тўғри кўрсатмалар бермоқчиман.

Савол: Сизнинг ташкилотингиз қандай амалий контрреволюцион иш олиб борган?

Жавоб: Ташкилот томонидан Ўзбекистонда социалистик қурилишнинг ўсишини онгли равишда тўхтатиш мақсадида Ўзбекистонда халқ маорифи ва маданий қурилиш соҳасида фаол қўпоровчилик ишлари олиб борилган. Ўзининг қўпоровчилик ишлари амалга оширилишини енгиллаштириш мақсадида таш-

килот охирги пайтгача Ўзбекистон маориф халқ комиссарлиги раҳбариятини қўлга олиш борасида фаол иш олиб борган. Раҳбар лавозимлардаги ташкилот аъзолари партия ва совет ҳокимиятининг синфий сиёсат йўлини бузишган, ўқув муассасаларини ижтимоий ёт унсурлар ва зарарли элементлар билан тўлдиришган. Бундайлар ўқитувчилар, маъмурий-хўжалик ходимлари, шунингдек, талабалар орасида ҳам бор эди. Камбағалларга ўқув даргоҳларига киришига турли тўсиқлар қўйилган. Совет ҳокимиятидан норозиликни ошириш мақсадида, давлат томонидан махсус ажратилган маблағлар мавжудлигига қарамай, талабаларга, айниқса, муҳтожларга атайин моддий ёрдам кўрсатилмаган. Бундан ташқари, қўпоровчилик ишларини амалга ошириш мақсадида ўзларига ишончли ёшлардан раҳбар кадрларни тайёрлаш бўйича қарор қабул қилинган. Бунинг учун совет таъсиридан ажратиш, ҳимоя қилиш мақсадида ёшларни гуруҳ-гуруҳ қилиб Германия ва Туркияга ўқишга юбориш ҳамда ўқишни тамомлаб қайтгач, Ўзбекистонда аксилинқилобий қўпоровчилик ишларини амалга ошириши кўзланган. Шахсан мен маориф соҳасидаги ишлардан воқифман, аммо ташкилот томонидан зарарли ишлар бошқа соҳаларда ҳам олиб борилган.

Савол: Контрреволюцион, миллатчи ташкилот аъзоси сифатида шахсан сиз қандай иш олиб боргансиз?

Жавоб: Мен аксилинқилобий, миллатчи ташкилот аъзоси сифатида қуйидаги ишларни амалга оширганман. Ташкилот аъзоларининг норасмий антисовет йиғилишлари бўлган «гаплар»нинг доимий қатнашчиси эдим. У ерда совет ҳокимиятига қарши кураш ва ташкилот аъзоларининг иши юзасидан масалалар муҳокама қилинар эди.

Ташкилот топшириғига биноан 1923 ва 1924 йилларда Ўзбекистон маориф институтида «Миллий иттиҳод»нинг бўлинмасини ташкил қилдим, унга комсомол ташкилоти котиби Абдуллаев Х. (талаба) ва талабалар Ғулом Бобожонов, Ҳабибулла Яқубов, Хайрулла Султонов, Носир Саидов, Олимқори Усмонов, Боис

Қориев ва Собир Қодировларни ёлладим. Ёллаш жараёнида уларнинг барчасига ташкилот мавжудлиги, унинг мақсадлари ва вазифалари тўғрисида, совет ҳокимиятини ағдарилш ва буржуа-миллий давлат барпо этиш зарурлиги ҳақида тушунтирдим. Улар орқали талабалар орасида советларга қарши кураш, миллатчилик ишларини олиб бордим. Маориф институтидан кетганимдан сўнг бўлинма катталашиб кетгани менга маълум. Унинг раҳбариятида Абдуллаев, Боис Қориев, Ғулом Бобожоновлар қолган. Маориф институтида ишлаганимда директорлигимдан фойдаланган ҳолда талабалар ва ўқитувчилар таркибини ижтимоий ёт унсурлар билан тўлдирдим. 1927 – 1928 йилларда «Миллий иттиҳод» лидерларидан (*раҳбарларидан*) пахтачилик мактаби бошлиғи, педагог Саъдулла Турсунхўжаевнинг топшириғига асосан ишлардим. Турсунхўжаев мени ишга юбораётиб шундай деган: «Сен у ерда талабалар орасида миллатчилик ишларини кенгайтиришинг керак, унинг учун ташкилотимизга бир неча кишини ёллашинг зарур, бундан ташқари, миллатчилар сафидан ўзингга қарашли кишилардан педагог сифатида ишга қабул қилишинг керак. Русларни сиқиб чиқариш лозим ва мактаб ҳамда ФЗУларни миллатчилар билан, асосан ижтимоий ёт унсурлар ва миллатчилар фарзандлари билан тўлдириш ва ташкилотга кадрлар тайёрлаш мақсадида уларни миллий руҳда табиёлаш керак». Мен унинг топшириғини бажардим. Шахсан қуйидаги талабаларни ишхонамда ташкилотга ёллаганман: Жаҳонгиров – ўшанда партия бошланғич ташкилоти котиби, ҳозирда Фарғона водийсида пахта бошқармаси соҳасида ишлайди ва Абдурашитов, у ҳам қаердадир Хоразм округида пахта соҳасида ишлайди. Ҳар бирини алоҳида ёллаган ҳолда, уларга ташкилот ҳақида, унинг мақсад ва вазифалари тўғрисида тушунча бердим. Уларга талабаларга миллатчилик руҳида ишлов бериш ва уларни ташкилотга жалб этишни вазифа қилиб бердим. Бундан ташқари, мен миллатчи педагог сифатида ташкилот аъзолари Қаям Рамазон (НКВД томонидан ҳибсга олинган) ва Шорасул

Зуннунни (ҳибсга олинган, сургунга ҳукм чиқарилган) ишга қабул қилдим. Шахсан ўзим ва юқорида кўрсатилганлар билан талабаларни миллий руҳда табиёладим. Рус студентларини сиқиб чиқардим, уларнинг ўрнига асосан ижтимоий ёт миллатчилардан олдим. Турсунхўжаев 1928 йили Ленинград давлат университетининг (ЛГУ) этнография факультетини тамомлаб Ленинграддан келган, ҳибсга олинган, халқ душмани Шоикром Шоиноғомовни (Рустам Иноғомовнинг амакиваччаси) менга ўринбосар сифатида юборди. Мен уни ташкилот аъзолари ва барча одамлар билан таништиришим зарурлиги тўғрисида огоҳлантирилдим. Бошқа ишга ўтишдан аввал уни ташкилот аъзоси сифатида Жаҳонгиров ва Абдурашидов билан боғладим, шунингдек, Рамазон ва Зуннун билан ҳам. У ташкилот топшириғига биноан ишни бошлади. Айтишим керакки, бизнинг ташкилотимиз шароитдан келиб чиқиб иш олиб борган ва мавжуд шароитга мослашган ҳолда иш тактикасини ўзгартириб турган. 1925 – 1926 йилларда ташкилот номи «Миллий истиқлол»га ўзгартирилган ва Ўзбекистонда унинг раҳбарлари сифатида қуйидагилар саҳнага чиқишган: Акмал Икромов (у пайтда ЎзССР КП (б) МК котиби), Маннон Рамзий (у пайтда Ўзбекистон маориф халқ комиссари), Файзулла Хўжаев (у пайтда ХКС раиси), Боту (у пайтда МК Нашриёт бўлими бошлиғи ўринбосари), Абдулхай Тожиев (у пайтда ЎзССР КП (б) МК ОПО бошлиғи).

1928 йили Маннон Рамзий топшириғига асосан Тошкентда ўзбек ишчи факультети (Рабфак)ни ташкил қилдим, у пайт марказ Самарқандда эди. Таниқли миллатчи Тошмуҳаммаднинг ўғли Юсуп Тохиров ўқув ишлари бўйича бошлиқ этиб тайинланди. Тохиров атайин Самарқандга борган. Самарқанддан қайтаётиб менга қуйидагиларни айтди: «Мен Боту ва Рамзий олдида бўлдим, улар «Миллий истиқлол» ташкилоти аъзоси сифатида сиз билан боғланишимни, биргалиқда талабалар орасида миллатчилик ишларини амалга ошириш, уларни совет ҳокимиятига нафрат руҳида тарбиялашимиз ва ташкилот учун кадрлар

тайёрлашимизни айтишди». Мен унга ташкилотнинг барча топшириқларини аввалгидек бир текисда амалга оширишимни билдирдим. Биз Тохиров билан бирга миллий қўпоровчилик ҳаракатларини олиб боришга киришдик. Рабфакка талабалар қабул қилишда атайин меҳнаткашларнинг болаларига турли тўсиқлар қилиб, ижтимоий ёт унсурлар ва миллатчиларни осонликча қабул қилдик. Миллатчи ўқитувчиларни танлаб олдик: Қаюм Рамазон, Хатиб Зода, Содиков ва бошқалар, улар ўқитиш давомида миллатчилик кўрсатмаларини синфларга олиб киришди ва талабаларни миллатчилик, советларга қарши руҳда тарбиялашди. Ишларни осонлаштириш мақсадида шахсан мен бой ўғли бўлган талаба Тилла Хўжаевни «Миллий истиқлол» ташкилотига ёлладим, уни партия бошланғич ташкилоти котиби этиб тайинладим. Тилла Хўжаев Тошкент ёнидаги Зангиотадан бўлиб, ҳозир қаердалигини билмайман. У мен ва Таиров билан бирга ташкилот ишида фаол қатнашган.

Менинг олдимга Рабфакка Самарқанддан 1928 йилнинг турли пайтларида Абдулхай Тожиев, Маннон Рамзий ва Боту келишди, ташкилотдаги ишлар юзасидан суҳбатлашдик, улар менинг миллий масала бўйича ишларимдан қониқиш хосил қилишди ва аксилинқилобий йўсиндаги топшириқлар беришди.

Мен 1930 йили партия сафидан чиқарилганимдан сўнг ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсларида ишладим. У ерга мени курслар директори, Акмал Икромов томонидан қўйилган Баҳром Азимов (Тошкентда туғилган, бой оиладан, Самарқанд кўчаси 33-34-уйда яшайди, ҳозирда Чирчиққурилиш курслари бошлиғи) қабул қилди. «Мен сени ўзимнинг одамим сифатида билганим учун қабул қиламан, сен ҳақингда менга Акмал Икромов гапирган, ўқитувчиларни биргаликда миллатчилик руҳида тарбиялаймиз», – деди Азимов. Унинг топшириғига биноан мен она тили ва адабиёти дарсларини ўтиш жараёнида миллатчилик руҳида тарбиялаш мақсадида ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсларига буржуа-миллатчилик, советларга қарши ғояларни олиб кирдим.

1931 – 1933 йилларда Промакадемияда (Саноат академиясида) она тили ўқитувчиси бўлиб ишладим. Талаба Аҳмад Азимов (ҳозирда Енгил саноат халқ комиссарлигида (Наркомлегпром) ишлайди) партбюро котиби эди. Азимов Икромовнинг одами эканлигини билган ҳолда у билан яқинлашдим. 1932 йилнинг баҳорида маданият боғида Азимов билан гаплашганман. Суҳбат чоғида мавжуд тузумдан норозилигимни билдирганман, ўз навбатида, Азимов ҳам Саъдулла Қосимовнинг отилиши, Маннон Рамзийнинг ҳибсга олиниши ва сургун қилинишини таъкидлаб, уларни (большевиклар, совет ҳокимияти – Р.Ш.) онгли равишда ўзбек миллатининг энг яхши вакилларини йўқ қилишда айблаб, совет ҳокимиятидан норозилигини изҳор қилди. Шу йўсинда биз яқинлашиб қолдик ва мен унга Промакадемия талабалари орасида фаол ишларни олиб боришни таклиф қилдим. Чунки бу республиканинг келажакдаги раҳбар ходимлари бўлганлиги учун уларни миллий руҳда тарбиялаш керак эди. Азимов миллатчилик ишларини олиб борарди ва унинг атрофида Шоабдурашулов, Ғулом Хўжаев, Болтабоев ва бошқалар тўпланишарди. Мен у орқали шу талабалар билан танишдим ва улар билан миллатчилик характерида гаплашдим.

Суҳбатдан улар Азимов бошчилигидаги миллатчиларнинг террорчилик гуруҳига мансуб эканлиги маълум бўлди. Бу уларнинг Сталинга нисбатан террорчилик ниятлари ҳақида гаплашганларидан менга аён бўлди.

Мен бундай террорчилик гуруҳи мавжудлиги тўғрисида НКВДга маълум қилдим, чунки НКВДнинг ўзи ҳам бу гуруҳни фош этиши мумкинлиги ва мен ҳам террорчилик гуруҳи аъзоси сифатида ҳибсга олинишим мумкинлигидан хавфсираган эдим, қолаверса, мен улар бўйича топшириқ олган эдим.

Мен бундай террорчилик гуруҳи мавжудлигини НКВДга айтишдан қўрқмаганман. Ушбу талабаларни ҳибсга олган тақдирда улар ташкилот аъзоси сифатида мени фош этиши ёки ташкилот фаолиятини бутунлай очиб ташлаши мумкин бўлишига ҳам қарамаганман, чун-

ки ташкилот аъзоси сифатида мен фақат Азимов билан гаплашганман, унинг Икромовнинг одами эканлигини ва у Азимовнинг ҳибсга олинишига йўл қўймаслигини билардим, амалда шундай ҳам бўлди. Уларнинг барчаси 1933 йили ҳибсга олинди. Азимовни ҳибсга олинишдан сақлаш мақсадида Икромов уни академиядан чақириб олди. Террористлар билан алоқаси бор деб мени ҳам академиядан ҳайдашди.

Шундан сўнг мен турли ўқув муассасаларида ишладим: ОТМ (*олий таълим муассаси*)га кириш учун тайёрлов курслари, фақат циньзянликлар (*уйғуристонликлар* – Р.Ш.) ўқиган САГУ ҳуқуқ факультети, Нашр техникуми, Молотов номидаги мактаб, кейин давлат ташкилотлари: УНХУ, Осоавихим, Темир йўл бошқармаси ва бошқаларда ҳибсга олинганимга қадар ўқитиш жараёнига миллатчилик, советларга қарши ғояларни олиб кирдим. САГУнинг ҳуқуқ факультетида ишлаганимда циньзянлик талабалар – Муҳаммад Абдурахмонов ва Ғофуровлар билан яқин алоқада бўлдим, улар Циньзянда яшовчи деярли барча ўзбек муҳожирларини билишар ва улар ҳақида менга гапириб беришган эди.

Савол: Хорижда бўлганмисиз?

Жавоб: Ҳа, 1925 йили Ўзбекистон ҳукумати томонидан Парижга (Франция) хизмат сафарига юборилганман. У ерга Париж кўргазмасининг СССР павильони ўзбек санъати бурчагини жиҳозлаш учун жўнатилганман.

Савол: Германияда бўлмаганмисиз?

Жавоб: Мен ўша пайтда Германияда, Берлинда ўқишда бўлган ўзбек талабаларининг турмуши ва ўқиши билан танишиш учун йўлда (Парижга кетиш йўлида – Р.Ш.) Берлинда бир неча кунга тўхтаганман.

Савол: Парижга кетиш олдидан ташкилотдан советларга қарши ишлар бўйича қандай топшириқлар олдингиз?

Жавоб: Мени хизмат сафари билан хорижга юбориш қуйидагича бўлган: 1925 йили Комтарис раиси ўринбосари бўлиб ишлаганман. 1925 йилнинг февраль ойида мени Ўзбекистон наркомпроси (маориф халқ комиссари) Раҳим Иноғомов ҳузурига чақирди ва ўзининг иш-

хонасида яккама-якка қолганимизда шундай деди: «Сенинг ташкилот аъзоси эканлигинг менга ташкилот раҳбарларидан маълум, Ўзбекистонни СССР таркибидан тезроқ чиқариш ва унинг ҳудудида буржуа-миллий давлат қуриш мақсадида ташкилот ишларини фаоллаштириш зарурлигини билишинг керак. Бунинг учун бизга кадрлар зарур, хабаринг бўлганидек, биз ташкилотга керак бўлган ҳақиқий кадрларни тайёрлаш, ёшларни совет таъсиридан ажратиш мақсадида кўплаб ёшларимизни Германияга ўқишга юборганмиз. Берлинда ташкилотимизнинг филиали бор, ўзбек талабаларининг барчасини Олимжон Идрисий раҳбарлигидаги «Озод Туркистон» ташкилоти бирлаштиради. Унинг ўзи хориждаги барча мусулмон муҳожирлар билан алоқа боғлайди. Ташкилот буйруғига асосан мен сени Париж кўргазмасининг СССР павильони ўзбек санъати бурчагини жиҳозлаш учун жўнатаман. Бу расмий сафар, ундан Идрисий билан алоқа ўрнатиш учун фойдаланиш зарур. Сен Парижга кетаётган албатта Берлинда тўхтаб ўтишинг керак. У ерда «Озод Туркистон» раҳбари Олимжон Идрисий билан учрашиб, унга қуйидаги топширигимизни оғзаки тарзда етказишинг зарур: «Барча талабаларни Ўзбекистонга қайтариш мақсадида Наркомпрос вакили Меерзон расман Берлинга жўнади. Идрисий бизнинг ишимизда бўш, шижоати паст, келгусида Совет Иттифоқида кўпорувчилик ишларини амалга оширишда фойдаси тегишига умид йўқ барча талабаларни ажратсин, ўшаларни Меерзон талабига асосан Ўзбекистонга қайтарсин, энг яхшиларини эса Берлинда сақласин ва ҳозир уларни ҳеч ҳам Ўзбекистонга юбормасин. У ерда, Берлинда улар орасида советларга қарши фаол ишлар олиб бориш, уларни миллий руҳда, совет тузумига нафрат руҳида, немис йўналиши руҳида тарбиялаш зарур. Бу ишларни қилишдан мақсад улардан келажақда совет ҳокимиятини ағдаришда ва буржуа-миллий давлатимизни қуришда зарур бўлган давлат арбобларини етиштириб чиқаришдир. Тўнтаришгача СССРда фаол кўпорувчилик ишларини олиб бориши мумкин. Шу би-

лан бирга, Берлиндаги бизнинг муҳожирлар аҳволини ҳам ўрганишлар». Мен сафарга боришга ва топшириқларни бажаришга розилик билдирдим. Шунда Иноғомов кетиш олдидан мени Файзулла Хўжаев (ташкilotнинг раҳбарларидан бири, ўша пайт ЎзССР СНК раиси) билан учраштиришини, у бу топшириқни тасдиқлаши ва талабаларни Берлиндан жўнатиш бўйича буйруқ беришини айтди. 1925 йилнинг 25 мартларида мен «Регина» меҳмонхонасига чақирилдим, у ерда Файзулла Хўжаев бор эди. У Иноғомов томонидан менга берилган топшириқларни тасдиқлаб, ташкilot ишончини оқлашим ва топшириқни бажаришим тўғрисида мени огоҳлантирди. Сўнгра Файзулла Хўжаев менга талабаларни жўнатиш бўйича расмий кўрсатма берди. Мен уни барчаси аниқ бажарилади деб ишонтирдим. Бир неча кундан кейин Москвага жўнадим, у ерда виза олишим керак эди. У ерда 3 ой бўлдим ва фақат 1925 йилнинг июль ойида Берлин орқали Парижга жўнаб кетдим.

Савол: Мен гапингизни бўламан. Сиз қачон ОГПУ органлари томонидан агентура ишларига ёллангансиз?

Жавоб: Хорижга чиқишимдан аввал, 1925 йилнинг 5 майида Москва шаҳрида агентура ишлари учун ОГПУ органлари томонидан ёлланганман.

Савол: Сиз айнан хорижга чишингиз сабабли совет ҳокимияти душманларининг аксилинқилобий фаолиятини аниқлаш учун ёллангансиз. Аксилинқилобий ташкilot аъзоси эканлигингиз ва ундан аксилинқилобий муҳожирлар бўйича топшириқ олганлигингиз ҳақида айтганмисиз?

Жавоб: Йўқ, мен буларнинг ҳаммасини яширганман.

Савол: Демак, сизнинг ОГПУ-НКВД агенти сифатида иккиюзламачилигингиз шу ердан бошланган?

Жавоб: Ҳа, мен ишимнинг энг бошидан ОГПУ-НКВД агенти сифатида иккиюзламачи бўлганман.

Савол: Сиз аксилинқилобий ташкilotнинг топшириқларини қандай бажаргансиз?

Жавоб: Мен Берлинда 7 кун бўлдим, Олимжон Идрисийникида тўхтадим, унга Иноғомов ва Файзулла Хўжаевнинг кўрсатмаларини етказдим. Идрисий кўрсатмаларни қабул қилиб, Париждан ортга қайтишимга мен билан Ўзбекистонга кетадиган талабаларнинг бир қисмини тайёрлаб қўйишини айтди. Идрисий менга ташкilotни кадрлар билан тўлдириш, Берлиндан Ўзбекистонга жўнатилганлар ўрнига ташкilot ишига содиқ, мусулмон миллатига мансуб ёшларни аниқлаш ва унга Берлинга жўнатиш зарурлигини айтди. Берлиндаги «Озод Туркистон» ташкilotи раҳбарияти билан бирга у уларга керакли тарбия бериши ва улардан совет ҳокимияти билан курашда кучли кадрлар тайёрлаши мумкинлигини билдирди. Ўзбекистондан Берлинга қайтарилаётганлар бўшроқ бўлсалар-да, СССРда қўпоровчилик ишларини олиб боришга етарли даражада тайёрланганлиги туфайли ташкilot улардан бу йўналишда фойдаланиши мумкин, улар Туркия, Гельсинфорс ва Берлиндаги муҳожирлар билан яқин алоқада бўлган. Масалан, Усмон Тўқумбаев, Гельсинфорсдан махсус келган Ҳасан Назирий ва бошқалар. Суҳбатларимиз давомида Идрисий Германияни мақтади, мени Берлин атрофига – Штрелиц ва Потсдамга олиб борди. Талабалар билан бўлган шахсий суҳбатларимдан шунга иқрор бўлдимки, улар миллатчилик руҳида яхши тарбияланган, совет ҳокимиятига душманлик кайфиятида, улардан миллатчилик, аксилинқилобий ташкilotга яхши кадрлар етишиб чиқмоқда. Тоҳир Шокиров квартирасида йиғилдик: Аҳмад Шуқурий – қайтмаган, Солиҳ Муҳамедов, Жаббор Саттор – НКВД ҳибсга олган, Тўлаган Мўминов – НКВД ҳибсга олган ва мен – Қодиров Мажит. Суҳбат жараёнида барча талабалар советларга қарши очиқ фикрлар билдиришди, шунда мен уларнинг совет ҳокимиятига қанчалар душман кайфиятида эканлигига иқрор бўлдим. Тўлаган Мўминовнинг айтишича, ўзбек ёшлари фақат Совет Иттифоқидан ташқарида етарли даражада тўлиқ таълим олиши мумкин, масалан, Германияда. Мен талабаларнинг бундай кайфия-

ти ва Идрисий олиб борган ишлардан қониқиш ҳосил қилдим. Париждан қайтишда яна Берлинда тўхтадим. У ерда Идрисий 9 нафар талабани менга қўшиб берди. Улар қўйидагилар эди: Кивам Керамов – НКВД ҳибсга олган, Акбар Асқаров – ҳозир қаердалигини билмайман ва бошқалар – уларнинг фамилияларини эслаш олмайман. Идрисий менга янги талабаларни юбориш бўйича Файзулла Хўжаев учун хат берди. Тошкентга келибоқ Иноғомовга барча хабарларни етказдим ва Идрисийнинг Файзулла Хўжаевга аталган хатини бердим. Менинг маълумотларимдан ва ташкилот топшириқларини бажарганимдан Иноғомов жуда катта қониқиш ҳосил қилди. Бу ҳақида мен ташкилот аъзоси, устозим Носир Саидов (ўша пайтда Главпрофобр бошлиғи) билан ҳам гаплашдим.

Савол: Белоэмигрант (*Оқ муҳожир*) Мустафо Чўқаев билан Париждаги учрашувларингиз ҳақида гапириб беринг.

Жавоб: Берлинда бўлганимдаёқ мен таниқли миллатчи, собиқ Қўқон автономияси министри, оқ муҳожир Мустафо Чўқаевнинг Берлинда ўқиётган ўзбек талабалари билан алоқаси борлигини ва «Озод Туркистон» аксилинқилобий ташкилотининг раҳбарларидан бири эканлигини билардим. Бу ҳақида менга Идрисий айтган эди, шунингдек, Чўқаев билан Парижда ўзига қарашли ресторанда учрашим мумкинлигини айтган. Парижга келиб, Идрисий айтган ресторанда Мустафо Чўқаев билан учрашдим, у мени жуда хурсандчилик билан кутиб олди (мен унга Идрисийнинг саломини етказдим). Ўзаро суҳбатимиз чоғида у мендан Ўзбекистон тўғрисида атрофлича суриштирди, «Миллий иттиҳод» ташкилоти тўғрисида қизиқди. Ташкилот бўш ишляпти, «Миллий иттиҳод» ишини кучайтириш керак деб мени койиди. Шахсан Чўқаевнинг ўзи «Озод Туркистон» ташкилоти ишида Идрисийга ёрдам бераётгани, шу мақсадда атайин тез-тез Берлинга бораётгани, Берлиндаги талабаларни совет ҳокимиятига нафрат руҳида тайёрлашга астойдил ҳаракат қилаётгани, кейин уларни «Миллий иттиҳод» ташкило-

ти ишига ёрдам учун Ўзбекистонга юбориши мумкинлигини айтди. Улар Ўзбекистонда совет ҳокимиятини қудратига путур етказишда, Ўзбекистонни СССР таркибидан чиқаришда ва унинг ҳудудида буржуа-миллий давлат қуришда яхши қўпоровчилик ишларини олиб боришади. Чўқаев берлинлик талабаларимиздан Саид Алихўжаев ва Аҳмад Шукуровни «Озод Туркистон»нинг жуда фаол қатнашчилари сифатида мақтади.

Мендан Ўзбекистондаги аҳвол, Ўрта Осиё республикаларида миллий чегараланишнинг амалга оширилиши тўғрисидаги маълумотларни олган Мустафо Чўқаев Москва Ўрта Осиёга мустамлака сифатида қараши ва ташкилот ишини кучайтириш кераклигини айтди. Мен унинг сўзларини маъқуладим ва Ўзбекистонга борганимда унинг сўзлари ва тилаklarини ташкилот раҳбарларига етказишимни айтдим.

Қайтиб келганимда Мустафо Чўқаев билан учрашувимиз ва унинг ташкилот ишларини кучайтириш бўйича тилаklари тўғрисида Иноғомовга маълумот бердим.

Савол: Шундай қилиб, 1925 йилнинг 5 майидан ҳибсга олингунга қадар ОГПУ-НКВД агенти сифатида ишлаган даврда иккиюзламачи бўлгансиз?

Жавоб: Ҳа, қанчалик оғир бўлмасин, лекин тан олишим керак, ОГПУ-НКВД агенти сифатидаги бутун фаолиятимда иккиюзламачилик қилганман.

Савол: ОГПУ-НКВД агенти сифатида иш фаолиятингиз давомида, айниқса, Промакадемияда террорчилик ташкилоти мавжудлиги тўғрисида маълум қилганингиздан сўнг олдингизга бир неча бор таслим бўлиш масаласи қўйилган, масалан, сизнинг яширин аксилинқилобий ташкилот аъзоси эканлигингиз, хорижга қилган сафарингизда амалга оширган аксилинқилобий ишларингиз бўйича. Нима учун ҳибсга олингунга қадар қаршилик кўрсатдингиз?

Жавоб: Иккиюзламачилик йўлига ўтган кунимнинг бошидан ўзимнинг айбларим ҳақида айтишга ўзимда куч топа олмадим. Бунга

ташкilotнинг бошқа аъзолари партия ва совет органларида раҳбарлик постларида (*лавозимларда*) ишлашни давом эттираётгани ва жазосиз аксилинқилобий ишларни амалга ошираётганлари сабаб бўлди.

Савол: Тўғриси айтинг, сиз Хусайнхон Ниёзовни бир бошланғич мактабда ишлайди деб атайин бекитдингиз, у эса у ерда ҳеч қачон ишламаган.

Жавоб: Аввал кўрсатма берганимдек, биз у билан жуда қалин дўст эдик, агар топсам, уни НКВД органлари ҳибсга олишарди, бунини хоҳламас эдим, шунинг учун топшириқни бажармадим. Тўла имкониятга эга бўлишимга қарамай, Тошкентда уни топишга ҳаракат қилмадим. Мендан жуда қаттиқ талаб қилишганидан сўнг у ерда йўқлигини билган ҳолда атайин мактабда ишляпти дедим.

Савол: Демак, ўзингизнинг иккиюзламачилигингизни давом эттириб онгли равишда шундай қилдингиз?

Жавоб: Ҳа, шундай, онгли равишда. Мен шу масалада ҳам ўзимни иккиюзламачи сифатида кўрсатдим.

Менинг сўзларимдан тўғри ёзилган, баённомани ўқидим, шунинг учун ҳам имзо чекам.

Тергов қилди: Ўзбекистон НКВД Давлат хавфсизлиги бошқармаси 3-бўлими тезкор ишлар бўйича ваколатли, Давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти (Хотяков).

Айбланувчи Қодиров Мажитнинг 1938 йил 15 апрелдаги Хотяков томонидан қилинган тергов баённомаси

Савол: Сизга 1938 йил 11 апрелда ЎзССР ЖКнинг 57-1- ва 67-моддалари бўйича қўйилган айбловларни тан олиб, ўзингизни айбдор деб ҳисоблайсизми?

Жавоб: ЎзССР ЖКнинг 57-1- ва 67-моддалари бўйича менга қўйилган айбловларни тўлалигича тан оламан, бу ҳақида шу йил 7 – 9 апрель кунлари батафсил кўрсатмалар берганман.

Менинг сўзларим билан ёзилди, баённомани ўқиб имзо чекам (М.Қодиров).

Шу билан бирга, Хотяков 1938 йилнинг 10 апрелида Темурбек Казбеков, Саъдулла Хў-

жаев, Муҳитдин Турсунхўжаев ва Али Расуловларни тергов қилганда улар Мажит Қодировнинг аксилинқилобий ташкilot аъзоси бўлганлиги, аксилинқилобчи, миллатчи сифатида совет ҳокимиятига қарши, Ўзбекистонни СССРдан ажратиш олиш бўйича фаолияти, Париж ва Берлин сафарида амалга оширилган ишлари юзасидан кўрсатмалар беришган. Бундан ташқари, Темурбек Казбеков ва Саъдулла Турсунхўжаев билан Мажит Қодировни шу йилнинг 11 апрелида юзлаштирган. Мажит Қодиров «айблари»ни бўйнига олиб, уларнинг кўрсатмаларини «тасдиқлаган», фақат Темурбек Казбековнинг Меерзонга ўқ узган Аҳмад Шукрига алоҳида эътибор берган деган сўзларини рад этиб, унга ҳамма қатори муносабатда бўлганлигини, бу воқеа содир бўлганда Т.Казбеков айтганидек СССРга эмас, Парижга кетганлигини айтади.

Давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Хотяков олиб борган терговга асосан Қодиров Мажит ЎзССР ЖКнинг 57- ва 67-моддалари бўйича айбдор ҳисобланиб, жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида 1938 йилнинг 11 апрелида қарор қабул қилинади. Қарор 13 апрель кунини Ўзбекистон ССР НКВД Давлат хавфсизлиги бошқармаси 3-бўлими бошлигининг ўринбосари Лисицин томонидан тасдиқланади.

5294-рақамли тергов иши бўйича СССР прокурори ёрдамчиси ва Ўзбекистон ССР НКВД давлат хавфсизлиги майори Апрессян томонидан Мажит Қодировнинг айблов хулосаси 1938 йилнинг 29 майида тасдиқланади. Унга кўра М.Қодиров 6 банддан иборат «жиноятлари» учун Ўзбекистон ССР ЖКнинг 58-, 64- ва 67-моддалари билан айбланиб, иши СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясига топширилади, иш 1934 йилги қонунни қўллаган ҳолда кўрилиши белгиланади. Қодиров Мажитнинг иши 1938 йилнинг 4 – 5 октябрь кунлари Тошкентда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессиясида кўриб чиқилади. Суднинг 7 варақдан иборат иши Ўзбекистон давлат хавфсизлиги архивида П23451-жилдда сақланмоқда.

85

ПРОТОКОЛ № 4

ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ЗАСЕДАНИЯ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА ССР

М

“ октября 1938 г.

Ташкент
гор. Москва

Председатель Бригадир-майор АЛЕКСЕЕВ

Члены: Бригадир-майор ЗАЙЦЕВ
Военный юрист 1 ранга БОЛДЫРЕВ

Секретарь Военный юрист 1 ранга БАТТЕР

Участвует Пом. прокурор ГВП ИУЛЬЦ-АНИ

Тип. НКО 3210-38

СЛУШАЛИ:	ОПРЕДЕЛИЛИ:
<p>Дело с утвержденным Прокуроре ГВП-Военным 1 ранга ИУЛЬЦ-АНИ Обвинительным заключением ИУЛЬЦ-АНИ УЗБ. ССР о передаче суду Военной Коллегии Верх- него ССР КАДЫРОВА ИУЛЬЦ-АНИ</p>	<p>1. С обвинительным заключением со- гласиться и дело принять и производ- ству Военной Коллегии Верховного Суда СССР.</p>
<p>по ст.ст. 58,64 и 67 УЗБ. ССР с применением постановления ЦИК СССР от 1.12.34г.</p>	<p>2. Передать суду КАДЫРОВА по ст.ст. 58,64 и 67 УЗБ. ССР.</p>
	<p>3. Дело заслушать в закрытом судеб- ном заседании без участия обвиняемого и защиты и без вызова свидетелей в порядке установленном ЦИК СССР от 1.12.34г.</p>
	<p>4. Вероятность исполнения обвиняемому остановить до суда совершение под стра- жей.</p>
	<p>Председатель <i>Алексеев</i> Секретарь <i>Баттер</i></p>

СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 4 октябрда бўлиб ўтган тайёрлов йиғилиши баённомаси

00

30/ ПРИГОВОР

я.
и-
что
ра-

и-ем Союза Советских Социалистических Республик
выездная сессия

нной Коллегии Верховного Суда Союза ССР
в составе:

Председательствующего Бригвоенюриста АЛЕКСЕЕВА
Членов: Бригвоенюриста ЗАЙЦЕВА и Военного юриста 1 ранга БОЛДЫРЕВА
При секретаре военном юристе 1 ранга БАТНЕР
В закрытом судебном заседании, в гор. Ташкенте

5 октября 1938 года, рассмотрела дело по обвинению:
БОЛДЫРЕВА маджита, 1886 года рождения, быв. преподавателя узбекского
языка - в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 58, 64 и 67 УК
Узб.ССР

Предварительным и судебным следствием установлено, что Кадиров Эльдияр
являлся участником националистической организации
«Усман» и «Турк Адам Меркабали», в 1928 году
был членом партии Эсеров был одним из актив-
ных организаторов к/р Кокандской авиационной,
123-24... создан в Умрасе группу национали-
стической организации «Илим Уяттихад», в 1925 году
был в Берлине и Париже под угнетением
линии Турк с к-р. Буржуазно-националистической
мигрантской организацией «Аваз Туркестан»
Таджиди Кадиров вошел в состав а/с бур-
жуазно-националистической повстанческой рево-
люционной организации, действовавшей на территории

Ўзбекистон ОФ у стабиллик ва асосий сарфаси
Советский вилетин у айтараси Узбекистан
оти СССР у номаси радаки рдарсет
ветке метадки борави эфай арамбани в
айтмаси раководителней НКВД) у Советский
Трансферада.

Туднавад Кадырова билмаси в советский
прежүүлени предустипретке э.э. 58.64 у 61
УК УССР, Военная Комиссия Верховного Суда С.С.
раководителей 128 у 131 ст. ст. УК С.С.
Криминали:

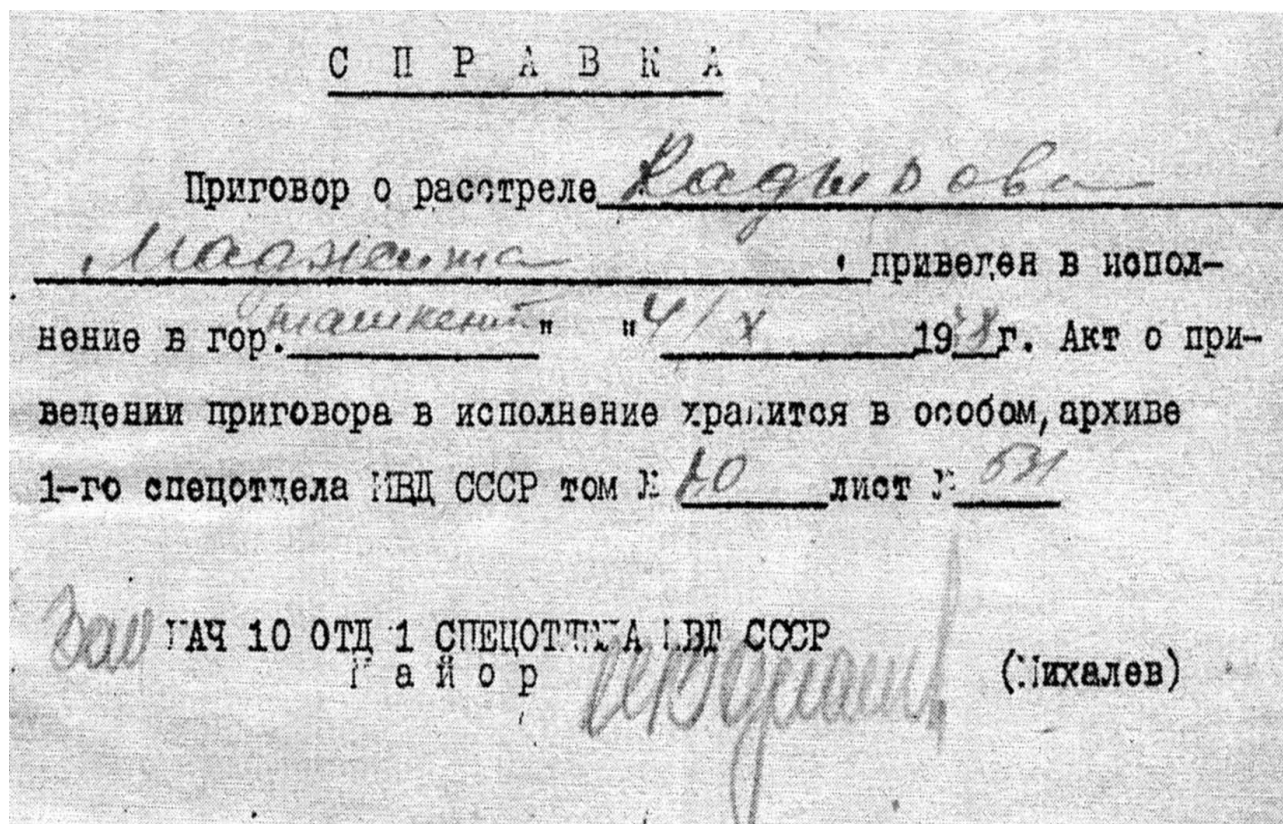
Кадырова мадустна к вилетин мете
уловителю макарини расетрени с ксериски
уни виле мити ету криминалисити ти
метра.

Криминали на асвадти метамовилени
УК С.С. э.э. 1/11 - 34. подлежит немед-
ленному исполнению.

Председательствующий А.И.Ковалев

Меня } Адам
 } Абулқасим

1938 йил 5 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган суд ҳукми

Мажит Қодировнинг 1938 йил 4 октябрда отилганлиги тўғрисида маълумот

Ҳужжатлардан кўриниб турганидек, СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессияси 4 октябрда бўлиб ўтган тайёрлов йиғилишида Қодиров Мажитни Ўзбекистон ССР ЖКнинг 58-, 64- ва 67-моддалари бўйича айблайди, уни судга топшириш ҳамда суднинг СССР МИКнинг 1934 йил 1 декабрдаги қарорига биноан айбловчи ва ҳимоячи иштирокисиз, гувоҳларни чақирмаган ҳолда ёпиқ тартибда ўтказилиши белгиланади.

Тошкентда 1938 йилнинг 5 октябрида ҳарбий юрист Алексеев раислигида бўлиб ўтган СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессиясида Қодиров Мажит олий жазо – отувга ҳукм қилинади. Ишни кўриб чиқиш, судьяларнинг суд залидан ташқаридаги маслаҳати, ҳукм чиқариш ва уни эълон қилиш жараёни атига 15 дақиқа давом этган, яъни 18:05 да бошланиб, 18:20 да тугаган.

Ҳар қандай инсонни даҳшатга соладиган яна бир мудҳиш ҳолат ўзбек зиёлиларининг ёрқин намояндаси, жадид, ватанпарвар, миллат-

парвар Мажит Қодиров суд ҳукм чиқаришидан бир кун аввал, яъни 4 октябрь куни отиб ўлдирилганидир. Бу ҳам совет тузумининг жирканч башарасини очиб беради.

Сталин вафотидан сўнг собиқ Совет Иттифоқида ўзгаришлар бўлди, 1956 йилнинг 14 – 25 февраль кунлари бўлиб ўтган машҳур XX съезд, унда Н.С.Хрущёвнинг «махфий нутқи»да шахсга сиғиниш ва Сталиннинг диктаторлик сиёсати қораланиши натижасида партия ва совет ҳокимияти сиёсатида бир оз бўлса-да ўзгариш юз берди. СССРнинг барча республикаларида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам совет ҳокимияти олиб борган қатағон сиёсати қурбонларининг «жиноий ишлари» қайтадан кўриб чиқила бошлади. Улар орасида Мажит Қодировнинг иши ҳам бор эди. Бунга унинг ўғли Рашод Қодировнинг отаси Мажит Қодировнинг иши қайта кўриб чиқилишини сўраб СССР бош прокурори Дуденко номига ёзган хатлари (11.03.1956, 12.02.1957) ҳам тўртки бўлган бўлса ажаб эмас.

Генеральному Прокурору
Союза ССР тов. Руденко.

13
15/II-57

г. Кадирова Рашида Магмидовна,
проживающего в. Ташкент, Ленинский
район, ул. Полтавского, дом 3, кв. 3.

ПРОКУРАТУРА
С.С.С.Р.
15 II 57
С.Р.

Заявление:

16/II-56
1956 г.

Первое мое заявление на Ваше имя мною
было отправлено 11 марта 1956 года, в котором
я просил рассмотреть дело моего Олега -
Кадирова Магмида, 1886 года рождения,
уроженцу г. Ташкент, проживавший по ул.
Новая, проезд Ляйлазар, первый тупик
дом № 196, по социальному положению учитель,
с 1938 года пенсионер.

3го апреля 1938 году на основании выданного
ордера УГБ НКВД УзССР за № 46/76 от 2го апре-
ля 1938 года отец мой был арестован.

На мое заявление поступила ответ 21/III-56г.,
где Вы сообщаете, что „ Ваше заявление направ-
лено 16/II-56г. на рассмотрение в уполномо-
архивный Отдел Комитета Госбезопасности
СССР, откуда Вам будет сообщено о резуль-
татах рассмотрения.“

Прошло более одиннадцати месяцев, но
до сих пор ответа я не получил.

Вторично обращаюсь к Вам и убедительно
прошу Вас ускорить рассмотрение моего
заявления. Жду Вашего решения по адресу:
Ташкент, Ленинский р-н, ул. Полтавского д. 3, кв. 3.

12/II-57г. Подпись *Р. Кадирова* (Р. Кадирова)

Мажит Қодировнинг ўғли Рашид Қодировнинг СССР бош прокурорига ёзган хати

Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати архивида СССР ҳарбий прокуратуриси, СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси, СССР Давлат хавфсизлиги комитетига тегишли махфий, ўта махфий тамғаси остида сақланаётган расмий ҳужжатлар Мажит Қодиров сўл эсерлар партияси, аксилинқилобий ташкилотлар аъзоси бўлмаганини, НКВДнинг яширин агенти бўлмаганини, чет эл разведкаси билан алоқаси йўқ эканини тасдиқлайди. Қолаверса, М.Қодировга ҳукм ўзининг, С.Турсунхўжаев, А.Расулов, Т.Казбеков, М.Турсунхўжаев, Т.Мўмин ва А.Ахуновларнинг кўрсатмаларига асосан чиқарилган, улар эса 1957 йили оқланган. Тергов ишларига раҳбарлик қилган НКВДнинг собиқ ходимлари Апрусян ва Лисицин советларга қарши фаолиятда ва **тергов ишларини қалбакилаштиришда (фальсификация)** айбланиб отувга ҳукм этилган.

Юқоридагиларни инобатга олиб СССР Олий суди ўзининг 1958 йилнинг 13 феврилидаги йиғилишида Қодировга асоссиз ҳукм чиқарилган деб топади. Суд «**СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 5 октябрда Қодиров Мажитга нисбатан ҳукми иш бўйича очилган янги ҳолатларга кўра бекор қилинсин ва Қодиров ҳаракатларида жиноят таркиби мавжуд эмаслиги учун тўхтатилсин**» деб қарор қабул қилади.

Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди. Ватан туйғуси қалбининг тўридан мустаҳкам жой олган яна бир ўзбек фарзандининг пок номи оқланди, адолат қарор топди.

Халқимизга зиё таратган жадид, ажойиб инсон Мажит Қодировнинг таҳликали замонда босиб ўтган шонли ҳаёт йўли ҳақида журналнинг келгуси сониде маълумот берамиз.

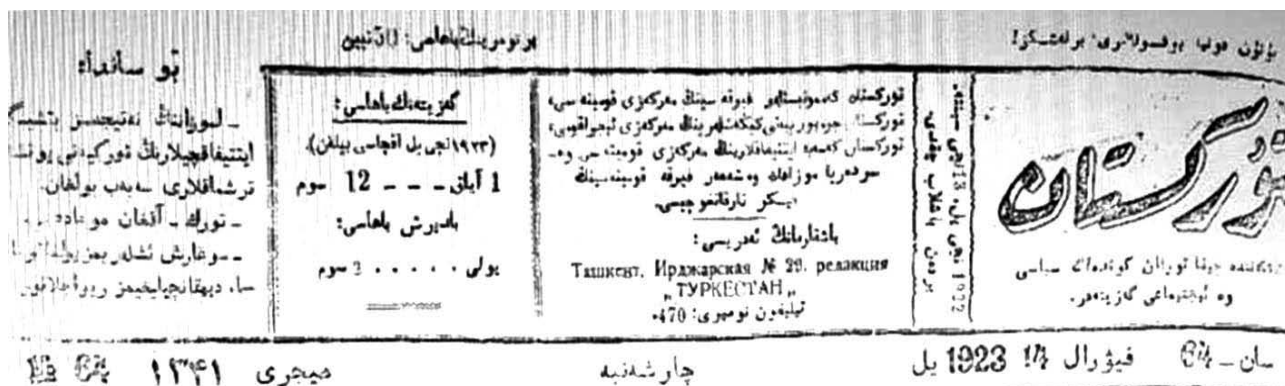
ТУРКИСТОН МУФТИЙСИ ЗАҲИРИДДИН АЪЛАМ – ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

Р.Т.Шамсутдинов, Д.Хомидов

Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир.¹

Ш.М.Мирзиёев

«Туркистон» газетаси, 1922 йил 13 сентябрь

Тарихий мубоҳасалар ТУРКИСТОН ВА ТУРК СЎЗЛАРИ

Туркистон ўлкасида ижтимоий инқилоб ўринлашқанидан бери халқ турмуши тузалмакка ҳаракат қилиб келган матбуот «Иштирокиюн» ва «Қизил байрак» газеталари эди.

Ҳар нарсанинг ўз исмидан фойдаланиши табиий бўлгани учун иқтисодий сиёсий ўзгариш муносабати билан матбуотда ҳам ўзгариш кутилган эди. Ҳозирда шул кутилган мақсад юзага чиқиб, ҳукумат газетаси «Туркистон» исми билан давом этмакчидир. Исми «Туркистон» бўлгани учун бу газета Туркистоннинг

¹ Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.29.

ҳар бир ихёсини ... эсга тушуруб туради. Шу йўл билан кетмакчи бўлган ҳукуматнинг ўзи ҳам бу тўғрида ҳар ҳақиқатга, аччиқ бўлишига қарамасдан, кенг йўл берар. Шундан фойдаланиб Туркистоннинг ... ёшлари ўз фикрларини газета орқали майдонга отарлар деб ишонамиз.

Туркистон деган сўзга келсак, бу ажам таркиби – эронийлар томонидан берилган бир исмдир. Биз туркларнинг кўп сўзимиз чет сўзлар бўлуб, бир оз ҳақоратли томони бўлса ҳам, соф кўнгул турклар қабул қилиб келгандирлар. Тарихнинг афсона ... бўлимининг кузатишига қараганда, Ёфаснинг Турк отлиқ ўғли (... *матнда икки қаторни ўқиб бўлмади*).

Тоғлариға яқин бир ерга ўринлашган ва унданда Иссиғкўл бўйлариға тарқалган эмиш. Ёфас ўғли Туркнинг авлодидан бир қисми маданий бўлуб, уйғур ном олган, кўпчилиги эса жойларининг табиий майли бўйинча кўчмалик қилиб, қипчоқ бўлганлар. Турк ... ларининг барча қабилаларига ҳам уруш ва урушқақлиқ расм-одат бўлуб, кўп вақт мир олой (қўшун боши)лари номи билан – ўғуз ва ўзбек каби номлар олишиб, қабила қабилаға ажралганлар.

Туркларга Чиндан қўйилган номнинг бири – Чин, яъни хитойлар томонидан айтилмақда бўлган (Хютунуғ) калимасидирким... лари бу калима (...) га айланган; маъноси: (осий қўллар) демақдир.

Ҳижратдан 2819 йил бурун Хитойлар Туркистонға ҳужум қилганда ҳам уйғур туркларининг улуғ шаҳарлари ва ... осори маданиятлари бор эди. Бир замонлар... катта тўпалонларға сабаб бўлган (хунлар таарузи) Чин (Хитой) сиёсатига қаттиқ таъсир қилганлиғидан чинлар бундан қутулишни истаб охирида шундоқ бир чорани қўллаб кўрмишлар: турклар яшаган ерлар билан чинлар яшаган ернинг ўртасига уч минг чақиримдан зиёда узунлиқда улуғ бир қўрғон (девор) қилмоқ.

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 5 май

دەستدەن داد

ҲАСАДДАН ДОД

Биз ўзбекларнинг бошқа эллардан бир неча ерда очиқ ...миз бор. Бундан бери бошқалар ўз кишиларига яхшилик кўрсатиб ул яхшилик кўланкасида қувонур эканлар. Бизнинг эр азаматларимиз ёмонлиқ қилиб, зиён етказмарлар, жойи келса уруб, сўкуб бўлса қўлдан келганини аямасдан ...дирлар.

Бу ёмон мўридан чиққан сассиқ тутун ёки ёмоннинг кучи япалоққа етмаги ўзгариш ичида жуда кўп юракларни қон қиладурғон ерга етди.

Бир ёқдан ишлик кишиларимизнинг етишмаслиги, билим йўқлиғи, Худо ёрлақаб кетиб, бирор киши ўзининг ортиқча ўткурлиғидан бирор ишни эплаб қолса, уни қўшни ерликлари кўра олмай, болта-кетман олиб, чуқур кавлаб йиқитмоқлари, ҳеч нарсани билмасалар ҳам, бировға ёлғон айтиб ишонтира олулар. Уятсизлиқлари ... юксалмақ ўйларини кўнгилларидан супуриб ташлайдир. Бошбошдоқлиқ, ўзбошимчалиқлар орқасида Фарғонанинг янги ... маорифи орқаға қараб кетмақда экан. Ҳар ердан бош кўтармуш ёшларимиз оз кун ичида ўлимдан қутқара бошладилар. Шулар ичида Андижоннинг Кунчиқар қишлоғида 9 та мактаб биноға келгани газеталарда кўринди. Андижон шаҳари икки билим юртига эга бўлганда бир районнинг тўққузлаб билим юрти очмоғи ортиқча юқориға оёқ босмоқ дедик.

Фарғонада мактаб учун бошлаб қурол кучи, сўнгра улусни тушундириш ва ўқитувчини тўйдирмоқ каби қанча оғир довлонларни ошмоққа тўғри келаду.

Шул ишларни бажариб турган чечанларимизни сайламоқ ўрниға юқорида айтилган йўсун ишлатилиб, Султонобод милиция бошлиғи Нишонбек ўғлини, Ойим қишлоқдан

Султонхўжани иш бошидан туширганлар. Уларнинг ўринлариға ёш гўдаклар қўйилган эмиш.

Ўғридан бизни сақлаб экин экмакка йўл солган бошлиқларимизнинг сўзини ташламайлик деб ўқитишға бола бериб, ақча тўлагувчи эл бу совуқ ўзгаришни эшитар-эшитмас экиндан ва ўқитишдан кўнгил уза бошлаған эмиш.

Бошлаб узоқ кунлар милтиқ кўтарган йигитлар бошлиқларидан ажраб милтиқни ташлаганлар. Улар ўрниға янгидан милтиқ кўтарган кишилар иш кўрмаганлари учун тўғридан-тўғри ўринбосар бўла олмаслар.

Ўшал иккинчи ишчининг кўзга кўринарлик кенгашлар ясоғиға қарши бир ёмон ишлари йўқ кўринар.

Мана шундай ингичка бир сўроқ тўғриси (бизнинг энг кераклик нарсамиз бўлган билим ишларимизга ёпишқанлиғи бор учун) ерлик иш бошқарғучиларнинг ўйлаб кўришларига кўндаланг қилиб ғоят тўғри бир йўл билан шул чигалнинг ечилмагини (ечилмакини) сўраймиз.

Заҳириддин

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 29 октябрь

ئەنگلىز كىم؟

АНГЛИЗ КИМ?

Бизнинг мусулмонлар англизларнинг ким эканини, шояд, жуда яхши биларлар. Ислому дунёси шарқ оламиға англиз каби душман йўқ. Бутун дунё мусулмонларининг муқаддас жойлари – Макка ва Мадинаға кўп оёқости қилган ҳинд ва араблар ичида бирор киши ватан – миллатдан дам урса, турмаларға отиб турған шул золим англиздир.

Яқин фурсатда Бағдод уламоларининг халифа ҳазратларига ...дорлик қилғонлиқларини билиб, кўпларини тутиб қамади. Бирмунчалари Эронға қочиб сарсон бўлдилар.

Шўролар ҳукуматининг мазлумпарварлигини тушунган Туркистоннинг марказий Тошкент Маҳкамаи шаръияси ушбу 23 йил 24 сентябрда умумий мажлис қилиб, шул мазлум уламоларни шўролар ҳукумати тупроғиға олмаққа талаб қилди. Туркистоннинг ташкилот – шуъбасидан тушган қоғозға қарағанда, агар бизлар хоҳласақ, Тошкентга ҳам келтирмак мумкинлиги маълум бўладир.

Мана шул масъалани муҳокама этилиб қаралса, англизлар билан шўролар ҳукуматининг фарқи жуда очиқ маълум бўладир.

Ушбу йил июнь ойида Уфада бўлуб ўтмуш бутун уламо қурултойида халифа Абдулмажид афанди тўғрисида диний... га қарор қилиб, шўролар ҳукуматидан тасдиқ эттириб, ҳатто хутбаларда дуо қилмоққа жоиз эканлик кўргаймиз-да, англиз жандармалари халифани оғзиға олган уламоларни тутиб осмоққадирлар.

Шунинг учун биз Туркистон уламолари инқилобий меҳнаткашлар ҳукуматиға раҳмат ўқуб, мустамлакачи золимларға нафрат баён қиламиз.

Сирдарё музофот Маҳкамаи шаръия раиси: Заҳириддин Аълам.

Саркотиб (имзо)

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 7 январь

موزافات محكمه شرعيه-

سى

МУЗОФОТ МАҲКАМАИ ШАРЪИЯСИ

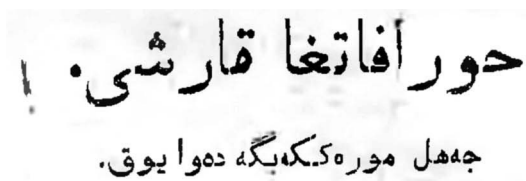
Янги йил муносабати билан 3 нчи январда бўлмиш умумий мажлисда ҳукумат доираларидан «музофот Маҳкамаи шаръиясининг ташкили борасида қурултой чақирмоққа қаршилиқ йўқ» деб берилган қоғозлар ўқулуб, тот қурултой чақириб, сайлов қилинғунча Тошканд Маҳкамаи шаръиясининг вақтинча музофот Маҳкамаи шаръиясининг ишларини

... қилиб турмоғига қарор қилинди. Ҳам 2 нчи муовинликка Қодир қори Яхёзода олинди.

Заҳириддин

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 15 июнь

ХУРОФОТГА ҚАРШИ Жаҳли мураккабга даво йўқ.

Эски Шарқ маданияти билмасликни иккига айирган. Бири жаҳли васит (билмаганга тан бериш), бунинг давоси бор, иккинчиси жаҳли мураккаб (ўзининг билмаганига тан бермаслик), бунинг ҳеч давоси йўқдир.

Мана шундай жаҳли мураккабга учраган авомдан кўра Туркистон ва Тошканд уламолари орасида жуда кўп кўринадир.

Салла, жома, соқолга зеб бериб ўзига уламо сифатини таққан бир тўда ахлат арбаъалар Тошкент ва Туркистон уламолари орасида бор дедик, қани, нисбат этиб кўрайлик-чи, қандай бўлиб чиқар экан?

1) Зикр баҳонаси билан хилват деган бир масхарабозлик бор, бу нарса ҳеч исломнинг асосида кўринмайди. Лекин қорун бандалари ҳар бир еган номаъқулчиликларини исломдан кўрсатиб қорунларини тўйдиришни татмин қиладирлар. Зикри шаръий деб даъво қилувчилар ҳалиги жаҳли мураккабнинг айни ўзгинасидирлар.

2) Ҳозир қабристонлар мактаб ва боқча қилиниш олдида турадир. Мозор, зикр каби нарсалар орқасида кун кечирувчи бир тўда суллоҳ муллалар мазорни теккислаб мактаб қилиш ҳаракатига кирганларга қарши лаънатнома тарқатадир. Мозор бузишни макруҳ дейди. Бу аҳмақ неча муллалар шунча вақтдан бери қайси жаҳаннамнинг остига йотқан эдилар? Гўристон қиморхона, молхона бўлиши устига бутун қиш кунлари деҳқон ва тева-

рагидаги маҳалла аҳллариининг гўнг ва ахлат тўқадирган жойи эди. Бу, бир томондан, халқнинг саломатлигига зарар келтирса, иккинчи ёқдан, ҳозирги текисланишидан йомонроқ эди. Шу вақтлар қайси уламодан довуш чиққан эди?

Энди Шўролар ҳукумати бузиш давридан тузиш даврига ўтиб, шундай манфурликқа юз тутқан жойларимизни обод қилишқа қадам босқан бир вақтларда уларнинг иғво-фасод кўчасига кириб ахлат чангитишлари ҳам жаҳли мураккабнинг ҳудди ўзгинасидир.

Булар майдонга кўкрак кериб чиқмайлар. Пусиб ётқан жойларидан туриб сасилар.

Эй аҳмақлар, мард бўлсанг, майдонга чиқ! Илмий, диний муназара қилмоқчи бўлсанг, ҳар вақт ҳозирмиз. Илмий мунозара деса, сичқоннинг уясини минг тангага ижорага оласан, пусиб сасишда ахлат арбаъанинг худди ўзгинасисан.

Дунё илмидан-ку хабаринг йўқ. Қип-қизил нодонсан. Дин илмидан ҳам хабарсиз саллачопон билан уламо қиёфасига кирган бир ҳайвони лойаъаламсан, унда ҳеч шак ва шубҳам йўқдир.

Бўлмаса, ўша китобинда ҳам 30 йиллик бир мазорни теккислаб юбориш шаръий ёқдан ҳам мумкинди, лангардаги бузилган мазорга бўлса ўлук кўмулганига 45 йилдан ошқандир. Мозор бузишни макруҳ деб даъво қила туриб бир маҳалла аҳлига лаънат ўқуйсан. Қуръон ўқиб пул олиш ҳаром деб шарият додлайди. А, сен бўлсанг ўқулган намозингни ҳам пулга сотасан. Дунё юзидаги лаънат сенга ва сен каби уламо номини кўтарган жаҳли мураккабларгадир.

Рамазонда ҳам Пирмат Аълам ривояти ҳисоб билан бўлгандир, шариятда рўъят эътибор деб бош кўтарган жоҳил уламолар бўлди. Рўъятга эътибор қилганингизда нима учун шомгача кутиб турмай туруб пешиндаёқ масъалани ҳал қилдингиз.

Бироз сўл уламолар чиқиб ҳақиқатга ёнлашдим, жадид деб тана қиласиз. Бизнинг

ҳар ишимиз ҳисоб билангина юриши лозим. Наинки сизнинг аҳмақона тўрва ҳисобингиз билан юрсун, биз ҳар асрда тажаддуд аҳлига мухтождирмиз. Сиздек ёлғончи динфурушлар инсоният ва маориф микробларидан безордирмиз.

З.Аълабий

Бошқарма: мақола диний бир тусдарак ёзилган бўлса-да, халқ қошида уламо номини кўтарган бир фирқа иғво ўчоқларини ишчи, деҳқонлар манфаатига қарши борувчи қандай бир ифлослар эканини кўрсатмак мақсадида босдиқ.

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 9 октябрь

تۇرکیستان بوخارا و خوارزم و سولمانلار یغا خیتابنامہ

اسلام وہ خلیفہ الی

Туркистон, Бухоро ва Хоразм мусулмонлариға хитобнома ИСЛОМ ВА ХАЛИФАЛИК

Жаҳон уруши ҳам ижтимоий инқилобдан сўнгра халифалик масъаласи жуда қизиқ бир ҳолға тушди. Туркистон мусулмонларигина эмас, бутун дунё мусулмонлари ҳайратда қолиб, бир фикрга келолмай турадилар. Халифаликка мусулмонлар диний масъала қоторида қарасалар ҳам, Туркистон дин бошлиқлари мусулмонларға қаноатландирлик бир сўзни ҳозирғача айта олмадилар. Тошкентнинг ҳозирда жумҳурият маркази саналганини назарға олиб Тошкент Маҳкамаи шаръияси умум мусулмонлариға хилофат масъаласида бир маълумот бермакни лозим топадилар. Тарих саҳифасида ислом оламининг ўтказган кунларига бир карра қарасақ, халифалик билан насроният (християнлик) дунёсидаги посликнинг¹ ўртасида фарқ жуда ҳам оз бўлуб

кўруладир. Муовия, Марвон бошлиғи билан амавийлар томонидан ғасб қилинган хилофат орқали мусулмонларнинг бошиға қандай зулмлар тушди? Карбало воқеаси, Маккани бузмоқ фожиалари халифа ҳукми билан бўлмадими?!

Амавийлар қўлидан хилофатни олиб дунёда адолат ўрнатиш мақсади билан майдонға ташланган аббосийларга келсак, ислом бошиға оққан фалокат дарёсининг улар орқали келганини кўраимиз. Аҳли салбнинг ғалабасига, Макка ва Мадинани бузмоқ учун христианлар ҳужумига йўл очқан ислом халифа аси Ҳорун ар-Рашид бўладир. Андалус мусулмонлариға фирансузлар ҳужум қилар экан, Ҳорун ар-Рашид мусулмонларға ёрдам бермак ўрниға Франция ғалабасини табрик қилди. Бундай Қуръонға хилоф ҳаракатлар аббосийларда жуда кўпдир. Бундан ташқари, асри саодатда сайлов усули ва шўро асосига қурилган халифаликни меросға айлантириб, ўзи ҳаёт (тирик) экан, авлодини ноиб қилмоқ жинояти шул халифалар томонидан чиқарилган бидъатдандир. Оли Усмон дунёда кучлик бир давлат бўла туриб Испания христианлари мусулмонларни ватанларидан ҳайдаб чўқунмағанларини қиличдан ўтказиб турғанлари ҳолда бир айланиб ҳам қарамади. Ёрдам нари турсун, Испанияга қуруқ қоғоз билан воситачилик ҳам қилмади.

Узун сўзнинг қисқаси, тўртинчи-бешинчи ҳижрийдан бошлаб халифалар найзаси мусулмонлар кўрагига санчилиб келадир. Ҳар вақт халифалик талашда. Минглар билан бечора ва камбағал мусулмонларнинг қонлари тўкилди. Ғазот – жиҳод номида ажнабийларга қарши уруш очиб шариат кўрсатган йўл билан муҳораба қилмай, талон-торож йўсунида ваҳшиёна йўл тутуб исломни ажнабийлар кўзига ортиқ даражада паст қилиб кўрсатадилар.

Юқори тарихни қўя туруб 19-асрда ҳукм сурган Абдулазиз, Абдулмажид, Абдулҳамид, Абдулла Рашид халифаларга келсак, бу-

¹ Руҳонийлик.

лар юқоридагилардан ҳам хоин чиқдилар. Буларнинг ислом байтулмолини ўғирлаб, ажнабий бонкаларига ўз маишатлари учун қўйганлиқларини кўрамиз. Улар қўлида бўлган байтулмол Юлдуз саройидаги чиройлиқ қизларга сарф этилди. Ўз базмларини қизитиш учун мусулмонларни хорижий жаҳонгирлар қўлига сиёсий ва иқтисодий асир қилиб боғлаб бердилар. Бурун Англиз думи бўлиб, унинг тўраларига Туркия нишонлари бериб ва уларга Ҳиндистон, Африқо, Австралиё ва Сарандиб мусулмонларини қул қилиб берган халифа ҳазратлари сўнг вақтда Германия императорига дум бўлиб Туркияни жаҳон урушига иштирок эттирди. Қарпат тоғларида, Вердин истехкомларида неча юз минглаб мусулмонларни Германия учун қурбон берди. Минглаб мусулмонларнинг қони сув каби оқиб турган вақтда халифалар ўз саройларида қизларни тасарруф қилиш билан машғул эдилар. Халқнинг маориф ва маданиятига бу унсурлар доимо монё бўлиб келдилар. Ислоннинг эски маданияти, оламни титратган ҳунар ва саноати, ақлни ҳайрон қилган илм ва ҳикмати султон ва халифаларнинг зулм ва сиёсатлари натижасида тамоман йўқолди.

Халифалар Оврупа жаҳонгирларига ҳар вақтда қурол бўлиб келдилар. Халифалар халқнинг муҳим ва катта тафарруотларини жаҳонгир давлатларга аҳмоқларча тортиқ қилиб юбордилар. Халифаларнинг хоинона сиёсатлари Туркияда иқтисодий истиқлолни бундан жуда кўп илгари берган эди. Туркия ишчиси бир япроқ тамакини ўз ихтиёри билан сотиб ола олмас эди. Чунки халифа тамаки олиш ҳаққини бир франсуз бойиға сотқан эди. У бойнинг олиш ва сотишда тамакига тайинлаган нархи мажбурий бўлар эди. Бошқа маҳсулот ҳам шундай.

Туркия миллати сўнг вақтларда кўзини очиб халифаликнинг фойда ва зарарини кўрди ва бутун дунё олдида халифамиз бор деган даъводан уялди. Миллий ҳукумат ту-

зиб, халифаликни бекор деб эълон қилди. Туркия миллатининг бу ҳаракати жоҳил ва авом мусулмонлардан кўра бўйинлариға бут осиб юрган хорижий жаҳонгир бойларни ортиқроғ хафа қилди. Чунки улар мусулмонларни доимо халифа воситаси билан ўз тилакларига қурол қилар эдилар. Шунинг учун булар бошқа халифа топиш ва бошқа бир халифа ясаш азмига киришдилар. Англизлар Макка шарифи Ҳусайнни, франсузлар ваҳҳобийлар бошлиғи имом Яҳъёни халифа тайинлаб юбордилар. Энди бу икки халифа англиз ва франсузларнинг ақча ва қуроли билан мусулмонлардан аскар тўплаб мусулмонлар қонини тўкмақдалар.

Юқорида халифаликнинг қисқача тарихини айтишимиз билан бу тўғрида ўз фикримизни ҳам айтиб ўтишни лозим топтиқ:

1) Ижтимоий инқилоб биз мусулмонларға янги дунёнинг йўлини очди, камбағал мазлумларни озод қилди. Шўролар ҳукумати-нинг тўғри сиёсатидан маданий маорифимиз илгари қадам босди. Туркистонда даъвомизга гувоҳ бўларлиқ бирмунча мактаблар очилди.

2) Эски чор ҳукумати каби христиан динини ҳимоя қилиб исломни эзадурған ёким султонлар, хонлар каби динни қурол қилиб ислом қонини тўкадурған ҳукумат йўқолиб, унинг ўрниға қурилған шўролар ҳукумати динни ҳукуматдан ажратди. Яъни ҳукумат хамма динга бетараф бўлди. Бул иш давлат ва ислом учун фойдалиқдир.

3) Озод ва ҳур одам ўзининг устидан биргина одам ҳокимлигига рози бўлмас. Халқ бойлиғини биргина одам учун исроф қилдирмас. Бошқалар қўлида қурол бўлған одамнинг ҳокимлигини хоҳламас. Дин номидан таловчилик қилмоққа йўл бермас.

4) Шунга кўра биз қатъий суратда мусулмонларнинг бахтсизлигига сабаб бўлған халифаликни хоҳламаймиз. Ислон шарияти ва Қуръон ҳукмига биноан диний, ижтимоий ва сиёсий ишлар бир кишининг кайфиға қолди-

рилмай, кўпчилик жамъият машварати билан ҳал қилинадир.

Халифалар жамъиятни, кенгашни танимай ўзларининг фосид хоҳишларича уммат ишини ёлғиз ўз тилакларига мувофиқ ҳал қилиб, исломнинг орқада қолишига сабаб бўлдилар.

Энди инқироздан қутулмоқ учун биргина йўл бор. У ҳам бўлса мустабид халифа ва ҳокимлар қўлидан ислом муқаддаротини ва ислом иқтисодиётини – байтулмолини қутқаришдир.

Анқара ҳукумати исломнинг дардига ягона дорини топди. У ҳам бўлса халифаликни тахт ва тожи билан ағдариб, халқни халифадан қутқарди. Биз диния назорати томонидан Анқара ҳукуматини табрик қилиб, унга қарши чиққан қора гуруҳларни жаҳонгирларнинг думи деб биламиз. Халифалик даввосида тўкулган қонларга уларнинг зоминолигидан халққа хабар бериб ҳақиқий уламо-ларга тавсия қиламизким, шул хитобномани мусулмонларга ўқуб тафсил билан англа-синлар.

Битсин диний истибдод ва халифаларнинг «мустақил» идораси!

Вақтинча муфтий: Заҳириддин Аълам

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 29 март

قاچان روزه باشلانور.

ҚАЧОН РЎЗА БОШЛАНУР?

Ички Русия диния назорати расадхоналар ҳисобича 5 нчи апрель, шанба кунидан бошлаб рўза тутмоқни қарор қилди. Диний вақфга мубошир мутаваллилар жумъа кунидан бошлаб хатми тарових учун 30 кунлик қилиб масжид чироқларини тайёр қилгайлар.

Диния шуъбача нозири Заҳириддин Аълам.

«Туркистон» газетаси, 1924 йил 27 август

وہ قف ایدارہ سینک ئه عزاسی زہمیر دین ئه علم
شول نیشویشک کونلارده اتیصادی بیک المائینگه بیرلگن ملی دونوز
سییاسهت تیحارهت دونیاجایه یزگی دیهککه معنیز بار. بیرلک ده ایلد.

ВАҚФ ИДОРАСИНИНГ АЪЗОСИ ЗАҲИРИДДИН АЪЛАМ. ВАҚФ МАСЪАЛАСИ

(Миллий жумҳуриятлар тузилиши муносабати билан)

Шўролар ҳукуматини миллатлар ҳуқуқини бермак мақсадида Туркистонни миллий чегараларга айирмоқ олдида турғани ҳаммага маълумдир.

Миллий чегара айрилганда миллий ҳуқуқлар бир даража текширилиб, ҳар миллатга тегишлик ҳақ берилса керак. Туркистонда ўзбек миллатига бошланган биринчи масъала вақф десак, шояд, хато айтмаган бўлур-миз.

Чунки миллатимиз асрларча вақфни ... истеъмол қилмовчилар касофатидан жаҳолат қоронғисида асрдан, замондан узоқ вақт хабарсиз қолди. Миллат инқироз чуқурининг лабида экан, ҳуррият ноғораси чолинди, мажбурий таълим-тарбия қарорга олинди. Табиий, ўзбек каби таассуб дарёсининг хурофот мавжида ғарқ бўлган бир миллатга таълим мажбурий бўлмаса, нажот соҳилига етиш учун чора йўқ эди.

Қарор ҳисобида, аммо амалга қўйиш масъаласи ўртага келиб тушди. Ерлик даромадларнинг ўттиз фоизи маориф ишларига оғзи қуриган касалга сув томизган қабилдан бўлиб, мактаб учун халқдан пул олмоқ, тўра, эшон, дуоғўйлар тирик экан, мумкин бўлмади.

Иқтисодий сиёсат вужудга чиқиб, мактаб сарфиёти халқ бўйнига юклатилғач, қароримиз сичқонлар қарори каби бўлуб кўринди. Шул ташвишлик кунларда иқтисодий сиёсат тижорат дунёсига янги жон бериб, вақф мулк бўлган дўкон, саройлар ижарага қобилият

ҳосил қилди. Ҳукумат томонидан декрет чиқиб, вақф ташкилоти қурилди.

Табиий, ижтимоий байналмилал инқилоб ҳамма миллатларни баробар қилмоқни шиор қилар экан, юқориланган миллатларга етказмак учун қуйида қолган Шарқ йўқсулларини ортиқча тарбия билан қулоғидан тортмоқ керак.

Мана, биз шу шиорнинг амалга ошганин кўрамиз. Ўзбек миллатини ўттиз фоиз даромадда қолдирмади, ўз қўл кучи билан ишланган вақфи маориф учун берилди.

Вақфнинг маориф учун берилганини англаган вақф қаҳрамонлари адашмай ўз йўларида давом этдилар. Мисол учун Тошкент вақф шуъбасин олсақ етадир. Тошкент маданий вақфида ҳар ойда 9634 соат дарс бор. Дарс пули 4964 сўмдир. Бундан 96 соатгинаси динга оид дарсдир (Диний вақфнинг маориф масорифи бундан ташқари).

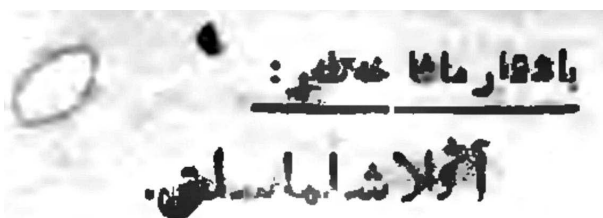
Икки йиллик янги вақф тарихида йўқсул миллат маорифига қилинган шунча хизматнинг Туркистонда биргина Тошкентдан майдонга чиққани кўз олдимиздадир. «Вақф руҳонийларга ноилож берилди» демак, вақфни диний масъала қилиб қарамоқ хато бўлуб, вақф маорифдан узоқ ўзбек миллатига берилган миллий ҳуқуқ демакка ҳаққимиз бор. Ерлик даромаднинг ўттиз фоизи ўзбек миллатига кифоя қилмаслиғи икки карра икки – тўрт қабилидандир.

Янги миллий жумҳуриятлар чегарасини белгилаш олдида расмий суратда вақфни маорифга махсус қилиб, тасдиқ қилдирмоққа бутун масъул кишиларимиз виждонан мажбурдирлар. Билъакс, вақфни миллий масъала қилиб сақлайдурган ташкилотни йўқотиб, умумий инқилоб ҳосилоти ичига (колхоз идорасига) қўшмоқ фикрлари тарихий бир хатодир. Шунинг учун ижроқўмда очилган мубоҳаса мажлиси ва бошқа масъул ўзбек ишчиларининг хотирлариға соламан: вақф ташкилотини бузмоқ ўрниға вақф мулклари қаторида ҳозирғача ислоҳотға кирмай қўшчи,

чорикорлар орқали ишлатилиб турган вақф ерларидан ер ҳаққи олмоққа, ислоҳот ижро қилганда ҳам ер солиқлардан вақф қадар ҳиссасини вақф учун умумий даромаддан ажратиб бермакка чора кўруб, ўзбек жумҳуриятининг қонуни асосига киргизмакка ҳаракат қилинса эди.

Заҳириддин Аълам

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 22 апрель

Бошқармаға хатлар : АНГЛАШИЛМАСЛИҚ

«Туркистон» газетасининг 105 нчи сонида Хожа Аҳрор мадрасасидан бир талаба янглиш бир хабар ёзадир. Гўё вақф шуъбаси 20 талабани таъмин қила олмай жавоб бериб юборган эмиш. Ҳолбуки, унлар 20 та эмас, 17 та эдиларким, уларга, ўз иқдорларича, 7 та муаллим таъмин қилинди. Табиий, ҳозирда биргина фанга мударрис ва ё муаллим топмоқ мумкин бўлуб, ҳар хил фанларни билатурган киши оздир. Шунинг учун муаллимларнинг ададини кўпайтмакка эҳтиёж тушадир. 17 киши учун 7 домла сақламоқ вақтни жойсиз ерга сарф қилмоқнинг ўзи бўлурким, жиноятдир. Талабалар бошда 40 лаб бўлуб, шогирдлар жалб этмак шарти билан бир неча мударрис кирди. Натижада эса 40 дан 17 га тушди. Бекларбеги мадрасасида ҳам талаба оз бўлгани учун иккавини бирлашдириб, муқтадир домлаларни олиб қолмоққа қарор берилди. Бекларбеги ҳужралари тузатса бўлатурган ўнгайлиқ экан, шунинг учун у ерга бориш муносиб кўрилди. Талабалар бориб ёзилди. Бироқ баъзи бир ҳужраларни «ўз уйи» қилиб олиб, муҳаббат қўюб қолган

кишилар шул ерда «оғизимга солсанг ютаман» демакчи бўлуб газета майдонига янги бир даъвони ташладилар.

Ҳақиқати ҳол шундан иборат.

Заҳириддин (имзо)

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 18 март

داراموعه ئىلمىن آچىلور.

ДОРУЛМУАЛЛИМИН ОЧИЛУР

Маориф, вақф ва Маҳкамаи шаръиянинг қўшма мажлисидаги қарорга биноан эски мактаблар ислоҳ қилиниб, домлаларини усули савтияга ошно қилмоқ мақсадида масжиди жомеъда 4 ойлиқ дорулмуаллимин очилур. Маориф шуъбасида рўйхатдан ўтган муаллимлар ҳам иқтидорлиқ ҳаваскорлар дорулмуаллиминнинг расми кушодига¹ 20 нчи март соат 1 га масжиди жомеъга ҳозир бўлсунлар.

Танбех: ҳозирчага хабар олмай маориф шуъбасида рўйхатдан ўтмаган эски муаллимлар 20 нчи мартгача узларини билдириб ёзилсинлар. Акс ҳолда, масъулиятга тортилулар.

Маҳкамаи шаръия ҳам диний вақф мудирини Заҳириддин

Дорилмуаллимин мудирини А.Сиддиқий

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 6 октябрь

چوروك ئىمەس، توزوك.

ЧУРУК ЭМАС, ТУЗУК

«Туркистон» газетасининг 176 нчи сониди ўқтам ўртоқнинг ислоҳ этилган мадрасалар тўғрисидаги бир мақоласини кўрдик. Мақоланинг кўб ерига асосан қўшилсақ-да, бир неча

ўрунсиз ҳужумига жавоб бермак учун вақф идорасининг ўтқан йўлидан сўзлаб ўтамыз.

Халқни инқилобга ошно қилмоқ учун шўролар ҳукумати 75 нчи декретни чиқарди, бошда бу декрет муллаларга берилган бир ҳуқуқдан иборат бўлуб, Тошкентдан бошқа шаҳарларда маорифга фойдаси кўп тегмади.

Шу йил бошида декрет 2 нчи мартаба кўрилди, 3 нафар уламо аъзоси бирга келтирилди, мадрасаларни ислоҳ қилмоқ мажбурий бўлди.

Вақф ташкилотига бир йил ..., ишни бир даража йўлга солган Тошкент вақф шуъбаси 24 донна шўро мактабини бутун ўз таъминоти-га олди, вақфдан 5 та янги мактаб очди. Яна очмоқ йўлига киришмақдир.

..., Шайхонтоҳурда Қашқар маҳалласига халқнинг кўмаги билан 3 та янги мактаб биноти солдирди, бошқа томонларга катта-катта бинолар солиш ҳозирлигини кўруб тура-дир.

Эски мактаблар ислоҳи учун 4 ойлиқ курс очди, шаҳардаги 2 техникумни ўз тарбияси-га олди. Вақф шуъбаси томонидан очилган дорулулум баъзи сабабларга биноан вақтин-ча ёпилган бўлса ҳам, мактаб муаллимларининг илмий кучларини оширмак учун шу кунларда ихтисос курси очиш ҳаракатида-дир.

Шул ишларни қилгандан сўнг Тошкентда-ги ўқиш ёшида бўлган болаларга назар сол-ди, 40 мингча ўқиш ёшидаги болалардан кўб қисми эски мактаб ва қорихоналардан бош чиқарди. Буни назарга олган вақф ишлари марказнинг кўрсатган прўграммасини амал-га қўюб, мактабда оқармай чиққанларни мад-расада оқартмоқчи бўлди. Қонун ҳам виждон миллатнинг шунча боласидан қўл силтмоқни кўтармас эди.

¹ Очилиш маросими.

«Туркистон» газетаси, 1922 йил 12 октябрь

تورک فوشونلارینک سوڭغى غدله بهسى موناسابه -
تى بيله ن اولوغ زه مایش.

ТУРК ҚЎШИНЛАРИНИНГ СЎНГҒИ ҒАЛАБАСИ МУНОСАБАТИ БИЛАН УЛУҒ НАМОЙИШ

Туркия қўшинларининг сўнги ғалабалари муносабати билан 6 ўктябр жума куни эски Тошкентда улуғ намоийш ясалди.

Намоийш камисиялари томонидан тузилган эълон ва хитобномалар намоийш куни эрта билан зўрға ҳозирланиб, кўчаларга япиштирилган бўлса-да, халққа бу хабар жуда тез етишди. Соат 9 – 10 ларда жума майдониға халқ тўплана бошлади. Гўё халқ намоийшга аввалдан ҳозирлангандек ҳар кимнинг чехрасида хурсандлик кўрунуб турар эди. Соат 11 ларда Янги шаҳардан намоийшга иштирок этиш учун қизил қўшунлар тушдилар. Ҳар томондан ўз байроқлари билан касаба уюшмалари, мактаб ва интернат талабалари ва маҳалла халқи тўплангандан кейин ижрокўм томонидан ўртоқ Хўжамийёров намоийшчиларнинг Шайхонтоҳур майдониға боришларини сўради. Шундан сўнг намоийшчилар дарёси Шайхонтоҳурга қараб оқди.

Шайхонтоҳурда ҳам кўп халқ бор эди. Намоийшга иштирок этмак учун Марказий ҳукумат ва турк комиссия аъзолари тушган эди. Бу ерда намоийш мажлиси музофот фирқа қўмитаси масъул саркотиби ўртоқ Абдулхай раёсати остида очилиб, ўртоқ Рудзутакка сўз берилди.

Ўртоқ Рудзутак Туркия қўшинларини саломлагандан кейин қуйидагича сўзлади:

Ҳозирғи Яқин Шарқда бўлуб турган уруш бундан 1-2 йил бурун бошланган уруш бўлмасдан, бир неча ўн йиллардан бери давом этиб келган урушларнинг давомидир. Ғарб катта бойларининг фабрика- заводларида тун-кун

қул каби ишлаб уларни роҳат-роҳат яшатмоқ учун ҳаммоллар қидирдилар – Ҳиндистон, Африқо, Австралиё каби ҳаммоллар кўп жойни ўзларига мустамлака қилишқа тиришдилар ва бу йўлда қандай ғайришаръий бўлса ишлаб ўз мақсадларига эришдилар. Очкўз Оврүпо жаҳонгирлари ва катта бойлари бунинг билан қаноатланмасдан, Яқин Шарқда ҳам бир қанча жойни ўзларига қаратиб олдилар. Лекин Яқин Шарқда ўз мақсадларига тамоман эришмаганлари учун Туркия давлати зўр тўсуқ бўлиб турар эди. Бундай хунук бир тўсиқни ўртадан кўтармак учун Оврүпо жаҳонгир ҳукуматлари бутун дунё урушидан илгари Осиёнинг жануб томонини Франсияга, шу Кичик Осиёнинг Бағдод темир йўлини Германияга, Истанбул ва Дарданелни Ангилтарага деб ўзаро тақсим қилиб қўйган эдилар.

Бу тақсим Туркия давлати ўлмадан (бўлмасдан) бурун бўлинган бир мерос эди.

Туркия султони буларнинг мақсадини англамасдан, буларга ҳар вақт қўғурчоклик вазифасини адо қилиб келди. Бунинг натижасида Оврүпо уруши охирида Туркия давлати йиқилиб, Англия, Франсия таъсири остиға тушиб қолди.

Туркия давлати ўлуб, унинг мулк-моли чин тақсимга келганда Англия, Франсия ўртасида катта чатақлик чиқди: бутун дунёни ўзига жалб этган чиройлик Истонбул, байналмилал аҳамияти бор бўлган Дарданел ва Чаноққалъа бўғози Англия луқмасига тушгандан кейин яна Туркия гавдаси устида жанжал чиқди. Бу ўртада Англияга махсус иғво, фасод ишга ошди. Англия иғвоси билан юнон қўшунлари Кичик Осиёга кириб, ҳар хил тартибсизликлар қилди.

Юнон ҳукумати ва қўшуни Англия ҳукуматиға комил ишонган ҳолда ўзи кундан кунга қутуруб, бузуқчилиғни ошира борди.

Туркия халқига бундай хўрликларни кўтариш жуда оғир эди. Мустафо Камол, милляти таҳқир этилган турк ишчи, деҳқонини тўплаб, Анқарада юнонларға қарши бир куч ташкил этиб, юнонларға уруш очди. Ўзгариш

руҳи билан руҳланган Анқара қўшунлари кундан-кунга уруш майдонида янги ғалаба қозондилар. Ҳозирги кунда турк қўшунларининг ғалабаси жуда қатъий ғалабалардан ҳисобланадур.

Туркиянинг бу ғалабаси Англиянинг мағлубиятидир. Шўролар ҳукумати Туркия қўшунининг ҳар бир ғалабасини суюнчилик билан қарши оладур.

Шўролар ҳукумати Оврупа ҳукуматларига бундан илгари берган нотасида бутун Туркиянинг эски жойлари ўзига қайтарулсун деб айтган эди.

Истанбул ва бўғозлар масъаласини ҳал қилмоқ фақат Англия билан Франциянинг иши бўлмасдан, балки Дарданел атрофида яшағучи (масалан, Туркия ва шўролар Русиясининг) ҳукуматларининг ишидир.

Мазкур давлатлар ўзаро келишмагунча Англия, Франция ҳукумати қанча қарор чиқарса-да, бизнинг учун аҳамияти йўқдур.

Ғарб жаҳонгирлари, хусусан, Англиянинг тилаги Шарқда яшағучи миллатларни ўз таъсири остига олмақдир.

Англиянинг Яқин Шарқда тутқан сиёсати Туркистондаги босмачиларга кўмак бериши Шарқни ўз қафасига туширмак учун қурилган бир ҳийла тузоғидир. Бу тузоқ билан Туркия ва Шўролар ҳукуматини илинтира олмаган Оврупо жаҳонгир давлатлари бундан кейин ҳам ўз мақсадига ета олмайдир.

Ишонамизким, меҳнаткашлар тездан жаҳонгирлар панжасидан қутулуб, абадий биродарлик сулҳига етишиб, бекорга қон тўкушга хотима берурлар.

Яна бор.

Туркистон» газетаси, 1922 йил 14 октябрь

**ТУРК ҚЎШИНЛАРИНИНГ СЎНГГИ
ҒАЛАБАСИ МУНОСАБАТИ БИЛАН УЛУҒ
НАМОЙИШ
(боши ўтган сонда)**

Рудзутақдан кейин Туркистон Марказий ҳукумати номидан ўртоқ Ҳомидхонов Тур-

кия қўшинларининг ғалабаси ва унинг Шарқ ишчи, деҳқониға аҳамиятини, Русия-Туркия муносабати тўғрисида сўзлади. Қизил қўшун номидан ўртоқ Бурунин Яқин Шарқда бошланган Мустафо Камол тажовузини байналмилал аҳамиятини ва қизил қўшунларнинг Мустафо Камол қўшунларининг ғолибиятига самимий қарашларини сўзлади.

Маҳкамаи шаръия отидан Заҳириддин Аълам қуйидагича сўзлади: (Бу ерда Заҳириддин Аъламнинг нутқида шу йиғиндан кейин масжиди жомеъда сўзлаган нутқини ҳам аралаштирилиб ёзилди)

«ИслоМ Маккада бошланди, мушриклар тааррузидан мусулмон бўлган кишилар Мадинага ҳижрат қилдилар. У вақт муҳожирлар ва уларга кўмак бергувчи Мадина мусулмонлари 1 мингдан ортмас эди. Мушриклар 3 минг қўшун билан келиб, Мадинани ўраб олдилар. Ҳар бир ишда оммани тўплаб машварат қилғучи пайғамбар улуг бир мажлис чақирди. Мажлис натижасида шаҳар атрофига хандақ қазимоққа қарор қилиб, пайғамбар ўзига тушган ҳиссани кавлаб турар эди. Шунда пайғамбар Истанбул ҳақида «Ниъмал амиру амируҳо ва ниъмал жайшу жайшуҳо», яъни Истанбулни олувчи қўмондон ва қўшун қандай яхши бўлур деди. Бу ҳадис умматга жуда қимматга тушди. Авлодиға ундан ислом жумҳуриятини ғасб қилгон уммавия истибдоди шул ҳадисни ўзларига айтилган деб Истанбулға кўп ҳужум қилдилар; лекин қўлга келтира олмадилар. Уммавийларнинг Туркистонда қилган мазолими чегарадан чиқди, бутун Турон эли шошқан эди. Шу вақт машҳур Абу Муслим «Оли байт» байроғини кўтариб туркларни ўз кетидан эргаштиришга муваффақ бўлуб, туркларнинг қаҳрамонлиғи, урушдағи маҳорати билан оз кунда уммавия салтанатини ер билан яксон этди. Уммавия йиқилгандан кейин Оли Аббос бошиға чиқиб, турк уруғларидан қўшун тўплаб, ўзлари фатҳ қилган Онатўлиға ерлаштирди. Халифаларнинг ахлоқи бузилган бир вақтда турклар ислом мудофаасида улуг ишлар кўрсатиб тарихда муҳим ўрунни

ишғол этдилар. Ўзларидан халифа ва қўмондонлар ҳозирлаб футуҳотда давом этдилар. ... Ғазнавий, Салжуқий каби сиёсий давлат эрлари етиштириб буюк Ислом халифаси ташкил этибдилар».

(тағин бор)

«Туркистон» газетаси, 1922 йил 18 октябрь

**ТУРК ҚЎШИНЛАРИНИНГ СЎНГҒИ
ҒАЛАБАСИ МУНОСАБАТИ БИЛАН УЛУҒ
НАМОЙИШ**

(Боши 13 ва 14 нчи сонларда)

Исломни йўқотмоқ учун аҳли салб руҳонийлари Оврупо бойлари ва жаҳонгирларини кавлаб салб урушини чиқардилар. Икки аср давом этган салб урушидан исломни яна турк эли, турк қўшуни сақлаб қолди. Айюбийлар ҳам Миср туркларидан мағлуб бўлди. Мўғуллар истилосида Салжуқий инқироз топди.

Чингиздан қочқан шоҳ Сулаймон Қашқар ва Фарғона ўртасидан 50 000 уйлик туркни бирга олиб Онатўлуга кирди. Унинг ўғли салжуқийларга куёв бўлиб, Румо чегарасини сақлаш вазифасини бошқарди. Салжуқий йўқ бўлгандан кейин ул Усмон пошша асрида бир мустақил давлат ҳолига келди. Оз кунда Эдирна орқали келиб Истанбулни фатҳ қилди. «Ниъмал амиру амируҳо...» ҳадиси Муҳаммад фотиҳ каби бир турк ҳақиға айтилгани собит бўлди.

Турк файласуфлари ҳаракати билан ислом маданияти ва санъати ер юзининг кўп қисмига жорий бўлди. Масалан, Фарғона, Самарқанд қоғоз корхоналаридан араблар таълим олдилар.

Маданиятнинг калити ҳисобланган қоғозни хитойлар ипақдан ишлар эдилар, уни пахтадан қилиб умумлаштирамак туркларнинг ихтироси эди. Икки аср ичида асл салб шу ҳунарни ўрганиб, қоғоз воситаси билан тараққийга бошлади. Ёврупо қоғозни ўз тараққийси йўлида истеъмол қилган ҳолда мусулмон уламолари ўз ихтиролари бўлган қоғозни

ўртадан чиқиб қолган тасаввуф маслагининг йўли бўлган «ҳилватда риёзат қилдим» деган сўфий истеъмолчиларига тақлид қилиб фанний тадқиқотлардан кўра бир мунинг таржимаи ҳоли кароматига оид китобларни ёзиб, ўқуб халқни ғафлатга судраб кетди. Бу ғафлат натижасида Ёврупо жаҳонгирлари ислом оламини ва бутун Шарқни маънавий асоратга туширди. Бундан икки аср илгари рус истибдодини турк ва ислом қавмига қарши кураштирадилар. Сўнғи умумий дунё уруши билан рус-турк ўртасида ўн марталаб улуғ ва қонлиқ уруш бўлуб, икки томондан ҳисобсиз меҳнаткашлар бўғузданди. Турк ҳукумати бундан то 100 йил илгари уйғонди, ўзининг қайси йўлга кириб борғонини сизди. Тараққий ва тамаддун йўлига қадам қўйди.

Туркларнинг кечирган тарихида ишнинг яна бир чатоқ ери бор эди. Ўн марталаб бўлган урушнинг кўпида Туркия мағлуб бўлуб, устига ҳар қандай оғир шартлар қўюлса-да, рози бўлмаққа мажбур бўлди. Дунё урушидан кейин турк давлати ва миллати моддий ва маънавий ҳуқуқдан маҳрум этилди. Яъни Туркия давлати ўлди.

Шу вақит рус ишчи-деҳқони озодлиқ байроғини кўтарди. Шу тарихда Туркия султони Англиз олтунига сотилди, Истанбул таслим этилди. Макка, Мадина, Арзи муқаддас Англизнинг палид оёғи остида босилди, янчилди. Жидда каби муборак жойга уч юзлаб фахшхона очилди. Англизларга бўюнсунмаган мусулмонларнинг ёш маъсум болалари найза учига илиниб, хотин-қизларининг номуси барбод этилди. Ҳар куни беш вақит намозда қиблага қараган Онатўли меҳнаткашлари Англиз фахшхонасига қараб сажда қилмоққа виждонлари қабул қилмасдан эр, ёш ва қари «Ё ўлум, ё истиқлол!» деб бош кўтардилар. 400 йиллик маданияти даврида етишган Ёврупаннинг жаллод қуроллариға қарши бир ҳовуч турк қарши кўкрак кериб чиқди. Иккинчи томондан, шўролар ҳукумати турк камбағаллариға табиий бўлган кўмагини берди. Душманлар бунга ҳасад қилдилар,

Туркия давлатини моддий ва маънавий ёқдан сиқиш йўлига киришдилар; бу йўлда ҳар қандай ифлос кўча бўлса кириб чиқдилар. Турк халқининг олдинги кишиларнинг бир қисмини йўлдан чиқариб ўз фойдаларига ишлатмакка муваффақ бўлдилар. Уларнинг манфаатига ўз миллатини қурбон қилишни истамаган турк жамоат ходимлари умрига эгалик вазифасини ўтадилар. Берлинда Талъат пошани, Тифлисида Юсуф Жамол пошани ўзларининг яширин агентлари воситаси билан шаҳид этдилар. Юсуф Жамол поша Туркистонга таниш бир киши эди. Анқара – Русия ҳукумати, Афғонистон – Русия ҳукумати орасида бирлик вужудга келдириб, Шарқ меҳнаткашлари орасида бирлик – биродарлик тухумини сочғучи бир сиймо эди, унинг номардлар томонидан хоинона ўлдирилиши бизни ортиқча маъюс этди. Биз қандай қилиб маъюс бўлмайлик, биз бадбахтларнинг бошига юборди. Четда униб, четлар таъсири билан бузилиб мамлакатига келган баъзи ўқувчилар уламоларга дастмоя бўлиб «янгилик исломга қарши» дедилар, турдилар.

Мана шунинг учун туркларнинг тараққиёти юз йилда камолотга етмади, 50 йилги ёпон тамаддуни ҳаммани шоширди. Сабаби, японлар илм ўрганишда ахлоқини бузмаган каби диний таассубга ҳам берилмагандир.

Нима учун бало, ҳасад тошлари ёғмасун? Қуръон пайғамбардек зотга «Сен бировни ҳидоят эта олмайсан!» деб турганда ҳар шаҳарда юзларча Қуръон сўзидан воқиф бўлган «завоти киромлар» хуржин кўтариб ўз дуолари баракасида халқнинг дунё ва охиратини бермакчи бўлуб қорин тўйдирмоқдалар. Бир томонда мингларча киши нон учун жон бериб турганда амри маъруф ўрнига хуржин тўла тикувчи унсурларнинг ансоли кундан-кунга кучайган бир замонда Шарқда ҳисоби жуда озлиқни ташкил этган ислоҳ ямаш тарафдорлари Англиз сиёсатига аҳмоқ бўлиб алданган армани миллий фақужуқлари томонидан ўлдирилиб турса, бунинг учун

қон йиғлаш керак. Қон йиғлағучилар нодон ҳарифлар томонидан бизга хунук кўрсатилган ёшлар жаҳид номини кўтарганлар бўлди. Ҳақиқатда ҳам амалда ҳақиқий кўзи очиқ ўшал кишилар бўлуб чиқиб, муқаддас жойларимизни англизларнинг қўлига тушмагига ачинувчилар ҳам шулар бўлуб чиқди. Шундай яис (тушкунлик)да қолган вақтимизда Онатўли музаффарияти қулоғимизга эшитилди. Онатўлу ғолибияти маънавий инқирозга юз тутқан ислом байроғини юқори кўтариб, Шарқнинг сиёсий, иқтисодий, илмий озодлиғига етишга; Макка-Мадина каби ислом истинодгоҳининг душмандан тозаланишига бизни ишонтирди. Истанбул Макка, Мадинанинг посбонидир.

Шуниси ҳам борким, бу муваффақият ва келгусидаги қатъий ғалаба туркларга арзон тушмас. Берган ва бературган қурбонлари оз бўлмас».

Заҳириддин Аъламнинг сўзи шунда битди.

Мазкур Заҳириддин Аълам жомеъда сўзлаган вақтида турк шаҳидлари ва Юсуф Жамол поша арвоҳига Қуръон ўқилмоқни ва ихори таъзия қилмоқни сўради. Ҳамма халқ йиғлаб юборди. Қори Қуръон ўқиб, фотиҳа қилинди. Мулла Абдурраҳмон қори турк ғалабаси тўғрисида дуо қилди. Халқ Мустафо Камолга табрик телегроми юбормоқни талаб қилди.

Сўнги сўз ўртоқ Тожиевга бериладир:

Юнонлар Туркия тупроғига қадам босқанида турклар ҳақида қилган ваҳшати Фарғона босмачилари томонидан ишланган ваҳшатларга жуда ўхшаш эди, Мустафо Камол пошанинг юнонларга берган зарбаси эса рус ишчи, деҳқони томонидан Деникин қўшинига берилган зарбанинг айнидир.

Бир вақит Деникин жуда тезлик билан Маскав ва Тула дарвозаларига етишган эди. Рус қизил қўшуни бир неча кун ичида Деникинни Қора денгизга тўқди. Туркия қўшуни ҳам саккиз кун ичида юнонларни денгизга шупуриб тушурди. Юнонларнинг қочишига келганда Деникиндан кўра обрўсизроқдир.

Юнон қўшинлари шундай шошқинлик ва тартибсизлик билан қочдиларким, ўнг ва чап биқинларидан турклар кесиб олиб қолдилар. Юнонлар ўз қўмондонини уруш ишидан хабарсиз деб айблаб янги қўмондон қўйган эдилар. Янги қўмондон уруш майдонига келиши билан қахрамон турк қўшинлари томонидан асир қилиб олинди.

Мустафо Камолнинг иш бошида қўллаған шиори Мармара денгизигача эди. Ҳозир шу мақсадига яқинлашиб Истанбул дарвозасини қоқиб турадир.

Мен бутун борлиғим билан турк қўшинининг сўнгги узул-кесил ғалабасини табрик этаман. Турк қўшунининг ғалабасини Шўролар Русияси ўз ғалабаси деб ҳисоблайдир.

Яшасун ўзининг озодлиғи учун курашувчи жасур турк қўшуни!

Яшасун Русия-Туркия бирлиги! (Қаттиқ ва узоқ олқишлар ва байналмилал марши).

Ўртоқ Абдулҳай томонидан турк қўшунари ғалабасини табрик этиб Анқараға телеграм юборишни талаб қилиб, бу телеграмни тузиб юборишни райком партиёга топширишни яқиндан сўрайдир.

Узоқ олқиш билан бу таклиф қабул этиладир.

Музыка турк миллий машқини чолиб бўлгандан кейин намоишчилар тарқалди. Шу кун Эски Шаҳар жомеъларининг кўпида Туркия ғалабаси ҳақида нутқлар сўзланиб, дуолар қилинди.

Мухбир (имзо)

Юқорида берилган ҳужжатли манбалар асосида Заҳириддин Аъламнинг маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий жабҳада, халқ манфаати, юрт фаровонлиги йўлида олиб борган қизгин фаолиятига гувоҳ бўлдик. Бироқ юрт қайғусида яшаган бу улуг шахснинг ҳаёт йўли фожиали якун топган. Қуйида ҳозиргача эълон қилинмаган, махфий архивларда сақланган ҳужжат ва материаллардан айримларини журналхон ҳукмига ҳавола қиламиз.

1936 йил 8 февралда Тошкент шаҳрида Ўзбекистон НКВД Давлат хавфсизлик бошқармаси махсус бўлими 3-бўлинмасининг оператив вакили И.Х.Даудовнинг тергов баённомасида кўрсатилишича, Заҳириддин Аълам Қосимхўжаев – ўзбек, 60 ёшда, Октябрь райони «Регистон» масжиди имоми, японпарастлик, мағлубиятчилик тағботини фаол иштирокчиси, махсус хабарчилар орқали Чугучак (Қашқар) даги муҳожирлар билан, жумладан, «Уламо» ташкилотининг собиқ раиси Азиз халфа Илҳомжонов билан алоқа ўрнатганликда айбланиб, ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 1-бандида белгиланган жиноятларни содир этишда гумонланиб, унга нисбатан жиноят иши қўзғатилган ва эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олинган. Бунга давлат хавфсизлик хизмати махсус бўлим бошлиғи ўринбосари Агабеков розилик берган, ЎзССР ички ишлар халқ комиссари ўринбосари Леонов тасдиқлаган. Ўша куниеқ Заҳириддин Аълам қамоққа олинган.

Заҳириддин Аълам
Қосимов

1936 йил 14 мартда Заҳириддин Аълам ва бошқаларга қарши қўзғатилган 75-сонли тергов иши бўйича гувоҳ сифатида 1935 йил 13 майда Ўрта Осиё ҳарбий округи ҳарбий трибунали томонидан 10253-сонли тергов иши бўйича Чирчикстройда жазо муддатини ўтаётган Мустафо Илёсов чақирилган. Маҳкум Мустафо Илёсов ЎзССР НКВДнинг судгача маҳбуслар уйига бир ой муддатга этап қилинган.

Заҳириддин Аълам Қосимхўжаев ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 2-қисми ва 67-моддаси билан айбланган. У билан бирга Камолддин Раҳмонбердиев, Иброҳим Тарпи, Абдусмад Шоҳидов, Шорасул Зуннуновлар ҳам ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддаси 2-қисми ва 67-моддаси билан айбланганлар.

ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармасининг 1936 йил 23 февралдаги махсус айблов хулосаси

75-сонли иш бўйича 1. Заҳириддин Аълам Қосимов 66-модда 2-банди ва 67-модда билан айбланмоқда...

ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлими томонидан 1936 йил 23 февралда Тошкент шаҳрида фаолият олиб борган 5 кишидан иборат таниқли панисломчи мусулмон уламоларининг аксилинқилобий гуруҳи фаолияти тугатилди. Гуруҳ фаол аксилинқилобий фаолият олиб борган. Аксилинқилобий гуруҳнинг барча иштирокчилари ўтмишда «Миллий иттиҳод», «Шўро ислон» ва бошқа яширин миллатчилик аксилинқилобий ташкилотларининг фаол аъзолари бўлганлар.

Аксилинқилобий гуруҳнинг қатнашчилари диний-ислохотчилик тарғиботини ниқоб қилган ҳолда ўзбек ишчилари орасида «гап»лар (ҳар 6 кунда бир марта навбат билан уюштириладиган йиғилиш), колхозчилар орасида «суҳбат»лар (диний масалалар бўйича жамоавий суҳбатлар), Эски шаҳар аҳолиси орасида «ифтор»лар (жамоавий овқатланиш, диний урф-одатлар асосида ташкиллаштирилган) уюштирганлар ва уларда ўзбеклар ва руслар ўртасида низо келтириб чиқариш учун фаол аксилинқилобий, антисовет тарғибот олиб борганлар, аҳоли орасида японпарастлик ва мағлубиятчилик руҳидаги тарғиботни амалга оширганлар деган айб қўйилган. Аксилинқилобий гуруҳ диний бирлик кўринишида социалистик мусобақа ўтказишни барбод этганликда ва ишлаб чиқаришда стахановча усулларни жорий этишга тўсқинлик қилганликда, давлат заёмларининг сотилишига қарши тарғиботни амалга оширганликда, шу билан бирга, қишлоқ аҳолиси орасида аҳолини террор ва ғазовотга чақирувчи аксилинқилобий матнларни тарқатганликда, шаҳар аҳолиси орасида Туркияда чоп этилиб давлат ҳудудига ноқонуний йўл билан келтирилган «Жумҳурият»,

«Улус» ва бошқа газеталарни тарқатганликда айбланган. Ана шулар асосида қуйидаги 5 шахс судга тортилган:

Заҳириддин Аълам Қосимов – Уламоларнинг аксилинқилобий гуруҳи ишчи ва колхозчилар орасида аксилинқилобий ишларни амалга оширишдан ташқари ёшлар ва шаҳар интеллигенцияси орасида ташкилий равишда аксилинқилобий фаолиятни олиб бориш учун ҳаракат қилган.

Панисломчиларнинг аксилинқилобий ташкилоти аъзоси Шорасул Зуннунов ёшларнинг Тошкент шаҳрида фаолият кўрсатаётган «Миллий ғолибият» аксилинқилобий ташкилоти билан алоқа ўрнатган ва ўзининг собиқ ўқувчилари орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борган (шахсий иш 229, 235-236, 295-298, 377-379, 381). Айбланувчилар Заҳириддин Аълам ва Абдусамад Шоҳидов ёшларнинг йиғилишларига қатнашганлар, йиғилишларда диний тарғиботни амалга оширганлар ва ёшларни аксилинқилобий йўналишда тарбиялашга ҳаракат қилганлар (шахсий иш 130-133, 234, 282, 287, 300, 369-371).

1935 йил ноябрда Абдуҳофиз Исмоиловнинг уйида бўлиб ўтган махсус йиғилишда айбланувчилар Заҳириддин Аълам, Абдусамад Шоҳидов ва Иброҳим Тарпилар қатнашганлар ва улар курашчан худосизлар жамияти ишига қарама-қарши равишда ишларни ташкил этиш мақсадида аҳоли, биринчи навбатда, ёшлар ва ишчилар орасида аксилинқилобий ғояларни ёйишга қарор қилганлар. Бу масала юзасидан тергов қилинган гувоҳ Исмоилов терговда шундай кўрсатма берган: «Биринчи навбатда ёшлар ва ишчилар орасида диний тарғиботни амалга ошириш зарур... Биз диннинг мусулмонларни миллат бўлиб шакллантиргани ва мусулмон миллатини ҳозирги маданий ҳолатга келтирганини кўрсатиб беришимиз, агар жамиятда диннинг ўрни йўқолса, мусулмон миллатимиз ҳам йўқ бўлишини тунштиришимиз шарт» (Исмоиловнинг кўрсатмаси, шахсий иш 73, 369).

Йиғилишда диний тағиботни яхшироқ амалга ошириш учун жамоа бўлиб ислом динининг ривожланиш тарихини тушунтириб берувчи махсус дарслик яратишга қарор қилинган. Бу мақсадда йиғилиш иштирокчилари дам олиш кунлари биргаликда йиғилиб, ўзлари ёзган бўлимларни ҳамкорликда муҳокама қилиш ва якка тартибда амалга оширилган ишларни ягона тўпламга жамлашга қарор қилишган (шахсий иш 73, 79, 88, 96, 222, 234, 431).

Аксилинқилобий гуруҳ аъзолари Иброҳим Тарпи, Заҳириддин Аълам ва Шорасул Зунновлар аҳоли орасида мағлубиятчилик, японпарастлик тарғиботини амалга оширганликда айбланган. Гувоҳ Раҳимов кўрсатмасида Заҳириддин Аълам СССРнинг капиталистик давлатлар билан бўладиган уруши вақтида фронт ортидан зарба бериш учун совет ҳокимиятига қарши қуролли кураш олиб бориш ғоясини инсонлар онгига сингдиришга ҳаракат қилганини қайд этган.

«Бу мамлакатларда миллий руҳ кучли ва бутун халқ бир бўлиб жамланган, бизда эса аҳолининг ярми совет ҳокимиятидан норози, шунинг учун яқинлашиб келаётган урушда совет ҳокимияти мағлубиятдан қочиб қутула олмайди. Бу уруш мусулмонларни совет ҳокимиятидан қутқариши мумкин, фақатгина бу урушда мусулмонлар ҳам кўлига қурол олиб фронт ортида кўзғолон кўтаришлари лозим. Афғонистон, Эрон ва биринчи навбатда таъқибдан қочган шахслар кўмагида мусулмонлар тарихда бўлганидек ҳаммаси жипслашиб кўзғолон кўтарадилар» (гувоҳ Раҳимовнинг кўрсатмаси, шахсий иш 54, 393).

Гувоҳ Абдуҳофиз Исмоиловнинг айтишича, Заҳириддин Аълам 1935 йил сентябрда Иноғомжон сандиқчининг уйидаги янгиловчилар йиғилишида ошкора равишда японпарастлик тарғиботини амалга оширган. Жумладан, у шундай деган: «Мусулмонлар Япониядан ўрнак олса фойдалироқ бўлади. Япония мусулмонлар манфаатини ҳимоя қиладиган ягона мамлакатдир» (Исмоиловнинг кўрсатмаси, шахсий иш 74).

Аксилинқилобий гуруҳ ташкилий ишлари бошлашга ҳаракат қилган, бу мақсадда аҳолининг диний қатлами орасида ва диний хизматчилар орасида антисовет ташкилотлари тузишга тайёргарлик ишларини бошлаганлар. Гувоҳ сифатида сўроқ қилинган Тошкентдаги Шайхонтоҳур масжиди имоми Абдувоҳид қорининг таъкидлашича, 1934 йили у билан суҳбатда айбланувчилар Камолддин Раҳмонбердиев ва Заҳириддин Аълам Қосимовлар ҳозирги вақтда аҳоли орасида фаол тарғибот амалга ошириш кераклиги ва шу мақсадда жамиятлар тузиш кераклигини айтишган (шахсий иш 27, 68, 150, 269, 274, 388, 389).

Гувоҳ Аҳмадёрвонинг кўрсатишича, 1934 йили у Заҳириддин Аъламнинг топшириғига биноан унинг ва Камолддин Раҳмонбердиевнинг хати билан Фарғона водийси районларига диний таълим олиш учун борган (шахсий иш 50, 80, 320, 356).

Аксилинқилобий гуруҳ хориждаги муҳожирлар билан ҳам алоқаларга эга бўлган. Масалан, 1935 йили Бомбейдан ноқонуний йўл билан Тошкентга Заҳириддин Аълам Қосимовнинг қариндоши, собиқ кўрбоши, муҳожир Жамолиддин Камолиддинов (судланган, ҳозирда шимолий лагерларда жазо муддати-ни ўтамоқда) келган. У хориждаги ўзбек муҳожирлари антисовет ташкилотининг аъзоси бўлиб, акселинқилобий гуруҳ аъзоси Иброҳим Тарпининг хорижга кўчиб кетишига ёрдам бермоқчи бўлган...

Акселинқилобий гуруҳнинг аъзоси сифатида ЎзССР Жиноят кодекси 66-моддаси 2-қисми ва 67-моддасида кўрсатилган жиноятларни содир этганлар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб:

Заҳириддин Аълам Қосимов (унинг ўзи Зуҳриддин Аълам Қосимхўжаев) ўзбек, паспорти бўйича 1867 йили туғилган, ўзининг айтишига қараганда, 1861 йили туғилган, Тошкент шаҳрида яшаган, партиясиз, олдин тугатилган «Миллий иттиҳод», «Иттиҳоди ислом», «Миллий истиқлол» акселинқило-

бий ташкилотларининг аъзоси бўлган, касби ва машғулоти – диний хизматчи – аълам (олий рутбадаги диний хизматчи), олий диний маълумотга эга, оилали, судланмаган. У аксилинқилобий мақсадда диний хизматчиларнинг аксилинқилобий гуруҳига раҳбарлик қилган, ташкилот аъзолари диний қарашларни сингдириш ниқоби остида ишчилар, колхозчилар ва ёшлар орасида фаол антисовет, мағлубиятчилик ва японпарастлик тарғиботини олиб борганлар. Аҳолини террористик ҳаракатларга ундовчи аксилинқилобий ҳужжатлар тарқатганлар ва хориждаги муҳожир аксилинқилобий гуруҳлар билан алоқа ўрнатганлар, яъни ЎзССР Жиноят кодекси 66-моддаси 2-қисми ва 67-моддасида кўрсатилган жиноятларни содир этган. У ўзига нисбатан илгари сурилган айбларига қисман иқроп бўлган (шахсий иш 57, 146, 215).

ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлими 3-бошқармаси бошлиғи Матвеев томонидан ёзилган маълумотномада Заҳириддин Аълам Қосимов 1936 йил 22 февралда ҳибсга олинган ва Тошкент қамоқхонасида ҳибсда сақланаётгани қайд қилинган. Унга нисбатан жиноят ишининг 2-томига Заҳириддин Аълам ва Камолиддин Раҳмонбердиевлар томонидан ёзилиб, Ҳасан Аҳмадёронинг Фарғона водийсига жўнатилаётганлиги ҳақидаги хат ҳам тикиб қўйилиши кераклиги қайд этилган. Бундан ташқари, жиноят иши ҳужжатлари орасидаги махсус конвертга Заҳириддин Аъламга тегишли ЮА №177893 серияли янги намунадаги ва №051553 рақамли эски намунадаги паспортлари жойлаштирилганлиги ёзилган.

1936 йил 26 июлда ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси ҳисоб-архив бўлими бошлиғи, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Яковлев ЎзССР НКВД Лагерлар, меҳнат посёлкалари ва қамоқхоналар бўлими бошлиғи Шишмаревга ёзган хатида Ўзбекистон ССР Олий суди махсус коллегияси 1936 йил 3 июнда 8 йил қамоқ жазосига тортилган жазоси ўрта Осиё лагерининг Но

риндаги бўлимида ўтаётган Заҳириддин Аълам Қосимовни оператив мақсадларда ЎзССР НКВД маҳбуслар уйига вақтинча келтиришга рухсат сўраган.

ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси архив назорат бўлими бошлиғи, давлат хавфсизлиги кичик лейтенанти Яковлев 1936 йил 17 сентябрь кuni ЎзССР НКВД комендан-ти, давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Шишкиндан маҳбус Заҳириддин Қосимовни махсус хат билан Тошкент қамоқхонасига келтиришни сўраган. Заҳириддин Аъламни 10 – 12 киши сақланаётган умумий камерага жойлаштиришни ва уни Тўрахўжаев Убайдулла билан бир камерага қўймасликни сўраган.

Яковлев 1936 йил 16 сентябрда Тошкент қамоқхонаси бошлиғидан Заҳириддин Аълам Қосимовни зудлик билан ЎзССР НКВД маҳбуслар уйига келтиришни талаб этган. Терговдан сўнг маҳбус яна Тошкент қамоқхонасига қайтарилиши талаб этилган.

1936 йил 10 декабрда ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси ҳисоб-қайд қилиш бўлими бошлиғи, давлат хавфсизлиги лейтенанти Бароненко Тошкент қамоқхонаси бошлиғидан Заҳириддин Аълам Қосимовни бошқа жойга кўчирмасликни талаб этган.

СССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси махсус бўлими 3-бўлинмаси бошлиғи Булатов Яковлевдан Иброҳимов Тарпи, Заҳириддин Аълам Қосимов ва бошқаларнинг 75-сонли жиноят ишини юборишни сўраган. Унга кўра 75-сонли тергов иши 68158-йўлланма хат билан 1936 йил 22 сентябрда Москвага жўнатилган.¹

ЎзССР НКВД давлат хавфсизлиги бошқармаси 8-бўлим бошлиғи Вороненко 1937 йил 13 февралда Тошкент қамоқхонаси бошлиғидан Заҳириддин Аълам Қосимовни маҳаллий лагерлардан бирига юбориш, унинг устидан қатъий назорат ўрнатишни талаб қилган.

Ўша 75-сонли иш бўйича айбланганлардан яна бири Тошкент 2-трамвай депоси қурили-

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати архиви, 2289-сонли шифма жилд, 15-, 54-, 65-, 66-, 71-, 72-варақлар.

шида дурадгор бўлиб ишлаётган Абдусамат Шоҳидовдир. Унга нисбатан қуйидаги айблар қўйилган эди: 1. Ишлаб чиқаришда меҳнат қилаётганида жамоат билан бирга намоз ўқишни ташкил этган, «гап» йиғилишларида диний-тарғибот ишларини олиб борган, меҳнаткашларни қизиқтирган масалалар юзасидан суҳбатлар ўтказган. Бироқ у меҳнаткашларнинг саволларига доимо антисовет руҳда жавоб берган, совет ҳокимияти ўзбекларнинг эмас, русларнинг кучи эканлигини таъкидлаган. 2. Давлат ссудалари масаласида Шоҳидов ишчиларга совет ҳукумати мажбуран ссуда ортидан кетаётганини, облигация бўйича ютуқ бўлса, ссудага обуна бўлиш гуноҳ эканлигини, улар шахсий эҳтиёжлари учун фақат облигацияларнинг номинал қийматини ютуқсиз олишлари мумкинлигини тушунтирган. 3. 1936 йил январида Абдусамат Шоҳидов ишлаб чиқариш интизоми масалаларини муҳокама қилган ишчилар – дурадгорлар жамоасининг

умумий йиғилишида маъмуриятни бажарилган ишларга ҳаддан ташқари талабчанликда, демагогликда айблаган, ўз вақтида ишлашга ва ишдан кетишга амал қилмаганлик учун белгиланган жазоларга қарши чиққан.

1936 йил 5 мартда А.Шоҳидов 21 кишидан иборат дурадгорлар бригадаси устаси Солиҳов орқали маъмуриятга тазйиқ ўтказиб иш ҳақи камлигини рўкач қилиб уларни ишдан бўшатишга урингани қайд этилган.

А.Шоҳидовга 1935 йил кузида Янгийўл районидаги колхозларга саёҳатлар уюштириб, йиғинлар ўтказиб, диний тарғибот олиб бориш жараёнида советларга қарши ташвиқот олиб борган, ишчилар ва колхозчилар орасида антисовет ишлари билан бир қаторда ёшлар ва зиёлилар ўртасида ҳам аксилинқилобий фаолият олиб борган деган айб қўйилган. Заҳириддин Аълам Қосимов бошчилигидаги 5 кишидан иборат гуруҳнинг айбловлари бўйича 75-сонли тергов иши тайёрланган.¹

Давоми келгуси сонда...

АКАДЕМИК ЗИЁ БУНЁДОВ – ЎЗБЕК ВА ОЗАРБАЙЖОН ДЎСТЛИГИ ТИМСОЛИ

Умид Бекмуҳаммад,

Хоразм Маъмун академияси таянч докторанти

Ўзбек ва озарбайжон халқлари ўртасидаги дўстона алоқалар қадим даврларга бориб тақалади. Ўзининг таҳсинга сазовор фидокорона илмий фаолияти билан бу икки халқ, икки миллатнинг узоқ ва яқин тарихидаги дўстлигига катта ҳисса қўшган, туркий халқларнинг фахру ифтихори даражасига кўтарилган буюк шарқшунос олим Зиё Мусо ўғли Бунёдовнинг табаррук 100 йиллиги она юрти

Озарбайжонда кенг нишонланди. Қадимий ва гўзал Боку шаҳрининг шоҳқўчаси унинг номи билан аталган. Бу илм фидойиси ҳақиқий байналмилал инсон эди. Мусо оға ўзбек халқининг ҳам энг қадрдон дўстларидан бири бўлган.

Олимнинг озарбайжон ва ўзбек халқларининг бой ва кўркам тарихига оид кўплаб асарлари хорижий тилларда эълон қилин-

Чадан биринчи Ҳайдар Алиев, рўппарасида Зиё Бунёдов

ган, икки халқнинг буюк қаҳрамони афсонавий Жалолоддин Мангубердининг шонли, ибратли ҳаёт йўлини бу олимнинг асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай улуг зот бундан бир аср муқаддам Озарбайжоннинг Астара шаҳрида Мусо Мавсум ўғли Бунёдов ва Раиса Михайловна Гусакова оиласида таваллуд топганди. Отасининг келиб чиқиши озарбайжонларнинг ардоғидаги бибиэйбатлик аллома шайхларига бориб тақалади. Зиёнинг болалигиданоқ озарбайжон, араб, рус тилларини ўрганиши учун эътибор қаратишган.

Гарчи болалик ва ўспиринлиги ғоят алғовдалғовли 1930 – 1940 йилларга тўғри келган бўлса-да, Зиё Бунёдов илмга интилади ва тарих фанига қизиқади. Мактабни битириб, Бокудаги ҳарбий билим юртида таҳсил олади. Ўқишни тугатгач, 1941 йилнинг май ойида Молдавияда ҳарбий фаолиятини лейтенант унвони билан бошлади. Орадан кўп ўтмай Иккинчи жаҳон уруши собиқ Иттифоқ ҳудудига ҳам кириб келади.

Зиё Бунёдов уруш давомида Молдавия, Украина, Кавказ, Беларуссия, Польша, Германия ҳудудларидаги жангларда фашистларга қарши кураш олиб борди. Кавказда бўлган жангларнинг бирида бошидан, Туапсинскда эса оёғидан яраланиб, операция қилинган. Таганрогдаги ҳарбий госпиталда даволаниб чиққач, яна жанг майдонларига отланади. 1942 йили «Красная звезда» газетаси Зиё Бунёдовнинг жангларда кўрсатган жасорати тўғрисидаги мақолани чоп этганди.

Табиатан ҳақиқатгўй, қолаверса, ҳарбий маҳоратга эга бўлган, урушларда чиниққан Зиё Бунёдов навбатдаги операция режасини тузаётган вақтда ҳарбий амалдор билан баҳслашгани сабаб жарима ротасига юборилади. Бироқ ватанпарвар Зиё Бунёдов учун жангни қандай қисмда олиб бориш эмас, душманга зарба бериш муҳим эди. Натижада 123-жарима ротасининг командири, капитан З.Бунёдов ўз аскарлари билан Шарқий Евро-

па давлатларини фашистлардан тозалашда қаҳрамонларча жанг қилиб борди. 1945 йил январь, февраль ойларида Висла, Одер дарёси бўйларидаги жангларда душманнинг 45 зобит ва аскарини йўқ қилади, кўплаб қурол-яроғларни қўлга киритади. Ана шу жанговар хизматлари учун 1945 йилнинг 27 феврилида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланади. 1412 кечаю кундуз давом этган уруш давомида фақат жарима ротасидаги икки жангчигина бундай юксак ҳарбий унвонга сазовор бўлгани тарихдан маълум. Улардан бири Зиё Бунёдов эди...

Уруш 9 май куни собиқ Иттифоқ ғалабаси билан якунлангач, Зиё Бунёдов Германияни нацистлардан тозалаш ва тиклаш жараёни бораётгани боис Берлиннинг Панков тумани ҳарбий коменданти ёрдамчиси бўлиб ишлашда давом этади. Бу вақт давомида Германия Демократик Республикасининг тараққий этишида кўрсатган хизматлари учун «Ваффенбрудершафт», Артур Беккер медаллари ҳамда Берлиннинг Панков тумани фахрий фуқароси унвони берилади.

1946 йили подполковник Зиё Бунёдов истеъфога чиқади ва Москва давлат шарқшунослик институтига ўқишга киради. 1950 йилда институт таҳсилини тугатгач, Москва давлат университети аспирантурасида илмий тадқиқот ишларини бошлаб юборади ва 1954 йил май ойида номзодлик ишини муваффақиятли ёқлайди. Ўша йилнинг август ойида она юрти Бокуга қайтиб, Озарбайжон Фанлар академиясининг Тарих институтида фаолият кўрсатади. Унинг илмий йўналиши Яқин ва Ўрта Шарқ давлатлари тарихи ва маданияти, Озарбайжон Отабеклари давлати, Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлатининг шаклланиши ва доврүк таратган даври ҳамда мўғуллар истибдодига қарши олиб борилган озодлик кураши тарихини қамраб олган. 1964 йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, 1965 йили профессор, 1976 йилда академик унвонига сазовор бўлган бу

илм дарғаси 1982 йили Озарбайжонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонига сазовор бўлди. 1981 – 1997 йилларда Озарбайжон Фанлар академияси Шарқшунослик институтини бошқарди. 1990 – 1997 йилларда Озарбайжон Фанлар академияси вице-президенти бўлиб фаолият кўрсатди. Зиё Бунёдов ҳам дунёвий, ҳам диний фаннинг ривожига ҳақида ғамхўрлик қилган ва шу муқаддас иш йўлида заҳмат чеккан, мустақкам иродали илм кишиси эди. Қуръони каримни озар тилига таржима қилиб нашр этишдек улкан юмуш унинг зиммасига тушган.

Зиё Бунёдов советлар давридаги мафкурабозлар, гуруҳбозлардан чўчимай, туркий қавмлар тарихини холис ва ҳаққоний тадқиқ этди. Мана унинг асарларидан айримлари: «Озарбайжон VII – IX асрларда», «Озарбайжон Отабеклари давлати», «Озарбайжоннинг тарихий жуғрофияси», «Каспий денгизи араб манбаларида», «Сафаратнома» асарининг Усманийлар элчилиги ва Россия-Усманийлар алоқалари тарихини ўрганишдаги роли».

Шарқ халқлари тарихини ўрганишда бекиёс манба бўлган Шиҳобиддин ан-Насавийнинг «Жалолиддин Мангуберди» асарини арабчадан таржима қилиб, 1973 йилда чоп этиради. Шу давр билан боғлиқ тадқиқотини давом эттириб, «Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати» номли монографияни яратади. Бу асарни ёзиш жараёнида Зиё Бунёдов 118 та араб, форс тилларидаги қўлёзма асарлар, дунёнинг турли тилларида нашр этилган 40 та илмий адабиёт билан танишиб, уларни таҳлил қилганининг ўзиёқ олимнинг мавзунини нақадар қунт билан тадқиқ этганидан далолатдир. Бундан ташқари, монографияда Жалолиддин Мангуберди билан сафдош бўлиб, унинг ҳалокатидан сўнг Туркия ва Сурия сарҳадларида яшаб қолиб кетган хоразмликларнинг ҳаётини ҳам ёритиб берган эди.

1974 йили Хоразм вилоят партия комитетининг мафкура бўйича котиби, тарихчи олим Ражаб Жуманиёзов Боку шаҳрига бо-

ради. Ўшанда иккала тарихчи халқлар ўртасидаги азалий дўстлик, озарбайжон тили ва Хоразм шеvasи ўртасидаги умумийлик, халқ қахрамони Жалолиддин Мангубердининг ҳарбий, сиёсий фаолияти ҳақида суҳбат қургандилар.

Бунёдовдек буюк аллома билан айнан у киши яшаб ўтган Боку шаҳрида учрашишга муваффақ бўлган шоир ва таржимон Мирозиз Аъзам мана бу сатрларни ёзган:

«Зиё Бунёдов номини мен «Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати» китоби орқали танигандим. У йилларда ҳали халқимиз ўз тарихини, айниқса, шоҳлар тарихини ўргана олмасди. Мен В.В.Бартольднинг «Туркистон мўғуллар босқини даврида», С.П.Толстовнинг «Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб» номли тадқиқотларини ўқигандим. Бадиий асарлардан В.Яннинг «Чингизхон», Г.Абашидзенинг «Ялдо кечаси», романларини, Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» трагедиясини билардим. Аммо Хоразм тарихига оид бошқа китоблардан хабарсиз эдим. Шундай бир шароитда Зиё Бунёдовнинг хоразмшоҳлар ҳақидаги илмий иши саҳрода учраган қудуқдай бизнинг авлодга таъсир қилган эди. Китобдан Хоразмшоҳлар салтанати 134 йил ҳукм сурганини, Муҳаммад Қутбиддин Хоразмшоҳ гарчи Чингизхон босқини даврида журъатсизлик қилган бўлса ҳам, аслида, у қадар ёвуз ҳукмдор бўлмаганини, у давлатни бошқарган 30 йил ичида мамлакат бениҳоя юксалганини ўқиганимда Хоразм ҳақидаги тушунчаларим бутунлай ўзгариб кетди. Ўзингиз ўйланг: пойтахти Урганч бўлган бу давлатнинг ҳудуди бутун Мовароуннаҳр, Хурросон, Мозандарон, Кирмон, Ироқ, Озарбайжон, Сейистон, Ғазнадан тортиб Таласгача, Фарғонадан Ўзгангача қанчадан-қанча ҳудудларни қамраб олган эди. Шунингдек, миллий шаҳар қурилиши тизимлари, ҳарбий низомларимиз, юзга яқин ҳарбий атамалар, сарой ва давлат хизматчиларининг номлари, махсус вазифалари, пул муносабатлари,

маданий ҳаёт тафсилотлари, қўйингки, китобнинг мазмуни ва маълумотлар доираси ҳаддан зиёд кенг эди; шу боис менда ўша мутолаа кунларидаёқ муаллиф билан учрашиш иштиёқи авж олди.

1986 йилнинг охирида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Адабиёт фондидан Озарбайжон ёзувчиларининг ижод уйига йўлланма олдим ва олим билан учрашишга муваффақ бўлдим. Олимни излаб Бокудаги Шарқшунослик институтига, олимнинг расмий иш жойига бордим. У мени ҳеч қандай расмиятчиликсиз, самимий қабул қилди. Биринчи кўришда бу киши озарбайжон эмас деб ўйладим. Чунки сиёқи оврўпаликларга ўхшар эди: оқсариқдан келган, рус мужикларидай миқти, кўккўз, жингалак сочлари қўнғир эди. Сўхбатимиз ҳазил-ҳузул аралаш, самимий оҳангда бошланди.

– Кечирасиз, сиз озарбайжонларга ўхшайсиз, – дедим кўнглимга келган гапни яшира олмай.

– Онам рус, отам озарбайжон. Миллат шарқда отага қараб белгиланади ё сиз бошқача ўйлайсизми? – деди у кулиб.

– **Йўқ, йўқ, мен ҳам сиздай ўйлайман, – дедим жилмайиб.**

– Меним исмим, аслида, Зиёвуддин, отам Мусо шайх, отамнинг отаси Маъсум шайх, бобомнинг отаси Маҳди шайх ва ҳоказо. Мен ҳужжатлар асосида шажарам тарихини ўрганиб, 15 авлодим шайх бўлганини ва уларнинг исм-шарифларини аниқлаганман. Мана улар, – деди у қўлимга таширфномасини чиқариб бериб.

Ундан билдимки, Бунёдов фамилиясидаги «Бунёд» исми 15-аждодининг оти экан. Шу лаҳзадаёқ унга ҳавасим келиб кетди. Биз шўринг қўрғур ўзбек зиёлилари нари борса учинчи ё тўртинчи, баъзан бешинчи аждодимизни биламиз, холос. Мен ичимда бош кўтарган уятни босиб, гапни бошқа ёққа бурдим:

– **Сизни Зиё Мусаевич десам, ўзимни руслардай, Зиё муаллим десам, озарбай-**

жондай ҳис қиляпман. Ўзбекчасига домла ёки Зиёвиддин ака десам, сизга ғалати кўринармикин...

– Зиёвуддин ака деяверинг, ўрганиб кетганман.

– **Ўрганиб кетгансиз? Қандай қилиб?**

– Кеннойингиз ўзбек. Тошкентдан, Чемпион кўчасида туришарди. Исми Тоҳира. Уйлари 1966 йилдаги зилзиладан кейин бузилиб кетди. Аёлим томондан қариндошларимиз кўп у ёқда. Ҳар йили бўлмасаям, йил ора бориб тураимиз Тошкентга.

– **Ҳозир қаерда ишлайдилар кеннойимиз?**

– Боку радиосида ишлайди. Ўзи шарқшунос. Турк адабиёти бўлимини бошқаради радиода.

– **Болаларингиз...**

– Икки ўғлимиз бор. Иккови ҳам шарқшунос. Жамил Москвада Шарқ тиллари институтининг Осиё ва Африка адабиёти бўлимида. Ҳайдар араб тили бўйича мутахассис. Ташқи ишлар вазирлигида ишлайди.

– **Кеннойимиз ўзбек бўлгани учун ўзбек тарихига қизиқиб қолган экансиз-да? – дедим яна ҳазиллашиб.**

– Аксинча, ўзбеклар тарихига қизиқиб қолганимдан ўзбек қизига уйланганман, – деди олим ҳазилимга ҳазил билан жавоб қайтариб. Сўнг жиддий тортиб ҳудди ўзига ўзи гапиргандай хаёлга чўмганча гапини давом эттирди: – Илгарилари ўзбек тарихи, озарбайжон тарихи деган гаплар йўқ эди. Ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, татар, озарбайжон, уйғур бир-биридан ажратилмас, ҳаммалари бир ёзувдан – араб алифбосидан фойдаланишар, таржимага ҳам эҳтиёж йўқ эди. Ислон давлатларининг биронтасида тарих миллий белгилар асосида ёзилмаган. Ҳозир ихтиёри-мизда барча мусулмон халқларининг яхлит бир тарихи бор. Буларнинг ҳеч бирини бир-биридан ажратиб ўрганолмайсиз.

Мана, мен... энг олдин, 1950 йилларнинг охирида, Озарбайжоннинг VII – IX асрлардаги тарихини ўрганмоқчи бўлгандим. Бунинг учун

арабча, форсча, туркча, сўнгра русча таржималари орқали хитойча, лотинча, французча солномаларни ўрганишга киришиб кетдим.

– **Кечирасиз луқмам учун... Сиз Ан-Насавий таржимасини Собир Раҳимовга бағишлагансиз. Мабодо Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида бирга бўлмаганмисиз?**

– Йўқ... Мен шунчаки Жалолиддиндай шахсларни берган халқдан Собир Раҳимовдай қаҳрамонлар чиқаверишига ишора қилганман. 1946 йили Москвадаги Наримонов номли Шарқшунослик институтига ўқишга кирдим. Кейин илмий фаолиятим бошланди.

1965 йилда Озарбайжон Отабеклар давлатининг тарихини ёзишга киришдим. Бунинг учун аввал Ал-Бакувийнинг «Талхис ал-осор ва ажойиб ал-Малик ал-Қаҳҳор» (Қаҳҳор ҳукмдордан қолган ажойиб асарларнинг сайланмаси), сўнг Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сийрат ул-султон Жалол ид-дин Менкбурни» (Султон Жалолиддин Менкбурнинг ички дунёси) асарларини арабчадан русчага таржима қилдим. Бакувий асари Москвада 1970 йилда, Насавийнинг китоби эса Бокуда 1973 йилда нашр этилди. Бундан ташқари, Ибн ал-Фувайтий, Ибн ас-Соий, Ибн ал-Дубайсий, Ал-Яздий, Ан-Нишопурий, Ал-Ҳусайний ва бошқа юзлаб адилларнинг араб, форс, инглиз, рус тилидаги асарларини ўрганиб чиқдим. Ана шундан кейингина «Озарбайжон Отабеклар давлати. 1136 – 1225 йиллар» номли китобим дунёга келди. Ушбу асарим 1978 йилда Бокуда нашр этилгач, Давлат мукофотига ҳам сазовор бўлди.

Биласизми, тарих шундай бир мўъжизаки, бир асар иккинчисининг ёзилишига олиб келаркан. Отабеклар давлати тарихини ёзганимдан кейин Хоразмшоҳлар тарихини ёзмасам, жоним тинчимаслиги аён бўлиб қолди. Аммо Хоразмшоҳлар давлати тарихини ёзишдан олдин яна бир неча тарихий ишларни юзага чиқаришга тўғри келди. Энг биринчи Садриддин ал-Ҳусайнийнинг «Ахбор ад-дав-

ла ас-Салжуқийа» (Салжуқийлар давлати ҳақида хабарлар) китобини таржима қилиб, Москвада 1980 йилда чоп этиришига муваффақ бўлдим. Кейин Озарбайжон Фанлар академиясининг «Ахбороти»да «Хоразмшоҳлар давлатининг ҳарбий ташкилоти» (1982 йил 1-сон), «XVII аср Усмонли тарихчиси Иброҳим Афанди Пачавийнинг асарида Хоразмшоҳ тарихига оид маълумотлар» (1984 йил 4-сон) каби ишларимни эълон қилдим. Шу тариқа «Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати» асарим Москванинг «Наука» нашриётида 1986 йилда чоп этилди».

Миразиз Аъзам билан суҳбатдан маълум вақт ўтиб, 1988 йили Зиё Бунёдов Хоразмга ташриф буюради. Бу ташриф ўша пайтда катта тадбирларга сабаб бўлган, воҳаликлар озарбайжон олимани Огаҳий номидаги вилоят театрида ўтган тадбирда «Урганчининг фахрий фуқароси» этиб сайлашганди. Бу Германиянинг Панков, Озарбайжоннинг Астара, Гёкчай шаҳарларидан кейин Зиё оға фахрий фуқароси бўлган тўртинчи шаҳар эди. Зеро, Зиё Бунёдов шунга лойиқ шижоатли инсон ва ҳақпарвар олим эди. Негаки у тарихда Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлатининг халқаро миқёсда тутган ўрни, нуфузи, халқаро алоқалари, фан ва маданиятга қўшган ҳиссаси, Жалолиддин Мангубердининг истибдодга қарши курашган қаҳрамонлигини илмий асослаб берганди. Ўша сафар давомида Зиё оға билан бирга бўлган эколог олим Озод Ҳусаинов бу ҳақда шундай деганди: «Зиё оға нафақат туркий халқлар тарихи билан шуғулланувчи тарихчи, айти пайтда, бугун ва келажакни ўйлайдиган, эркин фикрли инсон ҳам эди. У менинг Орол ва Каспийга, шарқ халқлари сув ҳўжалигига оид лойиҳаларимни қўллаб-қувватлаган, унинг аҳамиятини тушуниб етган кам сонли олим эди. Институт, мактаблардаги учрашувларда экология, табиатни асраш, халқлар ўртасидаги дўстлик ҳақида сўзларди. Мен у билан кейинчалик Боку шаҳрига бориб учрашганимда озар

халқининг нақадар уни эъзозлашига гувоҳ бўлганман. Боқуда меҳмонхонага жойлашиб, кейин унинг ишхонасига борганимда: «Озод, сен нафақат менинг, балки боқуликларнинг, озар халқининг меҳмонисан, сени Боқуга мен таклиф қилган эканман, уйимда яшашинг керак», – дея уйининг шинам хонасини, «Волга» машинасини менга ажратиб берганди. Кейин Орол, Каспий денгизлари, Саудия Арабистони, Россия, Хитой, Қозоғистондаги чўл ҳудудларга канал қазиб олиб бориш ҳақидаги таклиф-лойиҳаларим билан танишиб, Москвадаги Сув муаммолари институтига биргаликда борди, мени қўллаб-қувватлади. Зиё оға билан суҳбат, сафарларда бундай уйғоқ, тийрак фикрли инсоннинг журъатига қойил қолардим. У билан Урганчда тушган сурат, олим менга совға қилган Л.Гумилёвнинг Каспий атрофига доир энг ноёб китобини ардоқли, муқаддас инъом сифатида асрайман».

1988 йилдаги Хоразмга ташрифи давомида 4 кун бўлиб, замондошлари ҳаёти, фаолияти, воҳадаги экологик ҳолат, маданий мерос обидалари билан танишган, «Хоразм ҳақиқати», «Хорезмская правда» газеталари таҳририяти, Хоразм вилоят телерадиокомитетида учрашувлар ўтказганди.

Зиё Бунёдовнинг Ўзбекистонга сафаридан сўнг шоир ва таржимон Тоҳир Қаҳҳор аллома билан учрашиш ниятида Боқуга боради ва олим билан қилинган суҳбатлар «Гулистон» журналининг саҳифаларида чоп этилади.

«Дашкандли қўноқ»лигимни эшитгач академик мени хонасига таклиф этди. Бу ерда икки нарса – хонанинг бир томонини тамом эгаллаган харита ва Зиё муаллимнинг баланд гавдаси, шиддатли қиёфаси дарров кўзга ташланади ва хонада шу икки нарсадан бўлак ҳеч нарса йўқдек туюлади. Шу пайт телефон жириглади. У телефонда гаплашаётганда қиёфасини кузатдим: самимий, очиқ, нимани ўйласа, шуни айта-

диган дангалчи одам; оддийлиги, кийинишидан ҳам, хонасидаги жиҳозларидан ҳам кўриниб турибди.

Дунёда нима кўп, олим кўп. Аммо халқ севган, эъзозлайдиган олимлар жуда кам. Халқ меҳрига эришиш учун илм кишиси халқни улуғлайдиган, унинг қаддини кўтарадиган, унинг асл манфаатларига хизмат қиладиган иш қилмоғи лозим. Бундай ишни ҳамма илм кишилари ҳам қилавермайди. Зиё оға эса нафақат озар диёридаги миллати дардига, бутун инсоният, айниқса, ўзи меҳмон бўлган Ўзбекистон дардига, ўша вақтда хавф даражасига келиб қолган экологик фожиалар, маданий мерос обидаларини авайлаб асраш масаласига ўз муносабатини билдириб ўтганди», – дейди Тоҳир Қаҳҳор хотираларини ёдга олиб.

... 1991 йилдан кейинги истиқлол йилларида Зиё Бунёдов мафкуравий тазйиқлардан холи равишда илм уммонига шўнғиди дейиш мумкин. Уруш асоратлари, шўро мафкурабозлари қолдирган оғриқларга қарамай, кўп-кўп арабча асарларни, шарқ тарихига доир манбаларни арабчадан озарбайжончага таржима қилиб нашр эттирди, «Қизил террор» асарини, «Динлар, мазҳаблар, тариқатлар» номли қомусий луғатини яратди.

Маълумки, собиқ Иттифоқ таркибидаги республикалар мустақилликка эришгач, улар орасидаги келиб чиқиши туркий бўлган халқлар тарихини биргаликда яратиш ғояси илгари сурилади. Бу борада Туркияда айнан шу мавзуга бағишланган илмий конгресс ўтказилади. Ушбу конгрессда иштирок этган андижонлик тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг таъкидлашича, илмий йиғилишдаги энг таъсирчан нутқ ва таклифлар айнан Зиё Бунёдовга тегишли бўлган. Яъни Зиё Бунёдов дунёдаги туркий халқларнинг тарихини, улар олдин яшаган, яшаётган ҳудудлар, туркийларнинг дунё цивилизациясига қўшган ҳиссасини холис ва ҳаққоний ҳолда яратиш, бунга жаҳон-

нинг забардаст олимларини жалб этиш ва ушбу асарларни дунёнинг барча тилларига таржима қилиш фикрини билдирган.

Озарбайжон халқи ўзининг миллатпарвар фарзандини парламент мажлисига депутат, Фанлар академияси вице-президенти этиб сайлади. Зиё Бунёдов бу вазифаларда ҳам сидқидилдан, ҳар доимгидек журъат би-

лан миллат манфаатлари, давлат истиқболи учун куюниб ишлади.

1997 йил 21 февраль, Боку. Парламент депутати Зиё Мусо ўғлининг сўнгги куни. 76 ёшли фуқаро Зиё Бунёдов вафот этди. Аммо Зиё Мусо ўғли Бунёдов ҳаёти, у яратган асарлар, таржима қилган манбалар орқали барҳаёт.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТАРИХИ ВА АРХЕОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШДА АКАДЕМИК ЯХЁ ҒУЛОМОВНИНГ ЎРНИ

О.Ш.Канимкулов,
ЎзМУ докторанти

Бугунги кунда республика-мизда илм-фан ва маданият ривожига улкан ҳисса қўшган олимлар хотирасини ёд этиш ҳамда улар қолдирган бебаҳо имий-ижодий меросни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Илм-фан фидойиларининг улуғ ишлари ёш авлод учун намуна мактабини ўтамоқда. Ушбу мақоламизда шундай илм-фан фидойиларидан бири, биринчи ўзбек археолог олими Яхё Ғуломович Ғуломовнинг Фарғона водийси тарихи, археологияси ва суғорилиш тарихи бўйича олиб борган тадқиқотлари ҳақида тўхталмоқчимиз.

Яхё Ғуломовнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида унинг ҳамкасблари ва шогирдлари жуда кўп ёзишган. Хусусан, академиклар А.Муҳаммаджонов, А.Асқаров, тарих фанлари докторлари Б.Лунин, Т.Ширинов, А.Анорбоев, М.Исомиддинов, тарих фанлари номзоди И.Ахроров ва бошқалар ёзган мақола ва биографик маълумотлар кўпчиликка яхши маълум.

Маълумки, қадимги даврларданоқ Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ривожланишида сунъий суғориш муҳим ўрин эгаллаган. Шунинг учун ҳам Яхё Ғуломов сунъий суғориш тарихини мукамал ўрганишга ва ундан халқ

хўжалиги манфаатлари йўлида фойдаланишга алоҳида эътибор қаратган. Бир қарашда олимнинг асосий фаолият йўналиши Хоразм воҳаси бўлганлиги сабабли Фарғона водийси тарихи муаммолари билан у қадар кўп шуғулланмагандек кўринади. Лекин Яхё Ғуломов нафақат Хоразм, балки Бухоро воҳаси, Фарғона водийси, Мирзачўл ҳамда Қашқадарё воҳаларидаги археологик экспедицияларга бошчилик қилиб,

қадимий суғориш системаларини тиклаш ва янги ерларни ўзлаштириш бўйича амалий таклифларини илгари сура олган олим эди. Я.Ғуломовнинг Фарғона тарихи борасида олиб борган изланишларини ниҳоятда салмоқли дейишимиз мумкин. Я.Ғуломов 30-йилларнинг бошларидаёқ Фарғона водийси тарихи билан қизиқа бошлаган. 1930 йил ёзида Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Ўзбек илмий-тадқиқот институтининг бир гуруҳ тарихчилари билан проф. П.Солиев раҳбарлигида Фарғона водийсида бўлади. Мақсад Фарғона водийсининг қишлоқ хўжалиги ва шаҳар ҳунармандчилиги тараққиётини ўрганиш эди [1, 88 – 92-б].

Яхё Ғуломов ўзининг Фарғона водийси тарихи бўйича илк таассуротларини: «Мен

Пўлат Солиевнинг институтдаги Ўрта Осиё бўлими бўйича ёрдамчиси эдим, шунингдек, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Ўзбек илмий-тадқиқот институти аспиранти сифатида 1930 йили Фарғона водийси бўйлаб тарихий ҳужжатлар йиғиш ишларида ҳам бирга ишладик. Пўлат Солиевнинг тарихий мавзулардаги, хусусан, Ватанимиз тарихи борасидаги қизиқарли суҳбатлари бизнинг тарихга бўлган қизиқишимизни янада кучайтирарди» [2, 28-б], – деб хотирлайди.

1939 йили қисқа муддатда Катта Фарғона канали қазилди. 270 км узунликдаги канални қазиш жараёнида жуда кўп археологик ёдгорликларга дуч келинди. Шу сабабли ҳам қазиш жараёнида археологик кузатув олиб бориш мақсадида бу ишга археологлар ҳам жалб қилинади. Яхё Ғуломовнинг Фарғонадаги биринчи жиддий иши ҳам 1939 йилда Катта Фарғона канали қурилиши вақтида амалга оширилган бўлиб, канал трассасида ташкил этилган археологик экспедициянинг 3-бўлинма гуруҳига (1-гуруҳ – М.Е.Массон, Г.Г.Оболдуева, 2-гуруҳ – В.Д.Жуков, 3-гуруҳ – Я.Ғ.Ғуломов бошчилигида) раҳбарлик қилган. Шу йили Риштон, Ўзбекистон, Сўх, Бешариқ ва Учкўприк туманларидаги кўплаб археологик объектларни ўрганиб чиққан. Унинг «Катта Фарғона канали қурилишидаги археологик экспедициянинг учинчи бўлинмаси иши тўғрисидаги ҳисобот»и кейинги давр археологлари учун Фарғонадаги археологик объектлар тўғрисида илк илмий хулоса ва илк харита вазифасини ўтайди [3]. Катта Фарғона каналини қазиш вақтида ўтказилган археологик кузатув ишларидаги фаол иштироки учун Я.Ғуломов «Катта Фарғона канали аълочиси» унвони билан тақдирланади [4]. Экспедиция канал қурилиши давомида бронза ва темир даврига оид жуда кўплаб археологик ёдгорликлар [5, 16 – 17-б] (Чуст яқинидаги «Бувана мозор», Андижон вилоятидаги «Далварзинтепа» ва бошқалар), қадимги суғориш каналлари излари, меҳнат қуроллари, сопол идишлар ва бошқа буюмлар топди. Ка-

нал қурилишининг (45 кунда қазилган) жуда тезкорлик билан олиб борилиши сабаб ўша вақтда аниқланган жуда кўплаб ёдгорликлар, каналлар излари, топилган осори атиқаларни тўлиқроқ ўрганиш имкони бўлмаган. Шу сабаб ҳам Фарғона ҳудудида кейинчалик археологик тадқиқотлар олиб борилиши натижасида водий ҳудудларида палеолитнинг илк даврларига оид маданият излари, қадимги деҳқон ва чорвадорларнинг манзилгоҳлари, суғорма деҳқончилик майдонлари аниқланди [6, 3 – 10-б]. Катта Фарғона каналининг қурилишида амалга оширилган археологик кузатишлар ва кейинги йилларда ўтказилган махсус экспедициялар Фарғонанинг қадимги тарихи ҳақидаги мавжуд маълумотларни буткул ўзгартириб юборди. Сабаби, шу вақтгача қадимги Фарғона тарихи, унинг суғорилиш тарихи ҳақида маълумотлар асосан милoddан аввалги II асрда яшаб ўтган Хитой тарихчиси Чжан Сян ёзиб қолдирган маълумотларгагина асосланар эди [7, 20-б]. Унгача бўлган даврда қадим Фарғонанинг қандай обод бўлгани, суғорилиш тизими ҳақида ёзма маълумотлар бўлмагани учун ҳам Катта Фарғона каналини қазиш жараёнидаги археологик кузатувлар тарих фанига катта маълумотлар берди [1, 88 – 92-б; 5, 24-б]. Яхё Ғуломов Фарғона водийси тарихи ва археологияси билан боғлиқ тадқиқотларини 1956 – 1959 йилларда давом эттирди.

Яхё Ғуломов бошчилигида 1956 – 1959 йилларда Қува археологик гуруҳи Фарғона вилоятининг Қува, Андижон вилоятининг Марҳамат туманларида археологик тадқиқот ишларини олиб борди. Ўрганишлар натижасида Яхё Ғуломов Қува археологик ёдгорлигининг аянчли аҳволи [15] ҳақида Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбари Н.А.Муҳитдиновга хат ёзади. Чунки бу ерда қурилган ғишт заводи томонидан ёдгорлик шафқатсизларча вайрон қилинаётган эди. Шундан кейин ғишт заводи фаолияти тўхтатилиб, ёдгорлик сақлаб қолинади.

Яхё Ғуломов шу тариқа кўп йиллар давомида археологик ишлар олиб борилган Қува аҳоли пунктининг муҳофазаси ва асраб-авайланишига эришди. У Қуванинг работ қисмида илк ўрта асрлар даврига оид буддавий ибодатхона қолдиқларини ўрганди.

1965 йилнинг октябрь ойида Фарғона вилоятининг Қува ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотларга ҳам Яхё Ғуломов раҳбарлик қилди [8]. Бу гуруҳ Қува ҳудудидаги Чилламосор номли қадимги тепани ўрганиш вақтида 2 минг йил олдин харобага айланган қалъа вайронасини топади. Эътиборли жиҳати, у ерда ўша даврга оид сопол идишларнинг синиқлари, тош ва қўл тегирмонлари орасидан бир тутам пахта чигити чиқади [9, 25-б]. Бу билан қадимги даврлардан ватанимиз ҳудудида пахта экилганлиги исботланди.

Яхё Ғуломовни Фарғона водийсидаги фаолиятининг яна бири Фарғонанинг қадимги пойтахти Ахсикент ҳудуди билан боғлиқдир. Бу ёдгорликнинг муҳофаза қилиниш тарихи ҳам Яхё Ғуломов номи билан боғлиқ. Ахсикат эса Ўзбекистон Министрлар Советининг 1959 йил 29 июлдаги махсус қарорига кўра республика аҳамиятига эга бўлган археологик объект сифатида ҳимоя остига олинган эди [10, 17 – 19-б]. 1970 йилда ушбу ёдгорлик этагида маҳаллий ҳокимият ғишт заводи қуриш учун рухсат берган ва тупроқ учун қадимий тепалик қазий бошланган эди. Бу ҳақида Яхё Ғуломовга шогирди И.Аҳроров хабар беради. Хабарни олгач Я.Ғуломов Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбари Шароф Рашидов олдига боради. Шароф Рашидов ўша йилнинг кузида комиссия билан шаҳарчага бориб фавқулодда йиғилиш ўтказади. Шароф Рашидов у ерда Яхё Ғуломовни тинглагач, ўз ҳис-туйғуларини яширмай уч кун ичида ғишт заводини демонтаж қилиш ва ёдгорликни бузишни тўхтатиш ҳақида буйруқ беради. Ўша вақтда бузғунчилик ишларини амалга ошираётганлар маҳаллий ҳокимият органларидан ўзларининг ноқонуний хатти-ҳаракатларига рухсат олиши

коррупциясиз амалга ошмас эди. Гап шундаки, маҳаллий ҳокимликлар давлатга пахта топшириш режасини бажариш ёки ошириш учун пахта экиш майдонини кенгайтириш баҳонасида (аслида, тарихий обида ёки тепалик ўрнида ғишт заводи қуриш зарурати бўлган) туман ёки вилоят раҳбарлари орқали Ўзбекистон Олий Советининг раиси Я.Н.Насриддиновага бевосита мурожаат қилган эдилар. Раҳбарият эса баъзан масаланинг моҳиятига тушунмай, муҳокама қилмасдан унга тақдим этилган ҳужжатларга имзо чеккан [11, 27 – 38-б]. Юртимиздаги маданий мерос ёдгорликларини сақлаб қолиш йўлидаги бундай қаҳрамонликларини, одатда, Яхё Ғуломов кўп ҳам овоза қилавермаган.

Ишимизнинг яна бир назарий қиймати Я. Ғуломовнинг қадимий суғориш тизимлари, археологик ёдгорликларни аниқлаш, уларни муҳофаза этишдаги улкан тажрибаси ҳамда ақлий заковатини кўрсатиш билан бир қаторда бу йўналишларда (жумладан, Фарғона водийсининг суғорилиш тарихини ўрганиш бўйича) шогирдлар тайёрлаш масаласини ҳам ёритишдир.

Суғорилиш тарихи бўйича кўп йиллар давомида иш олиб борган ва ниҳоятда бой материаллар йиғилган бўлишига қарамай, Яхё Ғуломов иш ўз мўлжалига етмагунча уни яқунлашга, юқори илмий даражага олиб чиқишга асло ошиқмас эди. Шогирдларидан бири С.Жалилов устози билан боғлиқ бир воқеа хусусида шундай дейди: «Фарғона водийси жануби-шарқий районларининг суғорилиш тарихига бағишланган илмий ишим тугаллашиб, 1964 йили ҳимояга чиқмоқда эдим. Домла Заҳриддин Муҳаммад Бобур давридаги машҳур Кубо (Қува) қора суви ҳақидаги хулосаларимга шубҳа билдириб, қайта ўрганасиз деди, иш ҳимояга қўйилмади. Келаси 1965 йил ёзида домла Қувага махсус экспедиция уюштириб, масалани ўрганишда шахсан ўзи қатнашди. Диссертация ҳимояси бир йилдан сўнг – 1965 йил сентябрда ўтказилди. Дим-

ланиб қолган эътирозимни домла фаҳмлаб шундай дегани ҳамон ёдимда: «Сайфиддин, турмушдаги хатони қайта тузатса бўлади. Аммо илмдаги янглиш хулоса бир кун келиб бошга тўқмоқ бўлади, илмий ишда асло шопилманг» [12, 44 – 49-б]. Сайфиддин Жалилов кейинчалик Яхё Фуломов раҳбарлигида Фарғона водийсида суғорилиш ишлари тарихига оид катта илмий тадқиқот ишини яратди [13, 68 – 76-б]. Яна бир шогирди Й.Қосимовни эса Наманган вилоятининг суғорилиш тарихини [14] ўрганишга йўналтирди.

Ўз шогирдлари ишига бўлган талабчанликни И.Ахроровни Наманган вилояти археологиясига оид мақоласига билдирган муносабатда ҳам кўришимиз мумкин [16, 20-б]. Унда мақолани археологик стратиграфия, яъни маданий қатламлар бўйича ёзиш кераклиги, Ахсикатни ўрганган олимларнинг ишлари ҳақида батафсил маълумот бериш ва у ишларга аниқ ва танқидий муносабат билдириш лозимлиги, мақола ўқувчига ҳазм бўладиган даражада тартибга солиниши зарур экани ҳақида жиддий фикрлар баён қилинган. Бу ҳужжат Яхё Фуломовнинг археологик тадқиқотга, қолаверса, ундаги материалларнинг ҳаққонийлигига, топилмалар тафсилотида изчиллик ва аниқликка, масаланинг тарихшунос-

лигидан келиб чиқувчи хулосаларга таяниб ўз янги қарашларини баён этиш тамойили каби масалалар қатъий талабчан руҳда қараганини намойиш қилади [17, 48 – 53-б]. Қолаверса, Яхё Фуломов номлари қайд этилган олимлар мисолида бир қатор фарғонашунос олимларни тарбиялаган. Уларнинг тадқиқотларига расман илмий раҳбарлик қилган [18]. Я.Фуломов бевосита раҳбарлик қилмаса-да, Ю.А.Заднепровский ва Б.Матбобоевлар ҳам устоз-олимнинг Марҳаматдаги ва Қувадаги фаолиятларини ўрганиб, ривожлантиришди.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, 1950 – 1960 йилларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти томонидан ташкиллаштирилган Фарғона экспедицияларига Яхё Фуломов доимий раҳбар ва маслаҳатчи вазифасини бажарган. Бунинг натижасида Обишир мезолит даври ёдгорлиги, Марказий Фарғонада палеолит, мезолит, неолит ва бронза даврига мансуб кўплаб янги манзилгоҳларнинг фанга маълум қилинишида бевосита Яхё Фуломов раҳнамолик қилган. Фарғонада палеолит, мезолит, неолит даври ёдгорликларининг қайд этилиши, илк ўрта асрларга оид машҳур Қува харобаларининг, унда будда ибодатхонасининг очилиши каби кашфиётларнинг барчаси Яхё Фуломов номи билан боғлиқдир.

Адабиётлар

1. Гулямов Я. Из истории организации ремесла в Ферганской долине в XIX – начале XX вв. // Избранные труды академика Я.Г.Гулямова. – Самарканд-Ташкент: Фан, 2008; Археология. 2009. №9. – С.88 – 92.
2. Германов В.А. Профессор Пулат Салиев и его время. – Ташкент: Фан, 2002. – С.21.
3. Гулямов Я. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И.В.Сталина // Труды Института истории и археологии. Узбекистанского филиала Академии наук

СССР. Том IV. – Ташкент, 1951. – С.85 – 122 (Фундаментал кутубхона 9/4717, инв. 53, №331).

4. Личное дело Я.Г.Гулямова в архиве института истории и археологии АН УЗ ССР. Архив №28, фонд 54, дело 33, протокол №6. 1950 г. 28 марта.

5. Фуломов Я. Ўзбекистонда археология. – Тошкент: Ўзбекистон, 1956. – Б.17.

6. Гулямов Я. Некоторые итоги археологических работ в Узбекистане в 1967 – 1968 гг. // История материальной культуры Узбекистана. Вып. №9. – Ташкент, 1972. – С.3 – 10.

7. Ғуломов Я. Қадимги маданиятимиз изларидан. – Тошкент: Ўзакадемнашр, 1960. – Б.20 (Фундаментал кутубхона, 9/12355).

8. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви. Ф. 2883, Р-1, йиғмажилд 49 (Я.Ғуломов ва М.Қосимовларнинг Фарғона археологик отрядининг водийда олиб борган дала ишлари ҳақидаги ҳисоботлари. 1965 – 1966 йиллар).

9. Ғуломов Я.Ғ. Пахтачилик қачон бошланган // Фан ва турмуш. 1966. №1. – Б.2 – 25.

10. Ғуломов Я., Аҳроров И. Ахсикент обидалари изидан // Фан ва турмуш. 1964. №8. – Б.17 – 19.

11. Аҳроров И. Академик Яхья Гулямович Гулямов – мой учитель и наставник // Я.Ғуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий конференцияси тўплами. – Тошкент 2008. – Б.27 – 38.

12. Жалилов С. Тарихчилар сардори эди // Я.Ғуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий конференцияси тўплами. – Тошкент, 2008. – Б.44 – 49.

13. Қаюмов А. Улуғ алломалар тўғрисидаги хотиралардан // Я.Ғуломов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий конференцияси тўплами. – Тошкент, 2008. – Б.68 – 76.

14. Қосимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1988. ЎЗР

ФА Бош кутубхонаси. Сақланиш рақами 90К9/4255.

15. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви. Ф. 2883, Р-1, йиғмажилд 74, (1957 йил 18 август куни Қува шаҳридан Яҳё Ғуломов номига юборилган мактуб. Муаллифини аниқлашнинг имкони бўлмади. Хатда Яҳё Ғуломов археолог Ҳалилулло Муҳамедовни ўз хузурига, Тошкентга чақирганлиги, И.Аҳроров, Ў.Исломовларнинг Қувадаги археологик тадқиқот ишлари ҳақида маълумотлар қайд этилган. Бу мактуб водийдаги археологик тадқиқотларнинг бориши устидан Яҳё Ғуломов доимий назорат олиб борганидан далолатдир).

16. Ўзбекистон Республикаси Миллий архиви. Ф. 2883, Р-1, йиғмажилд 80, 20-бет (Я.Ғуломов. И.Аҳроровнинг «Наманган вилояти археологиясига оид» номли мақоласига тақриз).

17. Канимкулов О.Ш. Ўзбекистондаги тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганишда Яҳё Ғуломовнинг ўрни // Ўтмишга назар. – Тошкент, 2021. №4 (6). – Б.48 – 53.

18. Фарғонашунос археологлар туркумидан Яҳё Ғуломович Ғуломов. Интернет маълумоти. <https://ar-ar.facebook.com/museumFergana/posts/154816912875498/>

19. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962. №118. – С.49; Матбобоев Б. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари // О‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2014. №1.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ СРЕДИ КАЗАХОВ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИК СРЕДНЕЙ АЗИИ В 20 – 50-е ГОДЫ XX ВЕКА

(В СВЕТЕ НОВЫХ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ. – АЛМАТЫ: ТОО «ЛИТЕРА-М», 2021. – 234 с.)

К.Н.Балтабаева,

Исполнительный директор Ассоциации
выпускников КазНУ им. Аль-Фараби, кандидат исторических наук

Данный сборник включает материалы Республиканской научно-практической конференции, которая состоялась 6 октября 2021 года на базе Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова в рамках реализации одноименного проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Территориальные границы исследования по данному проекту тождественны территориям Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана, что объясняется структурой расселения казахов в Средней Азии, а также их высокой миграционной активностью.

Хотя конференция имела статус «республиканская», тем не менее, ее организаторы пригласили специалистов из ведущих научных центров Узбекистана, России, Кыргызстана: Музей памяти жертв репрессий при Андиганском государственном университете им. Бабура, Андиганский государственный университет им. Бабура, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук (КНИИГН) Каракалпакского отделения АН РУз (ККО АН РУз), Институт

К.Н.Балтабаева

истории Сибирского отделения Российской академии наук, Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, Дипломатическая академия МИД Кыргызской Республики, Кыргызско-Российский Славянский университет.

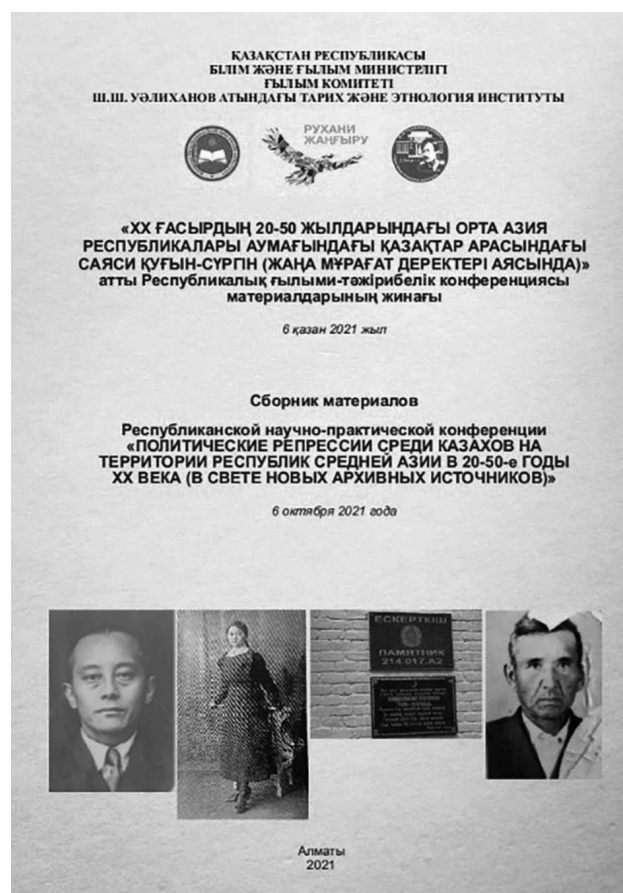
Из Казахстана были представлены НИИ и вузы, сосредоточенные в городах Алматы и Нур-Султан. Среди них: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Евразийский национальный университет им.

Л.Н.Гумилева, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина и Каспийский общественный университет.

На конференции, впервые проведенной по такой актуальной теме, прозвучали доклады на основе новых источников из государственных и специализированных (ведомственных) архивов Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана, России, Украины. Участники конференции посвятили свои доклады актуальным вопросам: изучение советского периода истории и состояние историографии; сопротивление политике компартии в республиках Средней Азии – формы и региональная специфика; особенности репрессивной политики, в том числе касательно казахов в 1920 – 1950-е годы; государственная политика памяти в республиках Средней Азии и Казахстана и уроки политических репрессий в процессах формирования национальной идентичности; персоналии в эпоху политических репрессий; проблемы включения темы политических репрессий в публичное пространство и в поле исторического образования.

Общий обзор представленных докладов позволяет утверждать, что одной из сложных проблем в изучении отечественной истории являются политические репрессии тоталитарного режима в первой половине XX века. Причем преследованиям карательных органов по политическим и иным мотивам подверглись не только различные социальные слои, но и отдельные народы в ходе «национальных операций» – подданные первого в мире социалистического государства – СССР.

Единодушно заявлено участниками конференции, что политические репрессии в советских республиках Средней Азии: Киргизской ССР, Узбекской ССР, Таджикской ССР и Туркменской ССР были составной частью в плановом осуществлении общесоюзной репрессивной политики, четко отражая колебания политического курса, всплески и времен-

ные спады как тайных, так и открытых репрессий против народа.

Публикации авторов свидетельствуют, что в постсоветское время в каждой из бывших союзных республик – ныне независимых стран – к вопросу изучения политических репрессий советского периода и реабилитации жертв репрессий подошли по-разному. Распоряжение Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий» от 8 октября 2020 г. нацеливает научную общественность на эффективную организацию работы по выявлению имен, сбору и изучению данных, в том числе документов, хранящихся в отечественных и зарубежных архивах, о жизни, деятельности и исторических заслугах жертв репрессий [1]. В 2020 г. в Бишкеке вышло в свет 10-томное издание «Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары

(1920 – 1953-жж.) («Жертвы политических репрессий в Кыргызстане. 1920 – 1953 гг.») солидным объемом в 286 печ. листов, или 4500 страниц текста на кыргызском языке. Президент РК К.К.Токаев 24 ноября 2020 г. подписал Указ о создании Государственной комиссии с целью всестороннего изучения и решения вопросов о полной (т.е. юридической и политической) реабилитации жертв политических репрессий и восстановления исторической справедливости в отношении всех безвинно пострадавших. В Казахстане с 14 апреля 1993 года действует закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Несмотря на сложности доступа к архивным фондам, исследователи из Узбекистана, России, Казахстана, Кыргызстана смогли использовать массовые персонифицированные источники и в первую очередь к ним относятся архивно-следственные дела.

По проблемам политических репрессий касательно казахов, проживавших в советских республиках Средней Азии, в научной литературе есть упоминание этой проблемы как важной для исследований и в кооперации ученых Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана. Многие имена репрессированных казахов нам, казахстанцам, буквально вернулись из небытия.

В этом огромная заслуга и доктора исторических наук, профессора Андижанского государственного университета им. Бабура Рустамбека Темировича Шамсутдинова. Его доклад «О жизни и деятельности государственного деятеля и дипломата Акбара Байтурсуновича Уразалиева» – тоже тому свидетельство. Ученым приведены уникальные документы из Архива внешней политики СССР (ныне – АВП РФ), Архива службы национальной безопасности Узбекистана, чудом сохранившиеся фотографии дипломата во время пребывания в Синьцзянской провинции Китая и членов его семьи, воспоминания сына – Санджара

Акбаровича Уразалиева – «Как дед и отец, много полезного делал для роста и развития Андижанской области», – включает профессор Р.Т.Шамсутдинов [Сб. материалов Республикан. науч.-практ. конф. – С.15].

Как тяжело читать воспоминание Санджара Акбаровича: «В последний раз я видел отца в 1936 году. И хотя прошло столько лет, но и сейчас ясно вижу, как тяжело поднимается он из подвала НКВД... Только в 1960 году нам прислали справку о полной реабилитации отца» [Там же. – С.15 – 16]. Акбар Байтурсунович Уразалиев был расстрелян в Сазлаге по решению Тройки при НКВД Узбекской ССР от 21 ноября 1937 года. Он был арестован в 1935 году в Андижане и осужден на три года лишения свободы с поражением в избирательных правах за «контрреволюционную агитацию», ему инкриминировались членство в «националистической» организации «Милли иттихад», разложенческая работа и пропаганда среди заключенных в лагере, что по заключению чекистов, отрицательно сказывалось на трудовой дисциплине и выполнении плана. По авторитетному мнению Рустамбека Темировича о государственном деятеле А.Б.Уразалиеве: «Он – один из самых самоотверженных борцов против колониальной политики царизма и советской власти в Туркестане, Узбекистане» [Там же. – С.11]. Однако заслуги гражданина, члена ВКП (б) с 1918 года перед Отечеством и обществом карательные органы не брали во внимание.

Доклад кандидата исторических наук, зав. отделом Каракалпакского НИИ гуманитарных наук Аскара Мамбетовича Джумашева из г. Нукуса был посвящен роли и деятельности Абу Ержановича Кудабаева в формировании Каракалпакской государственности. А.Е.Кудабаев – уроженец Казахстана, в 1925 – 1937 годах – первый секретарь Каракалпакского обкома ВКП (б), Ходжелийского райкома, возглавлял наркомат земледелия ККАССР. В качестве приложения к докладу автор пре-

доставил текст приговора Выездной сессии Военной Коллегии Верховного суда СССР от 13 октября 1938 года. Как следует из документа, коммунист обвинялся в принадлежности к «антисоветской националистической организации «Алаш-Орда» и долгое время вел активную антисоветскую деятельность, являлся одним из инициаторов Тахтакупырского восстания в северных районах республики, установил позже связь с «террористической диверсионной организацией» в Каракалпакии, «занимался подрывной вредительской деятельностью, направленной на препятствование развитию сельского хозяйства, хлопководства, животноводства и ирригации» [Там же. – С.83]. Признав А.Е.Кудабаева виновным «в совершении преступлений по статьям 58, 63, 64 и 67 Уголовного кодекса Узбекской ССР, Военная Коллегия Верховного суда СССР, руководствуясь статьями 128-131 УПК Узбекской ССР, приговорила Кудабаева Абу Ержановича к высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией имущества. Приговор окончательный и на основании ЦИК СССР от 1 декабря 1934 года подлежит немедленному исполнению» [Там же].

4 июля 1957 года Военная Коллегия Верховного суда СССР по вновь открывшимся обстоятельствам приговор от 13 октября 1938 года отменила за отсутствием состава преступления. Семья Абу Ержановича после ареста главы семьи была вынуждена вернуться в Казахстан.

Доклад «Подавление Беловодского восстания. Начало репрессий в Кыргызстане» на конференцию представил Зайнидин Карпекович Курманов – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической Академии МИД КР (г. Бишкек, Кыргызстан). По мнению автора, «официальная советская историография так и не признала вины партийных органов большевиков в возникновении мятежа, оставшись на позиции крупномасштабного заговора. Бунт был выз-

ван и экономической политикой... Так что дух бунта витал в воздухе и искрой к нему стало объявление левых эсеров вне закона» [Там же. С. 22]. 1 декабря 1918 года парторганизация левых эсеров в Пишпекке и Пишпекском уезде была объявлена вне закона, а затем последовала фабрикация политических дел на местах в соответствии с логикой и практикой классовой борьбы и «красного террора». В статье профессора приводится указание члена ВЧК, председателя ЧК Восточного фронта Р.Лациса: «Не ищите в деле обвинительных улик: восстал ли он против Советов с оружием или на словах. Первым долгом вы должны его спросить, к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, какое у него образование и какова его профессия. Вот эти вопросы и должны разделить судьбу обвиняемого» [Там же. – С.24]. Исследователь констатирует, что именно такие абсурдные подходы стали превалировать в следственной практике: «Время, когда идеология, «звущая к топору», стала единственно верной и всеильной».

Второй доклад «Дело «Социал-Туранской партии». Связанные одной судьбой» представлен Зайнидином Карпековичем в соавторстве с Тимуром Азизбековичем Рыскуловым – кандидатом исторических наук, младшим научным сотрудником Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. В мае 1933 г. в Кыргызстане стали раскручивать дело «Социал-Туранской партии» (СТП), арестовав около 60 человек. Дела бывших «алашевцев», «панисламистов», правых и левых, эсеров и др. снова были актуализированы и запущены в новый оборот [Там же. – С.115]. По мнению авторов: «Массовые репрессии как метод управления были неизбежны в стране, где для социалистического эксперимента не было подходящих условий. Поэтому все приходилось насаждать силой и насилием, ибо убеждение здесь не работало и отторгалось консервативным укладом жизни» [Там же. –

С.115]. «В материалах дела трудно установить – где истина, где подсказки следователей, а где прямая фальсификация и ложь», – справедливо заключают коллеги. Под предлогом борьбы с СТП и «буржуазными националистами» под корень было вырезано родовое древо Лепесовых (Курмановых) [Там же. – С.118].

Т.А.Рыскулов представил на конференцию и второй доклад «Искандер Жоломанов – выдающийся казахский государственный деятель Кыргызстана 1920 – 1930-х годов» по материалам Центрального Государственного архива общественно-политической документации Кыргызской Республики.

На конференции с докладом «Особенности сталинских политических репрессий и реабилитации репрессированных граждан в Кыргызстане» выступил Павел Иванович Дятленко – кандидат исторических наук, доцент Кыргызско-Российского Славянского университета (Бишкек, Кыргызстан). По мнению автора, значительная часть публикаций периода перестройки и постсоветской эпохи по темам сталинских политических репрессий и реабилитации репрессированных лиц в Кыргызстане и других республиках региона носит политико-публицистический и художественный характер. В силу сохраняющейся закрытости части документов специализированных (ведомственных) и государственных архивов, глубокого упадка и политизированности местной науки, отсутствия полноценного финансирования недостаточно издается крупных научных трудов и сборников документов. Эти и другие факторы негативно влияют на содержание, направленность и результативность научных исследований и академических дискуссий.

Доклад Р.И.Дятленко вызвал дискуссию и постановку академиком НАН РК Мамбетом Кулжабаевичем Койгельдиевым методологических подходов к изучению политических репрессий в национальных республиках.

«Репрессии 1930 годов в отношении интеллигенции Кыргызстана» – так называется доклад Саламата Касымбековича Малабаева – кандидата исторических наук, доцента кафедры Истории Кыргызстана и зарубежного Востока Бишкекского Государственного университета им. К.Карасаева (г. Бишкек, Кыргызстан). Доклад начат с утверждения, что репрессии и репрессивные меры применяли все государства на протяжении исторического развития, советское государство не стало исключением... и репрессивные меры были оправданы в ряде случаев [Там же. – С.32]. Тема в целом раскрыта на примере медицинских кадров республики. По мнению автора, «Особенностью развития здравоохранения явилась его классовость и подотчетность органам безопасности, которая выразилась в том, что прием на работу осуществлялся с согласия ОГПУ, на работу принимали лишь тех, кто был приверженцем идеологии марксизма-ленинизма» [Там же. – С.33].

Статья «Массовые операции НКВД в Казахстане: первые итоги изучения» – пример плодотворного сотрудничества ученых Института истории Сибирского Отделения РАН (г. Новосибирск, Россия) и Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан). Ее авторами являются доктора исторических наук Наталья Николаевна Аблажей, Альбина Советовна Жанбосинова и кандидат исторических наук Наталья Анатольевна Потапова. Термин «массовые операции» в документах НКВД появился в конце 1930-х годов. Под ним понимались репрессивные акции, проводимые чекистами в 1937 – 1938 гг. в масштабах всей страны. По данным НКВД СССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. преследованиям подверглось около 1,4 млн человек. Наряду с Тройкой в Восточном Казахстане действовала милицейская или паспортная тройка, первый протокол датируется 30 июнем 1938 г., последний 16-ый – 31 октября 1938 г. Председателем трой-

ки – начальник УНКВД, в состав входил зам начальника УРКМ НКВД, начальник отдела уголовного розыска, помощник областного прокурора, секретарь. Авторы статьи подчеркивают также, что в протоколах «кулацкой» Тройки НКВД Восточно-Казахстанской области есть лица «без определенных мест занятий», «деклассированный уголовный элемент», осужденные по политической статье. Они предполагают их включение оформлено для выполнения запрошенных лимитов и в большинстве своем оказались не реабилитированными по статье 58-1 УК.

Алгоритм следственных мероприятий проходил по упрощенной форме. По завершению работы следственная группа отправляла дело арестованного на рассмотрение тройки, при этом к делу приобщались ордер на арест, протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение. Обращает на себя внимание регламентация документальной базы обвиняемого с целью демонстрации законности проводимых действий органами НКВД. Конвейерное осуждение проходило заочно, тройка заслушивала только докладчика, чаще всего это был следователь. Протокол тройки оформлялся согласно формуляру, осужденным к срокам в ИТЛ, приговор сообщался во время этапа. Приговоренным к высшей мере наказания приговор не озвучивали в соответствии с директивой НКВД за №424 от 8 августа 1937 г. Далее протокол заседания тройки направлялся к начальнику опергруппы для приведения приговоров в исполнение. С августа 1937 г. по сентябрь 1938 г. в Казахстане реализовывалось десять «национальных» карательных акций. Массовый террор против репатриантов и реэмигрантов начался с приказа №00447. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» от 17

ноября 1938 г. поставило точку на массовых операциях, но не прекратило репрессий. «Советское общество лишилось любой формы оппозиции, приобретя боязнь ареста, страх расстрела», – заключают авторы статьи.

Доклады ученых Казахстана основаны на анализе делопроизводственной документации советских и партийных органов, ОГПУ–НКВД–КГБ СССР, широко использованы массовые персонифицированные источники, публикации сборников документов, новейшая литература коллег из Узбекистана, России и Кыргызстана. Так, используя ранее недоступные материалы ЦГА общественно-политической документации Кыргызской Республики, буквально по крупицам удалось реконструировать некоторые страницы из жизни и деятельности Сегизбаева Санжара Бактыбаевича – известного государственного и общественного деятеля, видного юриста Советского Союза. Доклад о нем «Репрессированный казах, достигший высокого поста Председателя Верховного суда Кыргызстана» прочитал Зиябек Ермуханович Кабульдинов – директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, научный руководитель проекта и модератор конференции. По мнению автора, карьерный рост С.Б.Сегизбаева пришелся на период реализации в Автономной республике политики «коренизации» – политико-культурной кампании советской власти в 20-е годы в национальном вопросе, которая выражалась в подготовке и продвижении на партийные и советские руководящие должности перспективных представителей местных национальностей, создании национально-территориальных автономий и т.д. К примеру, если в 1922 году доля казахов в партийных органах составляла всего лишь 21,2%, то к началу 1937 года эта цифра уже составляла – 48,8%. С сентября 1933 г. по январь 1937 г. Санжар Бактыбаевич – член пленума и Председатель судеб-

ного состава Уголовной коллегии Верховного суда РСФСР. Подобной высокой должности в то время не удостоивался ни один казах- выходец из Казахстана считает автор. «1 февраля 1937 г. на заседании Бюро Киргизского Обкома ВКП (б) он был утвержден Председателем Верховного суда Киргизской ССР. Высокий профессионализм, огромное трудолюбие, хорошее знание языков других народов СССР, исключительные коммуникативные способности позволили ему легко адаптироваться в другой этнической среде», – заключает исследователь. 11 декабря 1938 г. последовал арест Санжара Бактыбаевича «за антисоветскую деятельность», незадолго до этого был исключен из рядов партии с формулировкой «враг народа». В полную силу был запущен маховик дискредитации и политического ostracism. Однако на его защиту встали коллеги и уцелевшие от репрессий высшие руководители Кыргызстана. И только после долгих мятарств, 15 августа 1939 г. уголовное дело в его отношении было прекращено и С.Б.Сегизбаев был освобожден из-под стражи. «Еще предстоит выяснить, почему он подвергся аресту, имея «правильное» социальное происхождение из бедных крестьян-скотоводов, никто из его родственников не был «лишенцем», не служил в царской администрации, белой армии, «отсутствовали родственники за границей». До начала политического преследования он не имел даже замечания», – заключает З.Е. Кабульдинов.

Кандидат исторических наук Манара Чальтеновна Калыбекова подготовила доклад «Реабилитация жертв политических репрессий: без вины виноватые» на основе материалов Государственного архива Республики Таджикистан. В докладе магистра международных отношений Эльнура Рафик-Оглы Кочиева особо подчеркнута роль доктора филологических наук, профессора Абдусаттора Нуралиевича Нуралиева (1941 – 2020) из Душанбе в изучении истории казахской диаспоры. Он

– автор книги на русском и казахском языках «Казахи Таджикистана». Работы ученого направили молодого исследователя в поиске лиц казахской национальности, арестованных и репрессированных на территории Таджикистана, в том числе из беженцев.

«Республика Туркменистан относится к немногим государствам на территории постсоветского пространства, в котором материалы, имеющие отношение к советской репрессивной политике пока недоступны для исследователей», – заключает кандидат исторических наук Касымова Дидар Бейсенгалиевна – автор статьи «Дело Тур Мухамбетова Ораз Мухамбета». Представлен один из эпизодов раскручиваемой ОГПУ/НКВД и советскими спецслужбами борьбы против антисоветской деятельности казахов Туркменистана и Казахстана под «руководством» Западного отделения казахской «контрреволюционной националистической партии Алаш Орда» (*так в документе – К.Б.*).

Имя Тур Мухамбетова Ораз Мухамбета стоит в Списке лиц, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного суда СССР за №63 от 28 марта 1938 года по 1-ой категории. Турмухамедов имел высшее образование, окончил Университет в городе Бомбее, по специальности «инженер-геолог». Получил и классическое исламское образование, помимо работы геологом считался религиозным деятелем, о чем сам рассказал на допросах следователям НКВД. Он был арестован органами НКВД ТССР 1 сентября 1937 г. по обвинению в проведении контрреволюционной деятельности. Приговором Военной Коллегии Верховного суда СССР от 29 октября 1938 г. был приговорен к ВМН – расстрелу. Приговор приведен в исполнение на следующий день в городе Ашхабаде. Сведений о местах расстрела и захоронений невинных жертв сталинского произвола в архивных материалах по Турмухамедову не имеется. В деле отсутствуют также фотографии.

Автор приводит извлечения из допроса О.Турмухамедова от 13 сентября 1937 года: «Вопрос: Вы в 1935 году перешли границу Советского Союза и ушли в государство Иран. Вы даете неполную информацию об этом следствии. Дайте полную информацию об этом.

Ответ: Вы правы, мой первоначальный ответ неполный. Я добавлю. С 1930 года в Советском Союзе начались репрессии. Многих деятелей посадили в тюрьму. Например, так случилось с Тобаниязом Әлниязовым, вскоре в тюрьму попал и Жалау Мыңбаев. Тоже самое случилось и с другими. Но они ни в чем не виноваты. Репрессии происходили в районах Маңғыстау, Гурьева, Ақтөбе губернии. Следующая волна репрессий ожидалась в 1937 – 1938 годы. Поэтому я, опасаясь репрессий, не по своей воле принял решение уходить из Советского Союза, и перешел границу. Мои ожидания оправдались. Начались репрессии. Здоровые хорошие люди, ни в чем не виноватые были репрессированы, ни виноваты перед богом. Следствия, пытки, и все несчастья...

Вопрос: Вы говорите о каких руководителях?

Ответ: Тех, кого я знаю в Маңғыстау, Гурьеве, Форт-Александровске, они значатся в ваших списках. Это список вам продиктовал Жангелдиев Жәнетбай. В нем, как бай и ахун, крупный религиозный деятель, инженер-геолог есть и я».

Турмухамедов утверждал, что все, кого арестовывали до него, были простыми скотоводами, неграмотными казахами и не имели никакого отношения к политике. Однако следователь последовательно проводит связь между критическим отношением Турмухамедова к советской власти и его «антисоветской» деятельностью.

Определением Военной коллегии Верховного суда СССР от 27 сентября 1963 г. Тур Мухамбетов Ораз Мухамбет посмертно реабилитирован.

Статья «Дело сдать в архив». Архивное дело №3-13511 Каная Баранбаева» подготовле-

на по материалам Информационного центра Управления МВД России по Магаданской области, присланным автору этих строк на 21 листе в январе 2021 года. Канай Боранбаев – представитель казахской политической элиты 20-х годов прошлого века, стоявший у истоков зарождения государственности нашей республики, органов прокуратуры и суда Советского Казахстана. В двух документах НКВД зафиксированы причины исключения из партии большевиков: «за троцкистские выступления» и «за незаконный арест бедняка Талиспаева». Бывший Наркомюст, Прокурор Автономной республики был осужден в 1932 г. Особым Совещанием при Коллегии ОГПУ по ст. 58-10-11 УК сроком 3 года, затем Особым Совещанием НКВД в 1935 г. за «контрреволюционную деятельность» сроком на 5 лет. В 1936 г. переведен из лагеря Узбекской ССР в Северо-Восточный исправительно-трудовой лагерь НКВД на территории Дальстроя. «Баранбаев в прошлом один из руководителей контрреволюционной казахской националистической организации. Находясь в Севвостлаге, систематически проводил контрреволюционную и пораженческую агитацию, в целях борьбы с лагерным режимом объявлял голодовку, вел подрывную работу на производстве. Произведенным следствием установлено: 1. Баранбаев систематически среди лагерников проводил контрреволюционную агитацию, дискредитируя вождей Партии и Правительства (л. д. 10, 15). 2. Проводил пораженческую агитацию: «Скоро война будет с Японией и Германией, СССР будет разгромлен» (л. д. 16). 3. С целью борьбы с лагерным режимом объявлял голодовку (л. д. 6, 7, 16). 4. Ведет агитацию среди лагерников против работ в лагере (л. д. 16)», – подчеркнуто в Обвинительном заключении, утвержденном 27 декабря 1937 г. на станции Оротукан. Без какой-либо двусмысленности, черным по белому в документе НКВД чекисты зафиксировали: «Баранбаев виновным себя НЕ ПРИЗНАЛ».

Тем не менее, дело было направлено на рассмотрение тройки, созданной в нарушение Конституции и существующих законов. Отсутствовало какое-либо подобие судебного разбирательства. 5 января 1938 г. тройка УНКВД по Дальстрою приговорила Каная Боранбаева к высшей мере наказания – расстрелу. Следы кровавых расправ над беззащитными остались на Колыме – в зоне вечной мерзлоты.

Организаторы конференции уделили внимание участию потомков репрессированных. Почетным гостем и докладчиком была Назира Кадыровна Кулманова – доктор технических наук, профессор Каспийского общественного университета (г. Алматы, Казахстан), внучка купца 2-ой гильдии из Восточного Казахстана Пидахмета (Фида Ахмета) Бобкина. С большим интересом был воспринят ее доклад «Наследие и творчество потомков Пидахмета Бобкина и Кулмановых» с фотографиями членов большой семьи Бобкина, репрессированного в 1937 г. в Ташкенте. Она особо подчеркнула в своих выводах: 1. Жизненный путь потомков Пидахмета Бобкина и Кулмановых подтверждает тот факт, что нашими дедами были заложены в их детях основы жизнеутверждающей направленности, стремление к самообразованию и образованности, повышению культурного уровня, которые позволили им выжить в суровых условиях тех страшных времен и взрастить новое поколение, достойно носящих их имена и фамилии. 2. В настоящее время в доме Пидахмета Бобкина в городе Зайсане, из которого он был изгнан, располагается краеведческий музей. Над домом развивается флаг РК. 3. На родине Бахтигеря Кулманова в городе Атырау одна из центральных улиц носит его имя. В далеком 1930 году в аул Зормута Денгизского района Гурьевской области (ныне – поселок Ганюшкино) явился представитель НКВД, потребовал уплаты золотом и выдал, что, если в течение суток не уйдут,

все родственники Бахтигеря Кулманова будут расстреляны. Поэтому многие бежали в Киргизию или на юг Казахстана. Это информация сестры Кадыра Мауа-апай, 1900 года рождения. Один из братьев, Шакен Кулманов, случайно отсутствовал в ауле во время побега, но приехав, спрятался и видел, как НКВДэшники расстреливали на месте людей, не успевших скрыться. Таковы факты расправы с алашординцами, их близкими, которые во главе с Алиханом Букейхановым хотели создать Автономную республику, получив согласие В.И.Ленина. Сын Бахтигеря Кулманова – Насыр спас свою жизнь, благодаря проживанию в Киргизии, в городе Токмаке, где работал учителем математики в школе. 4. Узбекистан сохранил многих казахов, которые впоследствии стали крупными учеными и успешно работали, но не в Казахстане. Например, Н.Кенесарин – доктор геолого-минералогических наук – потомок хана Кенесары, работал профессором Ташкентского государственного университета; М.И.Ниязов – профессор, более 20 лет работал ректором Ташкентского политехнического института; И.У.Уземаев – доктор биологических наук, работал в Академии наук УзССР, впоследствии организовал великолепное озеленение – Ботанический сад на ВДНХ в Алма-Ате; С.Б.Балтабаев – доктор технических наук, профессор Ташкентского текстильного института, за участие в войне, реабилитировался за отца, тоже считавшимся врагом народа; К.Казакбаев – доктор физико-математических наук работал в Академии наук УзССР, основал научную математическую школу в Узбекистане; Б.У.Узакпаев – кандидат технических наук, доцент ТашИИТа – сын первого секретаря ЦИКа КазССР Кулумбетова Узакпая, расстрелянного в 1937 году. Бустан Узакпаевич Узакпаев через 63 года вернулся в Казахстан, работал в КазАТК, преподавал самые ответственные дисциплины по строительству сооружений: «Сопrotивление мате-

риалов, «Строительная механика», «Теория упругости». Его мать – Айнаш Кулумбетова за мужа отсидела 10 лет в известном лагере «АЛЖИР» Акмолинской области, потеряв несколько детей, оставшиеся 2-е: Бустан и Марат спаслись в Каракалпакии. 5. Благодаря тщательной работе с архивными документами, имена лучших представителей Казахстана, незаслуженно расстрелянных, оправданы. Они должны занимать достойное место в истории нашего Отечества.

Как свидетельствует судьба мецената, купца 2-ой гильдии из Восточного Казахстана Пидахмета (Фида Ахмета) Бобкина, факты бегства за границу, как и нелегальный въезд в СССР, относились к уголовным деяниям. При этом органы ОГПУ–НКВД игнорировали добровольную репатриацию, ранее объявленную политическую амнистию беженцам и сторонникам Алаш-Орды, так и то, что непосредственной причиной бегства населения за пределы Советского Казахстана стало насильственное изменение политического строя и экономического уклада, вследствие чего эмиграция расценивалась государственными и карательными органами как незаконная. Судьбы членов родственных семей Пидахмета Бобкина (1863 – 1937 гг.), Бекмухамеда Сатыбалдыулы (1855(?) – 1925 гг.), Адамбека Бекмухамедова (1898 – 1930 гг.) и Ермухана Бекмаханова (1915–1966 гг.) – своего рода хрестоматийный пример истории советского периода, репрессий по политическим мотивам, классовой, социальной, религиозной, партийной принадлежности, как во несудебном (ОГПУ – НКВД), так и судебном порядке. Зятья Пидахмета Бобкина были выходцами из семей духовных лиц и торе (төре), которых советская власть в своей репрессивной политике отнесла к категории АСЭ – антисоветских элементов.

Хотя арест выдающегося историка Е.Б.Бекмаханова и суд над ним состоялся в Казахской Советской Социалистической Республике,

однако осуждение проведено на основании Уголовного кодекса другой республики – Российской СФСР, из состава которой Казахстан вышел на основании Конституции СССР 1936 года. Решения о конфискации имущества купца Пидахмета Бобкина, приговоры внесудебных и судебных органов касательно алашордынца Адамбека Бекмухамедова в 1929 г., Пидахмета Бобкина в 1937 г., Ермухана Бекмаханова в 1952 г., арест и следствие по делу Айши Ахмедовны Бекмухамедовой (в девичестве – Бобкина) в 1938 – 1939 гг. противоречили советским законам на момент их ареста и вынесения приговоров, в том числе Конституции РСФСР от 11 мая 1925 года и Конституции СССР от 5 декабря 1936 года.

Доктор исторических наук, профессор Кайырболат Жакенулы Нурбай (г. Нур-Султан, Казахстан) представил статью «Новые факты о жизни и деятельности Кабыша Исаулы Бердалина» о своем дедушке по материнской линии, бывшем председателе Павлодарского комитета Алаш-Орды, духовном лидере казахов Прииртышья и известном поэте, репрессированном в России после конфискации и бегства К.И.Бердалина из Казахстана.

Как свидетельствуют опубликованные статьи в сборнике, наибольшую ценность для исследователей представляли данные о механизме репрессий, мотивах и технологии фальсификаций дел на арестованных, сведения о предшествующих репрессиях. Авторы подчеркивают, что первая волна реабилитации прошла в Советском Союзе в 1956 – 1960-х гг., вторая началась в 1989 г. и остается незавершенной и актуальной задачей ныне суверенных государств. Следует учитывать, что в реабилитационном процессе советской практики весомой была политическая и идеологическая составляющая.

В качестве приложения к сборнику материалов конференции приведены некоторые новые архивные материалы, извлеченные в зарубежных и отечественных архивах, а также

впервые в сводном виде представлены списки репрессированных в Киргизской ССР, Таджикской ССР, Туркменской ССР, Узбекской ССР и Каракалпакской АССР в 20 – 50-е гг. XX века по открытым источникам и архивным фондам. Причем исполнители проекта осуществили перевод литературы с узбекского, каракалпакского и кыргызского языков на русский язык, провели сверку по материалам востребованного сайта «Открытый список жертв политических репрессий в СССР», сделали запросы в органы государственной безопасности и внутренних дел зарубежных стран и Казахстана.

Например, для выборки сведений о лицах казахской национальности проведен сплошной просмотр изданий Узбекистана, Кыргызстана с опорой на структурно-количественные методы. Так, первоисточником в поиске информации стали сборники документов и материалов: «Репрессия...» в 4-х выпусках [2], «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929 – 1955 гг.» в 3-х томах [3], изданные в 2005 – 2008 гг. в Ташкенте на узбекском и русском языках с участием Рустамбека Темировича Шамсутдинова, а также монография покойного профессора Шарипа Бабашева [4] и его личный архив, а также материалы музея «Памяти жертв репрессированных» при Каракалпакском государственном университете им. Бердаха (г. Нукус).

Также благодарим коллег из Кыргызстана за выход книги «Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары (1920 – 1953-жж.) («Жертвы политических репрессий в Кыргызстане. 1920 – 1953 гг.»), которому предшествовало изучение специалистами 13,5 тыс. архивных дел за 3,5 года, осуществлен перевод обвинительных документов с русского на кыргызский язык. Как правило, завершают каждое биографическое описание шифры архивно-следственных дел, что также четко

направляет нового исследователя «по следу» архивного документа и предшественников. Причем фамилии репрессированных приведены на русском языке, ибо документы ОГПУ–НКВД, решения внесудебных и судебных органов, как правило, в национальных республиках в те годы создавались на русском языке. Данное обстоятельство способствовало без ошибочной и быстрой перепроверке сведений.

Материалы названных сборников документов, изданных в Ташкенте и Бишкеке, позволили установить лица казахской национальности, подвергшиеся политическим репрессиям; статистику жертв, ход репрессий и последующей реабилитации. Выявлены некоторые тенденции в хронологии, половозрастном и гендерном составе, географии (т.е. территориальные рамки выходили и за пределы республик Средней Азии, учитывая этапирование заключенных в ИТЛ РСФСР, или высылку, так называемых «бывших кулаков» из Средней Азии, например, в Украину).

Поддерживая стремление исполнителей проекта «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20 – 50-е годы XX века» решить сложную первоочередную задачу восстановить как можно более полный список граждан, ставших непосредственными жертвами политики союзного государства в период коммунистического эксперимента, тем не менее в качестве замечания составителям сборника по материалам конференции отметим отсутствие ссылок на первоисточники и научные труды предшественников.

Историю не переделать, но рефлексировав о произошедшем, мы должны извлекать уроки для настоящего и будущего поколений. Материалы конференции адресованы не только историкам-профессионалам, но и всем, кто интересуется историей советского периода.

Литература:

1. Распоряжение Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2020 г. «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий» // Правда Востока. 9 октября 2020 г. №211 (29441).

2. Репрессия. 1937 – 1938 гг.: Документы и материалы. – Ташкент: Шарк, 2005. Вып. 1. – 288 с.; Қатағон қурбонлари. 1937 йил 10 август – 5 ноябрь: Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарк, 2007. – 496 б.; Репрессия. 1937 – 1938 гг.: Документы и материалы. Вып. 3: Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. – Ташкент: Шарк, 2007. – 496 с.; Репрессия. 1937 – 1938 гг.: Документы и материалы. Вып. 4: Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь. – Ташкент: Шарк, 2008. – 576 с.

3. Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929 – 1955 гг. Документы и материалы / Сост: Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Том I. – Ташкент: Шарк, 2006. – 655 с.; Том II. – Ташкент: Шарк, 2006. – 494 с.; Том III. – Ташкент: Шарк, 2006. – 351 с.

4. Бабашев Ш. Дəхмет дегиши: қарақалпақ уламалары үстинен ҳқим (тарийхый дереклер). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009. – 348 б.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР08856670 «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20 – 50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)».

«САЙЁҲ» – ЭЗГУЛИК САДОСИ

Баҳодир Раҳмонов, АндДУ доценти,
Бегали Мўминов, катта ўқитувчи

Инсон борки, бу ҳаётда ўзининг фалсафаси, одам ва олам ҳақидаги тасаввурлари билан, умр аталмиш ҳикматнинг мазмунини англашга интилиб яшайди. Бу мураккаб, суронли ва синовли йўлда у турли воқеа-ҳодисаларни бошидан кечиради, турфа хил мавжудоту махлуқотлар билан муносабатга киришади. Гоҳ ташқи таъсирлар гирдобига тушиб қолса, гоҳ кўнгил дунёсида ўзлигини англашга ҳаракат қилади. Қачонки инсон Яратганнинг бебаҳо неъматини бўлган ақл ва идрок билан, теран онгу шуур билан ҳаракат қиларкан, албатта, у эзгу мақсадларига, чин инсонийлик, одабийлик мақомига эришади.

Истеъдодли адиб ва публицист, моҳир таржимон, таниқли жамоат арбоби Бегижон Аҳмедовнинг «Сайёҳ» номли китобида ҳам ана шу долзарб мавзу қаламга олинган. Ҳаётнинг кўпдан-кўп долғали жараёнларини ўз кўзи билан кўрган, инсон хилқатининг қалтис ва нозик томонларини теран англаган, жамиятдаги турфа ўзгаришларни фалсафий жиҳатдан мушоҳада қилган ёзувчи «Сайёҳ» номли воқеий қиссасида Одам авлодларининг бугунги кундаги мураккаб, тушунарсиз ва қоришиқ ҳаёти, орзу-истаклари, қайғу-армонлари, мақсаду маслаги, алалоқибат умр ҳақидаги умумлашмаларини ўзига хос тарзда ифодалашга ҳаракат қилган. Асарнинг бошланишида берилган «Ўзлигини англаган Роббисини англайди» деган эпиграфнинг ўзиёқ қиссанинг умумий мазмуни учун очқич вазифасини ўтайди де-

йиш мумкин. Қисса бир неча бўлимлардан, яъни 26 бобдан иборат, унинг ўзига хос услуби шундаки, ҳар бир бобда унинг мазмуни билан боғлиқ алоҳида эпиграфлар келтирилган. Асар қисса қаҳрамони Сайёҳ – Анвар Алиевнинг туш эпизоди билан бошланади ва худди ана шундай туш эпизоди билан якунланади. Ёзувчи айнан ҳозирги даврдаги ижтимоий-маънавий муаммоларни ёритишга, улар ҳақидаги мулоҳазаларини, хулосаларини ифодалашга ҳаракат қилган. Ҳаёт қийинчиликларини енгиб, билим ва изланишлари натижасида юксак марраларни эгаллаган иқтисод фанлари номзоди Анвар Алиев турмуш ташвишларидан бешиб, аслида, ўзлигини англаш учун Помир тоғларига саёҳатга чиқади. У ёлғиз ўзи «Сабудай» дарасида тоза табиат қўйнида яшай бошлайди. Салкам олти ойлик саёҳат давомида сайёҳ турли хил во-

қеаларни бошидан кечиради. Шаҳарнинг ға-
ла-ғовур, тўс-тўполон, қайноқ, лекин «аччиқ»
ҳаётидан узоқлашиб, она табиатнинг соф ва
беғубор, тинч ва осуда бағрида Яратганнинг
мўъжизакор қудратини ҳис этиб яшай бош-
лайди. Аслида, сайёҳ ўзи билан ўзи курашиш
учун, инсоният яралгандан буён унга душман
бўлган Нафс – Шайтон билан курашиш учун
майдонга чиққан эди. Ёзувчи қиссада ҳозир-
ги дунё ҳамжамиятида глобал муаммоларга
айланиб бораётган терроризм, исломофобия,
гиёҳвандлик, наркобизнес, эгоцентризм каби
иллатларнинг моҳиятини ва улар инсоният
таназзулининг сабабчиси эканлигини моҳир-
лик билан асар мазмунига сингдириб юбор-
ган.

Айниқса, ислом дини ҳақидаги маълумот-
лар ва уларнинг жамият ҳаётида қанчалик му-
ҳим эканлиги қиссада ўз аксини топган. Қисса
қаҳрамони сайёҳ – Анварнинг донишманд чў-

пон Ҳаким ота билан суҳбатлари ҳам жуда таъ-
сирли. Ҳаким отанинг «Нима қидириб юриб-
сан?» деган саволига:

– Ўзимни ва Худойимни, бобо! – деб жавоб
беради сайёҳ.

Ҳаким ота шундай дейди:

– Сен, аввало, ўзингни топгин!

Қиссада келтирилган буюк донишманд,
файласуфлар Нажмиддин Кубро, Мавлоно Ру-
мий, Ҳофиз Шерозий, Ҳалил Жиброн, Пауло
Коэло, Лао Цзи, Теодор Драйзер кабиларнинг
фикрлари ҳам асарнинг ғоявий пафосини бел-
гилашда муҳим аҳамият касб этган. Бу эса ёзув-
чининг ўтмиш тарихимизни, жаҳон халқлари
тарихи ва маданияти, фалсафаси ва сиёсати-
ни, ҳозирги даврдаги турли сиёсий-ижтимоий,
иқтисодий жараёнлар моҳиятини яхши били-
ши ва теран англашидан далолат беради.

Қиссанинг моҳият-негизида Инсон омили ва
унинг борлиқдаги маслағи, мақсади, иймон-эъ-

тиқоди масаласи туради. Айниқса, бугунги кунда авж олиб бораётган «нафс» номи остидаги қабихликлар, ўзликни унутиш, одамийликдан узоқлашиш, инсоф ва диёнат, миллий қадриятларни топташ, иймон-этиқоддан адашиш, алаоқибат таназзулга юз тутиб бораётган инсонларни ўзига хос тарзда огоҳлантириш асарнинг бош ғояси, ижодкорнинг асосий мақсади эканлигини кўришимиз мумкин.

Қисса яқунидаги Анварнинг иқрорлари, Ҳаким ота, Данил бобо ва табиатдаги бор нарса-лар билан хайрлашиш жараёнлари китобхонни чуқур ўйга толдиради, ўтмиш ва бугун, одам ва олам, умр мазмуни, яшашдан мақсад, инсонийлик бурчи ҳақидаги умумлашма хулосалар чиқаришига туртки беради.

Ёзувчининг маҳорати яна шундаки, асар давомида муаллифнинг турли фан соҳаларига доир билимларни пухта эгаллаганлиги, уларни ўз асарларига моҳирлик билан сингдира олганлигидадир. Адиб асарларини ўқиган ўқувчи нафақат бадиий-эстетик завқ олади, балки тарих, фалсафа, сиёсат, иқтисод, биология, география, жаҳон маданияти ва санъати ҳақида ҳам муайян тасаввур ва билимларга эга бўлади. Айниқса, муаллифнинг ислом дини, тасаввуф таълимоти, комил инсон ҳақидаги қарашлари, уларнинг бугунги кун ҳаётимиздаги роли ва аҳамияти, ёш авлод тарбияси, уларнинг эртанги ҳаёти ҳақидаги фикрлари жуда қимматли ва ўринли эканлиги эътиборга лойиқ.

Китобда берилган «Кўнгил илмин қўмсайди кўнгил» номли эссе ҳам мантиқан аввалги қиссанинг давоми десак янглишмаган бўламиз. Муаллиф ўзининг ҳаётий хулосаларини китобхон билан ўртоқлашар экан, бу дунё беш кунлик сафар, унда ҳамма сайёҳ эканлигини, инсон ўзлигини, Худони, оламни англаб, ҳақни ботилдан ажрата олиш учун қалб кўзлари очиқ бўлиши кераклигини айтади. Мазкур эссе аввалги қиссадаги фикрларни тўлдиради ва китобхонни ўзи ҳақида яна ҳам чуқурроқ ўйлашга даъват этади. Инсоннинг бу ўткинчи дунёдаги мақсад-муддаоси нима бўлиши кераклигини уқтиргандек бўлади. Айниқса, иймон-этиқод

масаласи, бугунги кунда кишилар орасида кенг тарқалиб бораётган динни фақат бир ёқлама, юзаки тушуниш ва унинг хатарли оқибатлари ҳақида таъсирли фикрлар баён этилган. Жамиятнинг тараққий этиши учун, аввало, ҳар бир инсон ахлоқий поклик, соф иймон ва эътиқод, маънавий баркамоллик, муруватпешалик, тўғрилиқ ва ҳалоллик каби фазилатларни ўзида мужассам этмоғи лозим.

Адиб ўз фикрларини реал ҳаёт воқелиги билан боғлаган ҳолда таниқли файласуф ва адибларнинг қимматли фикрлари билан далиллайдди. Муаллиф кўпроқ инсоннинг руҳиятига, ички оламидаги эврилишларга эътибор қаратади. Ҳозирги кунда бутун дунёда бўлаётган талатўпларнинг оқибатлари, инсониятнинг нафс комидан қутула олмаётгани ҳақида куюниб ёзади, одамларни огоҳликка чақиради. Айниқса, инсон руҳини тарбиялашда адабиёт энг муҳим омил эканлиги, лекин руҳ тарбият этилмас, у тубанлашиб боришини мисоллар билан ифодалаб беради. Адиб муқаддас оятлар, ҳадислар билан бир қаторда Жалолиддин Румий, Юнус Эмро каби файласуф ижодкорларнинг ҳикматларидан мисоллар келтиради.

Инсон ҳамиша табиат билан уйғун ҳолда ҳаёт кечиради. Табиатдаги мўъжизаларни кўриб ўзлигини англашга интилади. Қачонки инсоннинг қалби, руҳияти тоза бўлса, у фақат эзгуликка интилиб, Ҳақ ризолигига эришиш учун курашиб яшайди. Одамзод ҳамиша ҳаётнинг моҳиятини, яшашдан мақсад нима эканлигини билишга ҳаракат қилади, аммо унинг моҳиятини тўла англаб етолмайди. Чунки инсон ҳақиқий ҳидоятга етишмас экан, дунёнинг сир-синоатларини англашга ожизлик қилади. Асосийси эса маънавий камолотга эришиш, руҳий юксалиш, ўзликни англаш, виждон амри билан иш тутмоқликдир. Шундагина инсон ҳақиқий саодатга етишади.

Умуман, Беғижон Аҳмедовнинг «Сайёҳ» номли китобидаги қисса ва эсселар ҳеч бир китобхонни бефарқ қолдирмайди, ўйлашга, тафаккур қилишга чорлайди. Мақсад эса битта – чинакам ўзликни, инсонликни англаш!